

56 735

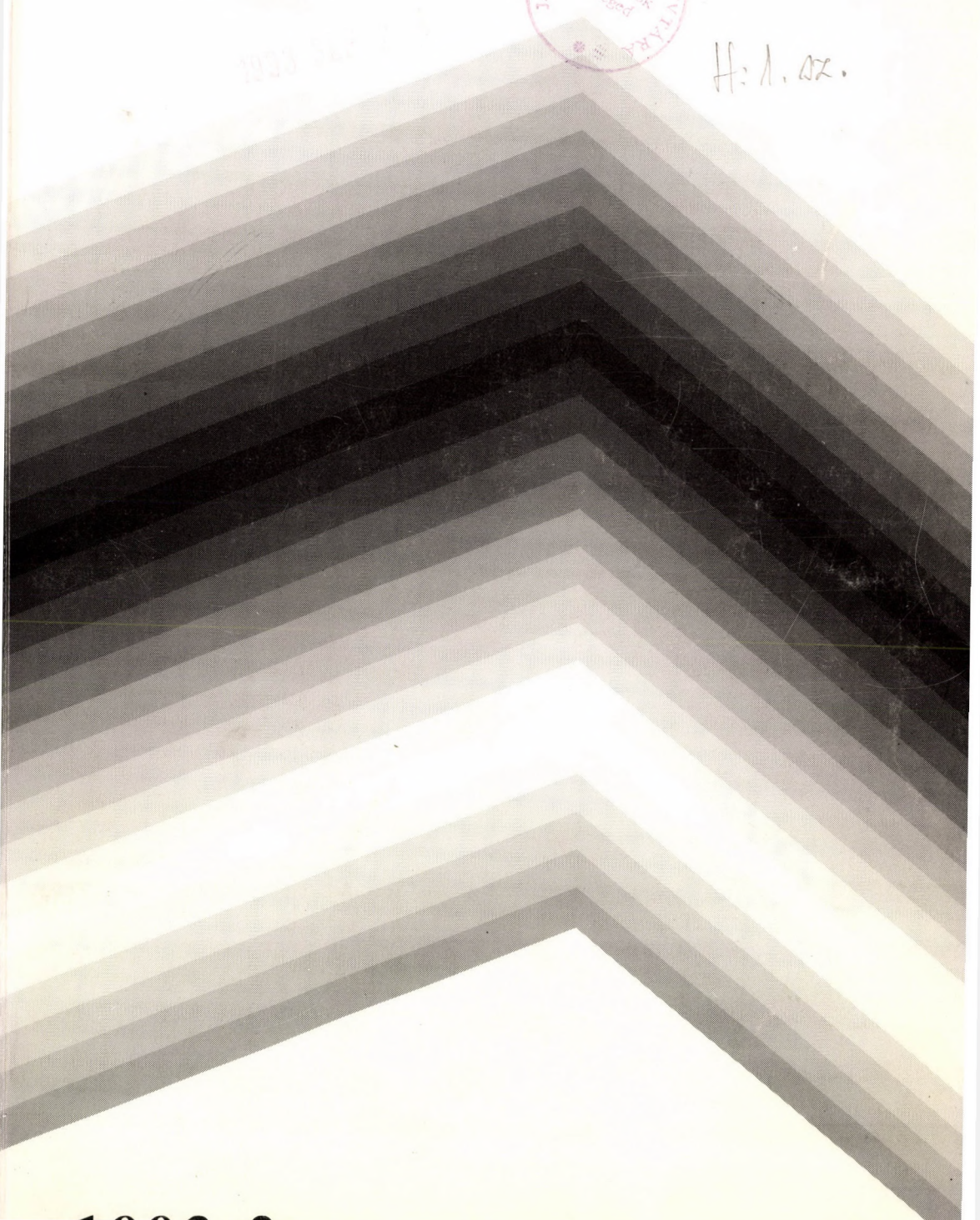
52-76

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

56735

H: 1. sz.

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata
1993·2

Szerkesztőbizottság

Balázs Katalin
Bozóki András
Czakó Ágnes
Csanádi Gábor
Csákó Mihály
Farkas János
Füstös László
Gábor László
Kamarás István
Kovács I. Gábor
Köllő János
Kuczi Tibor
Lukács Péter
Neményi Mária
Pauker Csaba
Rényi Ágnes
Répássy Helga
Róbert Péter
Róna-Tas Ákos
Rudas Tamás
Sík Endre
Somlai Péter
Szalai Júlia
Szántó Zoltán
Tardos Róbert
Tausz Katalin

Szerkesztőség

Cseh-Szombathy László
(*főszerkesztő*)
Heleszta Éva
(*szerkesztőségi titkár*)
Kovács Imre
Lengyel György
Némédi Dénes
Wessely Anna

Tanácsadó testület

Andorka Rudolf
Angelusz Róbert
Bertalan László
Csepeli György
Ferge Zsuzsa
Hegedűs András
Huszár Tibor
Karády Viktor
Kemény István
Kolosi Tamás
Laky Teréz
Losonczi Ágnes
Márkus Mária
Szelényi Iván
Vaskovics László

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Karády Viktor: Rétegmobilitás, státuszmobilitás és felekezeti vegyesházasság Budapesten a két világháború között	3
Hegedűs József—Tosics István: Privatizációs dilemma a budapesti bérletáskészektorban	45
Szelényi Szonja: Volt-e a szocialista reformoknak eredménye? Oszttálykülönbségek az iskolai végzettségben Magyarországon	71
Gedeon Péter: Luhmann és Polányi gazdaságfelfogása és a kettős racionalitás	93

KITEKINTÉS

Hadas Miklós: Az Arab Szociológiai Társaság konferenciájáról	105
--	-----

KÖNYVEKRŐL

Somlai Péter: Történet a parsonsi birodalom nagyságáról és utódairól	111
Némedi Dénes: Hans Joas „Die Kreativität des Handelns” című könyvéről	119
Jávor István: Szamuely László „Változó struktúra, változó ipari társadalom” című könyvéről	125

ABSTRACTS

127

Olvasószerkesztő: Tomori Lajos
Technikai szerkesztő: Bujdosó Ferencné
Számítógépes szövegszerkesztés: Baranyainé Szabó Piroska

A szerkesztőség címe: 1068 Budapest, Benczúr u. 33.

Tel.: 121-4830

Fax: 122-1843

e-mail: H2001 LEN@ELLA.HU

ISSN 1216-2051

Karády Viktor

RÉTEGMOBILITÁS, STÁTUSZMOBILITÁS ÉS FELEKEZETI VEGYESHÁZASSÁG BUDAPESTEN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Bevezetés

A házasságon keresztül történő rétegváltoztatás a társadalmi mobilitás határesetete, amennyiben logikája és szociológiai feltételei merőben mások, mint az egyéb rétegváltozásoknál.

A különbségeknek háromfajta főbb oka van. Egyrészt a házassági mobilitás maga is *kettőn* áll, azaz a *két* partner életstratégiájának, illetve családjaik önreprodukciós elképzeléseinek és lehetőségeinek a függvénye. Mindezeknek a kulcsa a házassági szövetségben konkrétan érdekelt csoportok egymás iránti nyitottságában, illetve távolságában van. A rétegmeghatározók (a vagyon, a műveltség, a szakmai osztályhelyzet stb.) szerint egymáshoz közelebb álló csoportok könnyebben elfogadják tagjaik frigyelépését egymással, mint a társadalmi térben egymástól messzebb állók. De a társadalmi tér ebből a szempontból egyáltalán nem homogén, és a férfiak és a nők helyzetét illetően legtöbbször kifejezetten aszimmetrikus. A különböző osztályok és gazdasági-szakmai rétegek közötti távolság az összeházasodás hajlandósága szerint gyakran természetében más, többek között attól függően, hogy a férfi vagy a női partner birtokában vannak a társadalmilag értékesebb dotációk. Történelmileg a férfiak „lefelé” történő párválasztása általában gyakoribb és könnyebb — mert a házassági piacon, akárcsak az egyéni érvényesülés egyéb területein, nagyobb szabadságot élveznek —, ezzel szemben a nőket a családi, tehát réteg szerinti kontroll rendszerint jobban korlátozza. A „felfelé” történő házassági mobilitás lehetőségei tehát igen eltérően érintik egyrészt a nőket és a férfiakat, másrészt a különböző rétegek tagjait.

A különbözőségek lényeges elve az egész házassági piac viszonylatában a lehetséges vagy preferált partnerek *statisztikai szórásában* rejlik, tehát a helyi házassági piacon a nem házasok nem és kor szerinti megoszlásában, illetve — a társadalmi térbe kivetítve — a családok által rang és státusz szerint kívánatosnak ítélt partnerek mindenkori számszerű arányában. Egy népességben a nemek és korosztályok, valamint alcsoportok és rétegek egyenlőtlenségei (pl. az alcsoportokon *belüli* nőtöbblet vagy nőhiány) mindig a csoportokon *kívüli* párkeresési mobilitást serkenti. De hasonló irányban hatnak az alcsoportok és rétegek között lévő nagymértékű számbeli egyenlőtlenségek is. Minél nagyobb egy csoport a többihez viszonyítva, annál inkább képes a kívülállók előtt zárt házassági piacot képezni, ezzel szemben a kisebb csoportok mintegy *strukturális nyomás*

alatt állnak, hogy kifelé házasodjanak. Ez a nyomás annál jobban érvényesül, minél kisebb belső zárttságot mutat egy csoport. A rendi jellegű elitek — például Magyarországon a történelmi arisztokrácia — erre a nyomásra nem érzékenyek, hiszen rendi státuszuknál fogva a házassági piacon maximális homogámiára rendezkedtek be. Így előfordul, hogy megfelelő partner hiányában inkább lemondanak a házasságról s ezzel a törvényes utódokról is. A nyitottabb csoportoknál a lehetséges partnerek statisztikai előfordulása azonban erősen befolyásolhatja a „kifelé” házasodást s az ezzel összefüggő házassági mobilitást is.

Harmadrészt a házassági piac az érvényesülési piacok sajátos és részben öntörvényű fajtája, ahol a szokásos csoportértékek mellett — melyek mindig a partnerek társadalmi elhelyezkedésének javítását, azaz sikerének maximálását célozzák — érvényre jutnak más, egyénekhez kötött, s nem kizárólag vagy nem egyértelműen a csoport által kialakított és elfogadott értékek, illetve helyzeti sajátosságok. Ilyenek a pozitív vagy negatív értelemben elsősorban a kor és a családi állapot (hiszen ezek — annak idején főképp a női szüzesség ideológiáján vagy a termékenységgel kapcsolatos elvárásokon keresztül — a házassági stratégiák alapvető tényezőit képezik), de ilyen a „megjelenés”, a mindenkori női szabadságideál megvalósítása, a *sex appeal*nek az egyes rétegekben uralkodó formái, a különböző viselkedési készségek és a szimbolikus önmegkülönböztetés, a „disztingváltság” réteg sajátosan valorizált kifejeződései. A párválasztás így indukált s az egyéni vonzódás, a „szerelem” regiszterében megfogalmazott logikája meg is felelhet, de ellent is mondhat a házassági szövetségkeresés pusztán társadalmi logikájának. Innen a „rangon aluli”, vagy az előnyös mobilitás szempontjából ellenproduktív házasságok, melyeket általában a jobb réteghelyzetű partner környezete elítél és igyekszik megghiúsítani. Ezek a házassági piac természetéből adódó *rétegek közötti vegyesházasságok* azonban a házassági mobilitásnak csak egyik típusát jelentő, bár igen fontos és gyakori esetei. Akkor fordulnak elő, amikor a helyzetileg gyengébb vagy alacsonyabb rangú partner *egyéni*, de a házaspiacon nagy értékű adukkal (pl. fiatalságával, vonzerével stb.) kompenzálja réteghez tartozása hátrányait és valósítja meg a házasság segítségével felemelkedését az adott réteghierarchiában.

Egy másik — a *státuszrendi* értékeket őrző társadalmakban nem kevésbé fontos — esete a házassági mobilitásnak akkor fordul elő, amikor a házassági csere mérlegében a *státuszcsoporthoz hierarchiájában elfoglalt pozíció* is súllyal bír pozitív vagy negatív értéktényező gyanánt. A magyar társadalomtörténetben a legjelentősebb rendi státuszértékek a nemesi eredethez (illetve ennek kései derivátumához, az *úrisághoz*), a nemzetiséghez és a vallásfelekezethez kötődtek. Bár az általuk meghatározott szimbolikus státuszhierarchiák (a nemesség, illetve az *úriság* kivételével) távolról sem bizonyultak egyértelműnek, hiszen irányukban nem létezett az összes érdekeltet összekötő közmegegyezés, mégis voltak ezeknek bizonyos, a társadalmi térben objektíven működő összetevői, amennyiben a különböző státuszcsoporthoz tartozás igen erősen módosította a rétegváltás, sőt a rétegeken belüli elhelyezkedés lehetőségeit. Hogy csak egy kézenfekvő példánál maradjunk, a pályakezdő nem magyar anyanyelvűek vagy zsidók számára a két világháború közötti korban a megyei vagy állami közhivatalok lényegében

nem voltak elérhetők. Ennek megfelelően a nemesség, a felekezet vagy a nemzetiség a házassági piacon gyakran éppolyan hatású preferenciális választási közeget képezett, mint a műveltség, a vagyon, a foglalkozás vagy a szakmai státusz által behatárolt rétegek. A státuszcsoportok homogámiáját — különösen a felekezeti homogámiát — egyébként szervezeten is támogatták az illetékes hatóságok a csoport–identitás fenntartása és a csoportok népességi erejének növelése végett. Így a vallási vegyesházasságok ellen a felekezeti előjáróságok intézményes megkötéseket (mint például a katolikus egyház a protestánsokkal kötendő házasságnál), illetve tilalmakat (mint a zsidó–keresztény házasságoknál mindkét fél) juttattak érvényre. Ennek következtében a státuszcsoportok közötti házassági mobilitás csak akkor válhatott gyakorivá, amikor a polgári fejlődéssel, a nemzeti asszimilációval és a fokozatos szekularizációval a házassági alpiacok rendi jellegű elkülönülése meglazult, anélkül, hogy teljesen felszámolódnak volna. Ilyen helyzet alakult ki a két világháború közötti Magyarországon.

Ennek a helyzetnek a felekezeti viszonyokra vonatkozó sajátosságait három regiszterben foglalhatjuk össze.

Mindenekelőtt a rendi jellegű házassági alpiacok továbbra is többé–kevésbé elkülönültek, tehát a házasságon keresztül történő *státuszmobilitás* útjában álló társadalmi sorompókat intézményesen nem húzták fel. A vallási hatóságok által preferált és intézményesen védett házasságok továbbra is saját vallásúakkal kötettek, bár a kötelező polgári házasság (1895 óta) lehetővé tette az egyházi hatóságok megkerülésével, illetve az egyházi előírások ignorálása mellett kötött vegyesházasságokat is. Ezeknek az akadályoknak a vegyesházasságot kizáró ereje a fentebb említett piaci tényezők mellett (csoportsajátos zártság és statisztikai arányok) így lényegében kétfajta, általában egymást alátámasztó körülménytől függött: a státuszcsoportokat a társadalmi térben egymástól elválasztó *szimbolikus távolságoktól* és a vegyesházasságok intézményes kontrolljától. Az intézményes ellenérvek természetesen gyengébben estek a latba az egymáshoz közel álló felekezetek (amilyen a római és görög katolikusok vagy a különböző protestáns egyházak) tagjai közötti házassági terveknél, mint az egymástól távolabb állóknál. Így a felekezetek — a legliberálisabb protestánsok kivételével (ilyenek voltak az unitáriusok s kiváltképpen egyes református vagy evangélikus lelkészek) — a zsidó–keresztény házasságokat nem szentesítették. Hasonlóképp járt el a katolikus egyház a leszármazók katolikus nevelését garantáló rezervális nélkül kötött katolikus–protestáns házasságok esetén.

Ettől függetlenül a rendi homogámiát az osztályjellegű homogámia is befolyásolta, a rendi státuszcsoportok belső rétegzettségére szerint, és viszont — az osztályok felekezeti, nemzetiségi stb. megosztottsága szerint. Emellett összefüggött a rendi homogámia lehetősége a státuszcsoportok demográfiai szerkezetével is.

A magyar társadalomtörténetben ebben az összefüggésben főképp a zsidó–keresztény s a katolikus–protestáns házasságoknak s az ezekkel járó társadalmi átrétegződési jelenségeknek volt jelentősége, amennyiben egyrészt a felekezeti keveredés dinamikájánál fogva a *szekularizáció* folyamatát erősítették és másrészt hozzájárultak az új (pl. zsidó vagy német származású) és a régi (pl. magyar honorácior vagy dzsentri) közép-

rétegek korábbi nemzeti vagy rendi státuszcsoportok szerinti merev elkülönülésének felszámolásához s ezeknek modern, főképp városi középosztálybeli tömbökben való integrálásához. Az ilyenfajta „vegyes” házasság egyértelműen a korábban hátrányos helyzetű, társadalmilag marginális vagy „be nem fogadott” csoportok tagjainak *státusz-mobilitását* jelentette. A rétegmobilitás mellett egyes ösztársadalmi szempontból alárendelt vagy uralt helyzetbe jutott csoport számára (ilyenekké lettek egyre inkább, paradox módon, a zsidók a liberális monarchia összeomlásával) a vegyesházasság az egyéni státuszmobilitásnak is elsődrendű eszközévé vált. Az egyéni státuszemelkedésnek ez a lehetősége annál nagyobb jelentőségű lett, minél brutálisabb kollektív státusz-süllyedésnek volt kitéve a faszálódás éveit végigszenvedő zsidóság.

Ezeknek a jelenségeknek a részletes vizsgálatához sajnos alig állnak rendelkezésre empirikus megfigyelések. A vallási vegyesházasságok történeti statisztikai csak regionális bontást alkalmaznak, de foglalkozási csoportok szerintit nem s még kevésbé státuszrendi összevetéseket. Saját felméréseim a zsidó–keresztény házasságokról szintén csak a vőlegények rétegbeosztására támaszkodnak, s a menyasszonyok társadalmi származása majdnem mindig ismeretlen.¹ A jelen tanulmány így az *egyetlen* erre a témára nézve mind ez ideig azonosított empirikus anyagra, a Budapesti Statisztikai Hivatal által az 1920-as évek végén, illetve az 1930-as évek legelején a főváros ’polgári’ és ’munkás’ rétegei életkörülményeinek tárgyában végrehajtott felvételekre épült.² Ezek a vizsgálatok egyedülállóan gazdag információkat nyújtanak ugyan és megfelelően reprezentatív jellegűek is (amennyiben, mint látni fogjuk, majdnem teljeskörűek), de a vegyesházasságokra nézve sajnos csak a ’munkás’ és ’polgár’ sommás rétegekategorizációt alkalmazzák, s így a korabeli fővárosi vallási heterogámiát csak a társadalmi heterogámia igencsak leegyszerűsített vetületében mutatják be. Mégis, tekintve, hogy a szakirodalom ehhez hasonló korabeli adatforrást még az országhatárokon túl is alig ismer, érdemes eredményeit egy statisztikai másodelemzés keretében, a differenciális és egyes vallási csoportokra sajátos mobilitási stratégiák tükrében újraértékelni.

A vallási vegyesházasságok Budapesten a két világháború között

Mindenekelőtt a korabeli vegyesházasságok felekezetek szerinti sajátosságait kell bemutatnunk. Ez alkalmat nyújt a felhasznált statisztikai felvétel reprezentativitásának igazolására is.

1. táblázat

A vegyesházasságok felekezetek szerint 1930 körül a fővárosban

	vőlegények		menyasszonyok	
	más vallású menyasszonnyal %	összes megfigyelt házasság N	más vallású vőlegénnyel %	összes megfigyelt házasság N
<i>római katolikus</i>				
népmozg. 1930*	23,7	6251	28,1	6636
felvételek**	23,3	4709	26,1	4885
<i>református</i>				
népmozg. 1930*	76,8	1194	73,1	1326
felvételek**	66,0	1099	65,2	1044
<i>evangélikus</i>				
népmozg. 1930*	87,3	573	85,4	536
felvételek**	73,3	453	75,4	374
<i>zsidó</i>				
népmozg. 1930*	18,2	2066	17,0	2036
felvételek**	15,2	1639	16,2	1662

* Forrás: Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve, 1931. 45. oldalak.

** Forrás: A munkások... 72. oldal és A főváros polgári... 65. oldal.

Megjegyzés: A Főváros Statisztikai Hivatal felvételei a 'polgári' népesség házassági gyakorlatát egyrészt 1926–1930-ra, másrészt 1931-re, a 'munkások' házassági gyakorlatát pedig 1929-re mérték fel. Itt az 1931-es 'polgári' és az 1929-es 'munkás' felvétel eredményeit használtam, melyek az 1930-as népmozgalmi adatokkal csak hozzávetőlegesen, mintegy nagyságrendileg hasonlíthatók össze. Tekintve, hogy a társadalmi heterogámia nézve ugyanazok a megfigyelések mindkét felvételben szerepelhettek, a 'munkásokra' vonatkozó adatokat teljességükben, a 'polgári népesség' adatait viszont csak a társadalmilag homogám házasságokra nézve (polgári partnerek egymással való házasságai) vettem figyelembe.

A párhuzamos adatsorok egyértelműen bizonyítják a Budapesti Statisztikai Hivatal felméréseinek megbízhatóságát. A két legnagyobb vallási csoportra — a katolikusokra és a zsidókra — vonatkozó felvételi eredmények majdnem pontosan fedik a népmozgalmi adatokat, míg a kétfajta forrásból a kisebb protestáns felekezetekre vonatkozó számok nagyságrendileg hasonlóak, bár a felvételekben kimutatott vegyesházasságok arányai nem érik el a népmozgalmi adatok igen magas arányait. Az eltérések ollója itt talán egyszerűen a megfigyelt esetek viszonylag kisebb száma miatt szélesebb.

Az a tény, hogy a vegyesházasságoknak a felvételekben becsült gyakorisága mindig kisebb az anyakönyvileg regisztrálnál (amelyben a népmozgalmi adatok nyugszanak), azt a feltevést valószínűsíti, hogy a vegyesházasságok egy részét az érintettek — amennyiben ez nem elkerülhetetlen (mint például az anyakönyvezésnél) — hajlamosak nem jelezni. A vegyesházasság tehát tendenciálisan bizonyos mértékű *disszimuláció*, ejtés tárgyát képezi. Ez az általános megfigyelés máris arra a tényre utal, hogy a két világháború között a budapesti házassági piacon a vallási vegyesházasság társadalmi

legitimitása elmaradt a vallásilag homogám házasságoké mögött. A normát többé-kevésbé még mindig a vallásilag egynemű házasságok jelentették.

Ez a szabály azonban a táblázatból kiolvashatóan a különböző vallási csoportnál igen eltérően érvényesült. A protestánsoknál például alig, hiszen a protestáns partnerek túlnyomó többsége más vallásúval lépett házasságra, mégpedig nagyrészt nem protestáns vallásúval. Így 1930-ban a budapesti evangélikus vőlegények 74 százaléka és a református vőlegények 70 százaléka választott nem protestáns házasfelet.³ A zsidóknál és a katolikusoknál azonban (mind a többségi római, mind a kisebbségi görög szertartásúaknál) a vallási homogámia igénye még messzemenően fennmaradt. Meg kell jegyezni, hogy a két (a korabeli budapesti népességben hegemon) csoportnál a homogámia ereje egészen másfajta elveken nyogodott. A zsidóságnál egyrészt a vallási parancsból táplálkozó s később — szekularizált formában is — a csoportazonosság megőrzését célzó hagyománynak felelt meg, másrészt a házassági piacon a többi érvényesülési piaccal még inkább megnyilvánuló antiszemita mentalitást tükrözte. Emellett statisztikailag a fővárosi zsidóság olyan nagy tömegű társadalmi makroközeget képezett, mely önálló s viszonylag zárt házassági piac kialakítására volt képes. A katolikusokra ez utóbbi tényező abszolút többségi helyzetüknél fogva hatványozottan volt jellemző, bár a vallási tanítás, sőt az egyházi gyakorlat szintén a vegyesházasságok elkerülése irányában hatott. Általánosan érvényes az a megfigyelés — bár a megfelelő statisztikai demonstrációnak itt nincs helye —, hogy a népesség nagyságával a homogámia lehetősége nő. A szétszórtság és kisebbségi helyzet mindig a heterogámiát, a többségi helyzet mindig a monogámiát erősíti a házassági piacon érvényesülő egyéb tényezők hatásmechanismusainak keretében.

Közelebb jutunk a két világháború közötti időben Budapesten kialakult házaspiacon szerkezetének megértéséhez, ha a rendelkezésre álló felvételek anyagából megpróbáljuk kikövetkeztetni a rétegek környezet hatásait a vegyesházasságok hajlandóságára nézve.

2. táblázat

A vallási vegyesházasságok aránya rétegek szerint Budapesten 1930 körül

	'munkás munkással' (1929)*		'polgár polgárral' (1926–1930)**	
	vőlegény vallása szerint %	menyasszony szerint %	vőlegény vallása szerint %	menyasszony szerint %
római katolikus	22,1	25,0	24,6	30,8
református	78,1	74,7	75,8	67,5
evangélikus	88,6	87,7	79,8	75,2
zsidó	51,5	39,1	10,4	12,0

* *Forrás:* A munkások... 78. oldal.

** *Forrás:* A főváros polgári.... 64. oldal.

Előzetesen meg kell jegyezni, hogy a 2. táblázaton összegezett megfigyelések csak a felvételek értelmében 'polgári'-nak illetve 'munkásnak' minősített s valójában ezekkel a szociológiai kategóriákkal pusztán igen laza értelemben körülírható rétegekre vonatkoznak. Azért is használom e kategóriákat idézőjelben, hogy itteni, pusztán alkalmi (s félrevezetően tág) értelemben ne legyen általánosabban alkalmazott jelentésükkel összekeverhető.

A házaspár két részlege, melyeket az itteni osztályozás igen tág keretei között egységesen választottunk meg, csak a zsidókra vonatkozólag mutat számottevő eltérést. Míg a keresztény 'munkás' és 'polgári' rétegek felekezetek szerint sajátosan körülbelül egyforma gyakorisággal lépnek vegyesházasságra, a zsidó 'munkások' ilyen hajlandósága a 'polgári' rétegek többszörösére rúg. A zsidó 'polgárság' házassági piaca tehát sokkal zártabb maradt, mint a zsidó 'munkásság'. Óvatlanság lenne ennek a különbségnek az eredetét közvetlenül az asszimilációs szint és hajlam vagy a szekularizáció mértékének eltéréseiben keresni, hiszen a zsidó 'polgári' házaspár terjedelme sokkal nagyobb 'munkás' megfelelőjénél, s nemcsak belső szerkezete más, de a nem-zsidó házaspárral való kapcsolata is igencsak eltérő. Ez többek között azt jelenti, hogy a zsidó 'munkás' rétegek a hasonló nem-zsidó rétegeken belül sokkal inkább kisebbségben vannak, mint a zsidó 'polgárok', s ez a helyzet gyakran (a nagyipari munkásrétegekben például) a munkahelyi elvegyülést követően nagyobb fokú életmód- és lélettérbeli elvegyülés kényszerével jár együtt, s a csoport-partikularizmus feladását s a házasmagatartásban a vegyesházasságok gyakoriságát indukálja. Mindenesetre érdemes a fentiekből levonni az általános tanulságot — mellyel más formákban ismételtelen találkozni fogunk a továbbiakban —, hogy a zsidó házassági piac rétegek szerint sokkal erősebben differenciált, mint a keresztényeké. Más szóval, a zsidóság vegyesházassági készsége és hajlandósága messzemenően osztályajátos párválasztó gyakorlatra s esetenként kimondottan osztálystratégiákra vallanak.

Vallási és társadalmi vegyesházasság (A kettős heterogámia)

A Fővárosi Statisztikai Hivatal felméréseiben használt rétegekategóriák ('munkás', 'polgári') éppen durvaságuknál, pontatlanságuknál fogva lehetővé teszik a vallási és társadalmi házaskeveredés kísérleti jellegű elemzését. A házasfelek dichotomizált rétegbeosztása ugyanis a házas párválasztásra mindössze három formát nyújt a leegyszerűsített definiált társadalmi térben: *saját rétegben* (pl. 'munkás' 'munkás' partnerrel, vagy 'polgár' 'polgári' partnerrel), *felfelé* ('munkás' 'polgári' partnerrel) és *lefelé* ('polgári' partner 'munkással'), bármely nem legyen is a vizsgálat kiindulópontja (azaz a „választó” partner). Az így kialakított kategóriarendszerben a kétfajta forrásban található megfigyelések logikusan csak a társadalmi homogámia kategóriájába eső házasságoknál térnek el egymástól teljesen. A 'polgárok' homogámiaja azt jelenti, hogy mindkét partner 'polgári', a 'munkásoké' pedig azt, hogy mindketten 'munkások'. A képet

valamelyest komplikálja az, hogy a források viszonylag csekély számú törvénytelen születésű menyasszony vegyesházasság gyakorlatát is jelzik (a törvénytelen születésű vőlegényekét viszont nem). Ugyanis a menyasszonyok társadalmi státuszát, tekintve, hogy legtöbbször nincs foglalkozásuk, apjuk foglalkozása, illetve, amennyiben törvénytelen eredetűek, ez fejezi ki. A törvénytelen menyasszonyokat az alacsonyabb társadalmi rétegből, a 'munkásságból' származók közé soroltam, hiszen a társadalmi heterogámia szempontjából a törvénytelen eredet szintén (ha nem is azonos módon) negatív státuszjelző volt, akárcsak a „proli” családi háttér a polgárság szempontjából.

A 3. táblázat minden vallásra és nemre külön-külön mutatja be a vallásilag vegyes párválasztás esélyeit. A két forrásból származó megfigyeléseket azért választottam külön, hogy elkerüljem a kettős számbavételből adódó torzításokat. Bár a kétfajta forrásban jelzett társadalmilag vegyes házasságok egy része szükségszerűen egymást fedi, az elkülönítve közölt megfigyelések a levonható tanulságok érvényességét — amennyiben ezek, mint látni fogjuk, azonos értelműek — csak erősíthetik.

3. táblázat

A vallásilag vegyes házasságok aránya a réteg szerinti heterogámia szerint Budapesten 1930 körül

		A vallásilag vegyes házasságok %-a	
		1926–1931-ben*	1929-ben**
A vőlegények vallása szerint			
római katolikus	„lefelé”	20,2	23,8
	„saját rétegben”	18,6 ('polgár')	22,0 ('munkás')
	„felfelé”	20,7	24,2
református	„lefelé”	76,3	84,2
	„saját rétegben”	72,8 ('polgár')	77,3 ('munkás')
	„felfelé”	79,5	77,2
evangélikus	„lefelé”	87,3	86,7
	„saját rétegben”	78,5 ('polgár')	88,0 ('munkás')
	„felfelé”	84,2	94,8
zsidó	„lefelé”	33,7	35,7
	„saját rétegben”	10,5 ('polgár')	53,5 ('munkás')
	„felfelé”	13,0	15,6

3. táblázat folytatása

A vallásilag vegyes házasságok aránya a réteg szerinti heterogámia szerint Budapesten 1930 körül

		A vallásilag vegyes házasságok %-a	
		1926–1931-ben*	1929-ben**
A menyasszonyok vallása szerint			
római katolikus	„lefelé”	23,3	24,1
	„saját rétegben”	25,6 ('polgár')	24,7 ('munkás')
	„felfelé”	72,4	70,1
református	„lefelé”	77,3	77,5
	„saját rétegben”	65,1 ('polgár')	74,4 ('munkás')
	„felfelé”	26,0	32,5
evangélikus	„lefelé”	82,7	92,8
	„saját rétegben”	72,8 ('polgár')	88,6 ('munkás')
	„felfelé”	82,1	83,8
zsidó	„lefelé”	23,0	25,6
	„saját rétegben”	12,0 ('polgár')	40,0 ('munkás')
	„felfelé”	17,6	12,9

* *Forrás:* A főváros polgári... 64-65. oldal

** *Forrás:* A munkások... 78. oldal

Megjegyzés: A táblázat sorait a következőképpen kell olvasni:

(1. sor, „lefelé”) Azok a 'polgári' osztályhoz tartozó római katolikus nőlegények, akik Budapesten 1926 és 1931 között 'munkás' (nem 'polgári') szülők lányát vagy törvénytelen származású lányt vettek feleségül, 20,2%-ukban nem római katolikkal (más vallásúval) házasodtak.

(2. sor, „saját rétegben”) Azok a 'polgári' osztályhoz tartozó római katolikus nőlegények, akik... 'polgári' szülők lányát vették feleségül, 18,6%-ukban nem római katolikkal (más vallásúval) házasodtak.

(3. sor, „felfelé”) Azok a 'fizikai munkát végző' római katolikus nőlegények, akik... 'polgári' szülők lányát vették feleségül, 20,7%-ukban nem római katolikkal (más vallásúval) házasodtak.

A táblázat tanulságait három regiszterben foglalhatjuk össze.

Elsősorban megerősítést nyert, hogy a keresztények vegyesházás hajlamát a társadalmi mobilitásra vonatkozó stratégiák jelentősen nem befolyásolják. Nőknél és férfiaknál egyaránt körülbelül azonos gyakorisággal történnek vegyesházasságok „lefelé” mint „felfelé” vagy a saját társadalmi rétegben. Úgy is mondhatjuk, hogy a vallásilag „kifelé” való házasodás valószínűsége szempontjából a keresztény felekezeti közösségekben belül az osztályhelyzet (az empirikus adatok szignifikanciájának határai között) közömbös tényező. Ezeknél a vallási csoportoknál bármilyen irányú is rétegek szerint a párválasztás, a vegyesházasságok gyakoriságát az adatok alapján kizárólag a vallás természete határozza meg.

Ennek az eredménynek a fontossága akkor domborodik ki, ha összevetjük a zsidó vegyesházasságok specifikumával. Itt ugyanis sokkal gyakoribb a 'munkás' partner, mint a 'polgári' partner, akár úgy, hogy 'polgári' rétegekhez tartozó zsidók más vallású 'munkás' partnerrel házasodnak, akár úgy, hogy a 'munkás' réteghez tartozó zsidók hasonló helyzetű más vallású partnerhez kötődnek. A zsidóságban tehát a vallási heterogámia erősen összefügg a „lefelé” irányuló társadalmi heterogámiával.

Végül említést érdemel, hogy a kettős heterogámia hajlama a zsidó férfiaknál sokkal nyilvánvalóbb, mint a zsidó nőknél. Míg az előbbieket „lefelé” mért vegyesházassági esélyei a „felfelé” mértet mindkét jelzés szerint mintegy két és félszer haladják meg, az utóbbiaknál ugyanez az arány csak másfél-kétszeres. A zsidó ’munkás’ férfiak abszolút többsége más vallásával lép házasságra, amikor saját rétegében talál partnert, míg a zsidó ’munkás’ nőknek ugyanebben az esetben csak kétötöde házasodik vallásilag „kifelé”. A kettős heterogámia tehát ugyan a zsidó nők házassággyakorlatában is szignifikánsan megfigyelhető, mégis viszonylag ritkábban, mint a zsidó férfiaknál.

A táblázat értelmezéséhez még hozzátehetjük, hogy egyéb adatokból kiolvasható a kettős heterogámia felerősödése az 1920–1930-as években. 1926 és 1930 között a társadalmilag „lefelé” házasodó zsidó férfiaknak „csak” 33,4 százaléka lépett vegyes házasságra, míg 1931-ben „már” 34,9 százalék. Ugyanez az arány a zsidó nőknél 22,2 százalékról 27,6 százalékra nő.⁴ A keresztényeknél a hasonlított évek alatt szignifikáns és egyértelmű változást nem lehet tapasztalni. A fejlődés inkább a „felfelé” való vegyesházasságok előnyére történik, semmint a „lefelé” irányulókéra.

Az értelmezésre váró alaptanulmány tehát az, hogy a *vegyesházasságok társadalmi ökonómiaja a zsidóknál egészen másképp alakult, mint a nem-zsidóknál.*

A zsidóságra jellemző kettős heterogámia, illetve a specifikusan erős hajlam a „lefelé” vagy a társadalmilag „alsó szintű” (’munkás’) vegyesházasságra, első megközelítésben a lehetséges partnerek réteg szerinti megoszlásából adódó *statisztikai kényszer* elve alapján értelmezhető. A budapesti zsidóság osztályszerkezetét a két világháború között a ’polgári’ túlsúly, míg a keresztény felekezetek osztályszerkezetét a ’munkás’-rétegek számbeli dominanciája jellemezte. Míg a zsidóságban 1930-ban az aktív férfi népességben a ’polgári’ elemek részarányát legalább 50 százalékra lehet becsülni (a Budapesti Statisztikai Hivatal felvételeiben empirikusan alkalmazott kategória szerint), addig a megfelelő katolikus népességben ez 35, a reformátusoknál 38 százalékra és még a hagyományosan sokkal polgárosodottabbnak tekintett evangélikusoknál is csak 47 százalékra tehető.⁵ Amennyiben feltételezzük, hogy a párválasztásnál csak a lehetséges partnerek statisztikai szórásából adódó esélyek érvényesülnek, a felekezetek osztályszerkezetének különbségei úgy objektívalódhatnak, hogy a vegyesházasságra hajlamos zsidók a házaspiacon többségükben társadalmilag alacsonyabb státuszú partner-jelöltekkel találkoznak. A vallásilag vegyes házasságra hajlamos keresztényeknél ezzel szemben a helyzet más, inkább fordított. E szerint érvényesíteni lehetne azt a tételt, hogy a zsidó vegyesházások azért házasodnak gyakrabban „lefelé”, mert „lent” több lehetséges partnert találnak...

Látszólag ezt az értelmezést erősítik meg a zsidó vegyesházasságok irányának vallássajátos adatai. Ezekből az derül ki a 4. táblázat szerint, hogy a zsidó vegyesházások annál gyakrabban választanak „lefelé” házastársat a különböző keresztény felekezetben, minél nagyobb ezekben a ’munkás’ elemek aránya. Így feltűnő, hogy a görög szertartású partnerek esetében a zsidó–nem-zsidó házasságok több mint kétötöde „lefelé” történik, míg az evangélikus partnerek esetében ez az arány alig több mint egyötödnyi. Ennek az értelmezésnek viszont ellentmond az a tény, hogy a „felfelé” való

vegyes párválasztás már nem követi ugyanezt a logikát. Így az evangélikusokkal kötött zsidó vegyesházasságok részaránya alig haladja meg a görög szertartásúakkal kötöttek arányát, és elmarad a reformátusokkal és a katolikusokkal kötött házasságok aránya mögött. A *statisztikai kényszer* elvét tehát az empirikus adatok csak részlegesen valószínűsítik.

4. táblázat

Az összes zsidó vegyesházasság aránya (%) a választott partner felekezete és társadalmi státusza szerint Budapesten (1926–1931)

	„lefelé”	saját ('polgári')	„felfelé”	összesen
zsidó + görögkeleti és görög katolikus partner	41,3	49,5	9,5	100
zsidó + római katolikus partner	32,3	55,9	11,8	100
zsidó + református partner	27,6	58,9	13,4	100
zsidó + evangélikus partner	21,9	67,5	10,6	100

Forrás: A főváros polgári... 64–65. oldal.

A *statisztikai kényszer* feltevését meg lehet közelebbről is vizsgálni, ha a különböző felekezetű és társadalmi helyzetű választott partnerek megoszlását összevetjük az azonos felekezetű és társadalmi helyzetű népességgel, melyre az 1930-as népszámlálásnak a főváros aktív férfi lakosságára vonatkozó adatai jó becslést szolgáltatnak.

Az 5. táblázat teljesen egyértelműen demonstrálja a *statisztikai kényszert* a zsidó vegyesházasságok felekezeti megoszlása szempontjából. Ez a megoszlás ugyanis, bármely réteg felé irányul a házasság, pontosan megfelel a „rendelkezésre álló” népesség felekezeti összetételének. Egyedül az evangélikus partnerek vannak kissé túlképviseelve minden rétegirányultság szerinti vegyesházás típusban. Itt is igazolást nyer tehát, hogy a zsidó partnerek számára az evangélikusok bizonyos mértékig preferenciális választás tárgyát képezték a házassági piacon, éppúgy, mint az egyéb érvényesülési piacokon (pl. az iskolarendszerben).⁶

Mégis, a különböző felekezetek osztályszerkezetéből folyó statisztikai kényszer távolról sem szolgál elégséges magyarázatul a zsidó házasságok kettősen heterogám hajlamára, amennyiben sem a zsidó nők és férfiak eltérő viselkedését, sem a heterogámia növekedését az időben nem engedi értelmezni. Márpedig a zsidó nők és férfiak közötti különbség a vegyesházás gyakorlat terén minden felekezeti partnerscsoport viszonylatában markáns.

5. táblázat

Az összes zsidó vegyesházasság felekezet és réteg szerinti iránya a számba jövő felekezetek és rétegek megoszlása szerint Budapesten (1926–1931)

zsidó 'polgár' keresztény 'polgár'	(saját rétegben)**	keresztény aktív férfi-népesség Budapesten (1930)* 'polgári'
görög katolikus és ortodox	1,8	1,9
római katolikus	71,2	71,8
református	16,6	17,4
evangélikus	10,4	8,8
összesen	100	100
zsidó 'polgár' + keresztény 'munkás' („lefelé”)**		'munkás'
görög katolikus és ortodox	2,8	2,0
római katolikus	76,2	76,6
református	14,4	15,9
evangélikus	6,5	5,6
összesen	100	100
zsidó 'munkás' + keresztény 'polgár' („felfelé”)**		('polgári')
görög katolikus és ortodox	1,6	1,9
római katolikus	72,0	71,8
református	18,1	17,4
evangélikus	8,2	8,8
összesen	100	100

* A számítások forrása: Magyar Statisztikai Közlemények 96, 42. oldal.

** Forrás: A főváros polgári...64. és 65. oldal.

6. táblázat

A zsidó férfiak és nők vegyesházasságai a partnerek felekezete és társadalmi rétege szerint Budapesten (1926–1931)

		zsidó férfiak %	zsidó nők %
katolikus partnerrel	„lefelé”	37,0	27,0
	„saját rétegben”	52,2	60,1
	„felfelé”	10,8	12,9
	összesen	100	100
református partnerrel	„lefelé”	39,0	19,5
	„saját rétegben”	49,8	65,5
	„felfelé”	11,2	15,0
	összesen	100	100
evangélikus partnerrel	„lefelé”	26,4	20,7
	„saját rétegben”	64,4	73,3
	„felfelé”	9,3	7,0
	összesen	100	100

Forrás: A főváros polgári..., id. kiadás 64–65. oldal.

A *statisztikai kényszer* hatása ugyan jelentkezik a 6. táblázatban is, amennyiben — főképp a zsidó férfiakkal — a „lefelé” irányuló vegyesházás hajlam sokkal gyakrabban mozgósít katolikus vagy református partnereket, tehát azoknak a felekezeteknek tagjait, akik között ’munkás’ túlsúly van, mint evangélikusokat, akik között a ’munkás’ rétegek számaránya kisebb. Mégis, ebben az összefüggésben sokkal fontosabb a zsidó férfiak és nők magatartása közötti igen számottevő eltérés. Az előbbieket mindig sokkal gyakrabban lépnek „lefelé” vegyesházasságra, mint az utóbbiak, s református partner esetén egyenesen kétszer olyan gyakran. Ezt az eltérést a „statisztikai kényszer” egyáltalán nem magyarázhatja meg, hiszen a nemek aránya társadalmi rétegek szerint nem különbözik jelentősen. A kettős heterogámia értelmezésének tehát — különösen a zsidó férfiakkal — a statisztikai kényszer csupán a kereteit szolgáltathatja, specifikus magyarázatát más tényezőkben kell keresnünk.

Szekularizáció, modern mentalitás és vegyesházasság

Mielőtt azonban a kettős heterogámia szociológiai értelmezését megkísérelnénk, elengedhetetlen tisztázni néhány rendelkezésre álló jelzés segítségével a vegyesházás népeség kiválasztásának azokat a demográfiai sajátosságait, melyek a társadalmi hely- és helyzetváltoztatás készségére, a mentalitásbeli mobilitásra, a modern beállítottságra utalnak. Ezek a jelzések ugyanis közvetítő tényezőket szolgáltatnak a kettős heterogámia elemzéséhez.⁷

Mivel a vallási vegyesházasság legtágabb értelemben azt jelenti, hogy a házaspárok nem követik a vallási közösség demográfiai reprodukciójának és számbeli gyarapításának minden felekezetnél hagyományosan érvényesített parancsát, nyilvánvaló, hogy a vegyesházasság gyakorisága összefügg az elvilágiasodással, a vallás iránti közömbösség terjedésével, a felekezetek morális befolyásának és társadalmi hatalmának csökkenésével. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a vegyesházasságok gyakorisága közvetlenül a szekularizáció jelzésével szolgálhatna, már csak azért sem, mert — számos egyéb változó közrejátszása mellett — a különböző felekezetek a vallási homogámiát igen változó szigorral követelték meg. Ezt a kérdést itt nem lehetséges pontos társadalomtörténeti megvilágításba helyezni, de sommásan megállapíthatjuk, hogy a két végletet e téren mindenképpen a katolikus egyház és az izraelita hitközségek, ezeken belül is a hagyományhű ortodoxia intézményei képviselték. Az utóbbiak tagjaik részére kizárták a vegyesházasság lehetőségét. Ezt a kizárást ugyan az összes keresztény felekezet viszonozta a zsidók felé (egyes liberális protestáns gyülekezetek, mint az unitárius, illetve bizonyos lutheránus és kálvinista papok kivételével — akik e tekintetben az egyéni engedmény felelősségét vállalták), de a katolikusok a tiltást még a keresztény vallások híveire is kiterjesztették, amennyiben ezek nem kötelezték magukat el (az úgynevezett *reverzáliissal*) arra, hogy a házasságból született leszármazottakat katolikusoknak kereszteljenek és ennek megfelelő nevelésben részesítsék. Röviden sommázva, a vegyesházasság a zsidók és a katolikusok számára (ez utóbbiaknál csak reverzáli nélkül) lényegében

szakítást jelentett a vallásközösséggel, a protestánsoknál a vallási kötelek bizonyos mértékű lazulását csak (hiszen a születendő gyerekek egy része már más vallásúvá lett). Ezekkel a minősítésekkel a vegyesházasságot a szekularizáció mércéjének lehet tekinteni.

A vallási kontroll gyengülése ugyanakkor a mentalitásbeli *modernizációra* is utal — ha nem is általában, de a magyar városok e századi fejlődésének társadalomtörténeti kontextusában mindenesetre. A hagyományos életvitelnek, életmódbeli és szakmaválasztási megkötéseknek, illetve preferenciáknak, a földrajzi és társadalmi mozdulatlanságnak stb. ugyanis addig legtöbbször a vallásosság szolgáltatta talán legfontosabb erkölcsi–ideológiai alapvetését. Nem mehetünk bele annak részletes tárgyalásába sem, hogy a vallási hagyományhűség a különböző nyilvános vagy társadalmasított tevékenységi területeken (mint a gazdasági élet, a gyereknevelés, az iskolázás, a művelődés, a politikai élet stb.) mennyiben normalizálta s egyben fékezte az újító magatartásokat. Legyen itt elég arra a könnyen objektíválható megfigyelésre utalni, hogy a magyar társadalom modernizációjához valószínűleg minden téren s egyben a szekularizációhoz is a városok s főképp Budapest szolgáltatták a földrajzi–társadalmi környezetet.

A két fenti tételből logikusan levezethető, hogy a vegyesházasság a modernizációra való beállítottság jelzéséül is szolgálhat, legalábbis közvetve. Ezt erősítik meg a vegyesházasságok demográfiájára vonatkozó egyéb ismereteink, melyeket érdemes felekezet- és rétegsajátos változataiban bemutatni. Így pontosabb képet lehet rajzolni a vegyesházasságok *társadalmi élményének* és következményeinek természetéről az adatok segítségével elkülöníthető alcsoportokban. A használt fővárosi felvételek e téren a gyermekek vallására vonatkozó megegyezésekre és a szülésgyakoriságra nézve nyújtanak eleddig nem értékelt, fontos objektív információkat.

Az úgynevezett *reverzális* hiánya — éppúgy, mint a zsidó–keresztény házasságok aránya — mindig nagymértékű vallási közömbösség jele, hiszen a reverzalist minden felekezet jog- vagy normarendszere több–kevesebb szigorral megkövetelte. Már fentebb (az 5. táblázat elemzése kapcsán) kiemeltem, hogy az evangélikus–zsidó házasságok aránya rendszeresen meghaladja az evangélikus népesség arányából adódó statisztikai gyakoriságot. Ezzel valószínűsíthető az a feltevés, hogy lutheránus környezetben a vallási fegyelem és előítélet sokkal kisebb volt e téren, mint a többi keresztény felekezetnél. Minden bizonnyal még fokozottabb mértékben érvényes ugyanez az unitáriusokra, csak adataink ennek objektíválását (a rokonnépesség csekély volta miatt) nem teszik lehetővé. A reverzális adatai viszont az egész vegyesházás népességre nézve — keresztényekre és zsidókra egyaránt — demonstrálják a vallási elvárás iránti nagymérvű közömbösség tényét.

7. táblázat

A vegyesházasságból születendő gyermekek vallása tárgyában kötött egyezségek aránya a vőlegények felekezete és rétege szerint (%)

vőlegény vallása	menyasszony vallása	'polgárok' (1926–1931)	'munkások' (1929)
római katolikus	+ keresztény	15,0	11,8
	+ zsidó	13,2	8,6
református	+ keresztény	15,4	12,6
evangélikus	+ keresztény	16,8	9,8
protestáns	+ zsidó	11,4	10,7
zsidó	+ keresztény	10,1	7,1
összesen		13,8	10,8

A számítások forrása: A főváros polgári... 55–56. oldal és A munkások szociális... 74. oldal.

+ Az evangélikus és református vőlegények izraelitákkal való vegyesházasságainak adatait a kis esetszámok miatt vontam össze.

A táblázat tanulságai egyértelműek. A vegyesházások túlnyomó többsége felekezete demográfiai reprodukciója irányában közönyös. Ez fokozottan érvényesül minden egyes felekezetenél a 'munkások' között. (Ebből is megerősítést nyer, ha marginálisan is, mennyivel magasabb volt a 'polgári' rétegekhez hasonlítva a fővárosi munkásosztály szekularizációs szintje.) A reverzális abszolút ritkasága a vegyesházásoknál különösen feltűnő általában a katolikusok és a keresztény–zsidó kapcsolatok viszonylatában. Azt a tényt, hogy a katolikus partnerek egyáltalán nem ragaszkodtak jobban, mint a többiek az egyezés megkötéséhez, annak ellenére, hogy ezzel a kánonjog szerint elzárták frigyüket az egyházi áldás lehetőségétől, a teljes elvilágiasodásra fényt vető „kemény” jelzéseként lehet értelmezni. Ugyanúgy kell értékelni a reverzális ritkaságát keresztény–zsidó relációban, annál is inkább, mivel a keresztény–zsidó vegyesházasságoknál az egyezés *mindig kevésbé gyakori*, mint amikor különböző felekezetű keresztény partnerek kelnek egybe. Tehát azokban a társadalmi csoportokban, melyek elfogadják a vegyesházasságot, a saját felekezet igénye a vallás családi reprodukcióját illetően kevésbé esik a latba, ha a házasság zsidóval, mintha kereszténnyel kötődik... Más szóval, egyrészt a zsidókkal való házasság elmélyültebb vallási elközömbösülést takar (mégpedig az izraelita és a keresztény partnerek átlagánál egyaránt), másrészt, s ennek következményeképp, zsidó–keresztény viszonylatban a vegyesházasság valamelyest ritkábban jelent vallási konfliktust, mint eltérő felekezetű keresztény partnerek, nevezetesen protestánsok és katolikusok között. Ez persze távolról sem jelenti azt, hogy például *ugyanazok* a protestáns családok, amelyek tagjaiknak zsidókkal való kapcsolatát elfogadják, a katolikkal való kevésbé pártolnák, hanem csupán azt, hogy a keresztény vagy izraelita házasulandók azon töredéke, mely a keresztény–zsidó vegyesházasságot nem ellenzi, túl van minden vallási alapú ellenérzésen e tekintetben, míg a házasulandók *másik töredékének egy része* (valójában, mint láttuk, alig egy hetednyi, tehát elenyé-

sző része), mely a katolikus–protestáns vegyesházasságot elfogadja, ezt csak fenntartásokkal — a reverzális megkötésével — teszi. Mindkét aggregátum túlnyomó többsége azonban — s ez adataink tulajdonképp egyetlen fontos tanulsága — vallási téren ebből a szempontból már közömbösnek tekinthető.

Ha ez így van, érthetővé válik, hogy miért mutat fel a két aggregátum — vallásilag homogám és heterogám házások csoportja — a *demográfiai modernizáció*, azaz a családtervező, illetve a gyerekszám-korlátozó magatartások síkján igen eltérő profilt. A demográfiai modernizáció ilyen sommás azonosítása a malthusianizmussal természetesen általánosságban nem elfogadható. A magyar városi társadalom demográfiájának a két világháború között kialakult helyzetében azonban, mely a hagyományos, nagycsaládos termékenységi normák fokozatos, bár rétegsajátos, történelmi felbomlásának mélypontjával egyenértékű, a gyermekszámcsökkenés még mindenképpen — nevezetesen a modern családi jövőtervezés, a stratégikus társadalmi mobilitás igénye, a családi iskolázottsági tőke bővített újratermelésének terve, a nagy gyerekszám szokásos értékelésének elutasítása stb. révén — modern demográfiai magatartásnak tekintendő. A modernség persze e téren semmiképp sem érték kategória, csupán leíró terminus, amennyiben a termékenység korlátozását a társadalmiasított viselkedés, főképp a jövőre utaló magatartás egyéb történelmileg újító formáival hozza összefüggésbe. Konkrétan ez a párhuzam annál is igazoltabb, mivel a hagyományos erkölcs s hivatalos képviselői, intézményei és terjesztői, jelesen az egyházak, az állami családpolitika, az iskola stb. mind a természetes termékenységet hirdették — persze csak a törvényes család keretében. Ismeretes azonban, hogy ezen a téren a hagyomány hatékonysága az 1930-as évekre igencsak meggyengült, hiszen a gyerekszám csökkenése a városokban már a múlt század vége óta rohamosan kibontakozó folyamat. Ilyen értelemben a tárgyalt korban csak a gyerekszám korlátozásának mértéke és egyenlőtlenségei szolgálhatnak modernizációs jelzésül, s ennek megfelelően egyben a vallási kontroll erejének vagy gyengéségének demonstrálására. Ezt az összefüggést beszédesen mutatják a 8. táblázat adatai.

Mielőtt a 8. táblázatban a differenciális termékenységre vonatkozó igen fontos jelzésrendszer értelmezésébe kezdenénk, nem szabad elhallgatni a jelzőszámok technikai tökéletlenségét, hiszen ezek a megfelelő időszakban és a (vallásilag, réteg szerint) különböző típusú házasságok *összességében* előforduló születéseket vetik egybe az időszak alatt kötött *újabb* házasságokkal. A jelzések tehát a differenciális termékenységnek csak közvetett megközelítését nyújtják — jobb híján —, és csupán annyiban érvényesek, amennyiben hosszabb távon (az 1926–1931-ben termékeny házások házasodási időszaka alatt) a házás heterogámia vallás és rétegek szerinti trendjei *egymáshoz viszonyítva* lényegesen nem változtak. Ezt a feltevést külön a vallási és külön a rétegek szerinti heterogámia egybeültethető adatai megerősítik. (Rétegsajátosan ilyen adat tudtommal a fentiekén kívül nincs.)⁸

8. táblázat

A házasságok és a születések számának összehasonlítása társadalmi réteg és a házasfelek vallása szerint Budapesten (1926–1931)

vőlegény menyasszony vallása	100 új házasságra eső születésszám* az összes megfelelő vallási kombinációjú házasságban	
	'polgárok' (1926–1931)	'munkások' (1929)
római kat. + római kat.	95	145
római kat. + más	86	107
református + református	130	209
református + más	94	108
evangélikus + evangélikus	134	217
evangélikus + más	86	96
zsidó + zsidó	90	86
zsidó + más	39	71

A számítások forrásai: A főváros polgári... 54–55. és 79–82. oldal. A munkások szociális... 74 és 86–89 oldal.

* Élve- és halvaszületettek, törvényes szülések.

Megjegyzés: A Fővárosi Statisztikai Hivatal felmérésében, a 'polgár' vagy 'munkás' minősítés vonatkozhat mindkét házastípusra, de csak az egyikre is. Mint fentebb erről szó volt, az így minősített két népesség tehát kis részben fedi egymást (pl. a mindkét felvételben érintett 'munkás'-'polgár' házaspárok).

A 8. táblázat fő tanulsága kettős. A malthusianista depresszió sokkal mélyebb a vegyesházasságoknál, mint a vallásilag egyneműeknél, és a 'munkások' között legtöbbször sokkal kevésbé súlyos, mint a 'polgári' rétegekben. Ha a termékenység csökkentésére irányuló stragégiákat, mint fentebb, a szekularizációval s általában a modern beállítottsággal hozzuk összefüggésbe, nyilvánvaló, hogy a vegyesházások mentalitása demográfiai téren is jelentősen eltér a hagyományostól. Ezen belül érthető, hogy 'munkás' környezetben a demográfiai modernizáció, melyről tudjuk, hogy később is indult be (hiszen a modern nemzégátlló technikák is műveltségi rétegek és osztályok szerint általában „felülről” „lefelé” terjednek), kissé elmaradt a polgárok között megfigyelttől. Érdeemes ezeknek az általános eredményeknek néhány vallásspecifikus aspektusát kiemelni.

Mindenekelőtt feltűnő, hogy a vallásilag homogám katolikusok viselkedése az elvárttal ellentétben kevésbé natalista, mint a protestánsoké, sőt — 'polgárok' házassága esetén — termékenységük alig haladja meg a zsidókét. Ezt úgy lehet értelmezni, hogy míg a katolikusoknál és a zsidóknál a homogám házasság többségi, a protestánsoknál a vegyesházások vannak hasonló arányban túlsúlyban. Az átlagot tehát az előbbieknél a homogámia, az utóbbiaknál a heterogámia határozza meg. Márpedig — 'polgároknál' például — ezek az átlagok igen közel is állnak egymáshoz. Ez azt jelenti, hogy a malthusianista magatartás a két világháború között Budapest 'polgári' rétegeiben már minden felekezetben általánossá vált. Normává a gyerekszám korlátozása lett. A nor-

mával szemben *pozitív kivételt* képviseltek a kis számú protestáns homogám házások és negatív végletet a zsidó vegyesházások. A vallásilag egynemű protestánsok a szélsőséges konzervatívok vékony rétegét képviselheték. Valószínűleg a férjek között a papokat s az egyházi hagyomány fundamentalista őrzőit találná egy részletesebb vizsgálat. Ezzel ellenkező végletet testesítettek meg a zsidó vegyesházások, akik minden bizonnyal saját csoportjuk és miliójuk „legmodernebb”, a vallásos indítatású családi normarendtől legmesszebbre távolodott részéből választódtak ki.

Ezektől a valószínűleg általában érvényes megállapításoktól eltekintve elképzelhető, hogy a tapasztalt eltéréseknek egy töredéke a különböző házassági típusok sajátos demográfiai körülményeinek is betudható lenne, amennyiben ezeket módszeres vizsgálat alá lehetne venni. Egyes megfigyelések szerint például másutt vagy más időpontban a zsidó vegyesházások az összes többinél lényegesen alacsonyabb szülésszáma összefügghet azzal, hogy ezeknek a házásoknak az életkora magasabb⁹, közöttük több az özvegy vagy elvált — akiknek már van leszármazottjuk, s így házasságot elsősorban már nem családalapítás céljából kötnek —, vagy akik között a szokásos korviszonyok felborultak (a menyasszony idősebb a vőlegénynél)¹⁰, s így a demográfiai reprodukció esélyei biológiailag gyengébbek.

Ezenkívül a zsidó vegyesházasságok demográfiájára kétségkívül nagy súllyal nehezedett maga az a társadalmi–ideológiai erőter, melyben ezek a házások kapcsolatok létrejöttek. A nagy vagy akár a vallásilag egynemű zsidó házasságokra jellemző kis (tipikusan kétgyermekes) családok létrehozására nem volt kedvező a korszak antiszemita légköre, melynek konkrét objektivációit nyújtja az 1920 óta érvényben lévő egyetemi *numerus clausus* (a zsidó érettségizettek mintegy felét elzárta a magyar egyetemektől s — jobbik esetben — külföldi tanulmányok folytatására kényszerítette)¹¹, a zsidó szabadértelmiség egy részének kényszerpályára utalása, a keresztyenyekkel összehasonlítva jóval magasabb munkanélküliségi rátája¹² stb. A két világháború között felnövő zsidó nemzedékek — amelyekről a csoport demográfiai újratermelését lehetett volna várni — olyan nyomasztó körülmények között, gyakran már a zsidótörvények előtt is (a korábbihoz képest) kifejezett létbizonytalanságban léptek az aktív életbe és a házaspiastra, hogy nagyobb családokat egyre kevesebben vállalhattak. A vegyesházásokat a nagyobb társadalmi elszigeteltség, mind a zsidók, mind a keresztyenyek oldalán a családi–egzisztenciális biztóságot erősítő szövetségi–rokonai hálózat hiánya vagy gyengesége, a vallási közösségből való hivatalos kiveteltség, nemegyszer még konkrétan a szakmai pályán elszenvedett hátrányok, sőt (a keresztyeny felet) sokszor kifejezett pályatörés is fenyegették. Ettől a zsidó házások egyre gyakrabban felekezetük elhagyásával¹³ próbálták menekülni. Mindez termékenységi hajlandóságukat érthető módon drasztikusabb korlátok közé szorította, mint a vallásilag egynemű zsidó házásokét, és sokkal drasztikusabbak közé, mint a keresztyenyekét.

A vegyesházasságok differenciális demográfiájára vonatkozó elemzések a kettős homogámia problémáját kellő történelmi–szociológiai távlatba helyezik, tehát egy olyan demográfiai és társadalmi helyzet perspektívájába, ahol a nagymértékű szekularizáció és a mentalitásbeli modernizáció a vallási heterogámia lehetőségeit — külö-

nősképpen zsidók és keresztények között — egyre tágították. Ennek a ténynek statisztikai kifejezését megtalálhatjuk magukban a zsidó–keresztény vegyesházasságok emelkedő arányaiban. A „keresztény kurzus” és a fokozódó fasizálódás hozta antiszemita közhangulat ellenére a zsidó–keresztény heterogámia trendje ugyanis az első zsidótörvényt megelőző évben jutott történelmi maximumára.¹⁴ Ennek a fejlődésnek máris áttekintettük néhány összetevőjét (így a vallási elközömbösülést, a gyerekszám radikális leszorítását, a protestánsok nagyobb nyitottságát). Külön magyarázatra szorul az, hogy a zsidó–nem-zsidó vegyesházasságok szaporodását miért követte a kettős heterogámia terjedése. Az ezzel kapcsolatos tényezőket három nagyobb kérdéskörbe lehet csoportosítani. Az elsőben összpontosíthatók a zsidók és nem-zsidók közötti rétegek szerint differenciális *távolság* tényezői (melyet az antiszemita potenciál fejez ki a legképletebben). A másodikhoz tartoznak a *státuszmobilitás* tényezői a korabeli házassági piac és a szakmai–társadalmi mező és erőter adta lehetőségek keretében. A harmadik a házassági és mobilitási piacon a *férfiak és nők között* fellépő esélyegyenlőtlenségekre utal.

A csoportközi távolság hatásmechanizmusai

Minden preferenciális házassági (vagy más) kapcsolatra vonatkozó kiválasztásnak két oldala van: vonzási és taszítási. Ez a mindkét fél által külön-külön preferált vagy kizárt, illetve tiltott választásokban fejeződik ki. A zsidó–nem-zsidó kettős heterogámia értelmezésénél a vonzás és a taszítás jelenségei annál nagyobb súllyal esnek a latba, mivel — statisztikai általánosságban — a zsidók és nem-zsidók között mind a státuszcsoportok hierarchiáján belül, mind a rétegződési mezőben a lehetséges partnerek közötti távolság s az ezzel járó feszültségek lehetősége sokkal nagyobb volt, mint a keresztényeknél egymás között.

Ennek a helyzetnek a legkézenfekvőbb kifejezője az *antiszemita beállítottság* szórásában található meg a zsidóságot körülvevő társadalomban. Helyszőke miatti kényszerből itt az antiszemitizmust mintegy csak dologszerű, operatív gyűjtőfogalomként, árnyalatok és minősítés nélkül használom, mint a nem-zsidó csoportokra többé vagy kevésbé jellemző kollektív tulajdonságot. Jelen összefüggésben ennek is pusztán azt az összetevőjét veszem figyelembe, mely a zsidókkal való házasság lehetőségét kizárja vagy negatíven szankcionálja. Márpedig az antiszemitizmus okozta csoportközi feszültségek, bár általában városi környezetben, s különösképp a fővárosban, súlyosabbnak bizonyultak, mint vidéken — erre mind a polgár-proletár ellentéte, mind az egyetemi diákmozgalmak kanalizáló erővel hatottak — a budapesti polgári rétegekben a zsidó-ellenes magatartás jóval meghaladta a munkások között megfigyelhető. Ennek demográfiai lecsapódását a 2. táblázat demonstrálja. A rétegek szerint egynemű házasságok esetén a zsidó 'munkás' vőlegények *fele*, míg a zsidó 'polgári' vőlegényeknek *csak alig egy tizede* lép felekezetileg vegyes házasságra. A munkások között a zsidók felekezeti vegyesházassági esélyei a vőlegényeknél és a menyasszonyoknál egyaránt

mintegy kétszeresen meghaladják a katolikusokét, míg a 'polgároknál' a katolikusok felét sem érik el. Ez az eredmény — bár más egyéb, alább tárgyalandó tényező eredője is — nem lenne elképzelhető, ha az antiszemita kizárás mechanizmusai a korabeli munkásság házassági piacán belül nem sokkal tompítottabban működtek volna, mint polgári környezetben. E téren érdemes felfigyelni a két protestáns felekezetenél előforduló párhuzamos jelenségre, melynek gyökerei, bár itt a 'munkásokat' a 'polgároktól' elválasztó esélykülönbségek sokkal kisebbek, valószínűleg részben a zsidókéhoz hasonlóan értelmezhetők.

Munkáskörnyezetben a zsidóság irányában tanúsított *viszonylag* nagyobb befogadási készséget illetőleg, melynek csupán sajátos esete a házaspári magatartás, több objektív tényezőt is azonosítani lehet, így a foglalkozásbeli konkurencia hiányát, a szervezett munkásmozgalom szerepét egyfajta univerzalista értékrend terjedésében, valamint a felekezeti kontroll és a vallásosság gyengülését (elvilágiasodást).

A 'polgári' rétegekben a zsidó-nem-zsidó megoszlás igen gyakran vette fel a szakmai-gazdasági *osztálykonkurencia* jellegét, különösképp a kereskedő és iparos önállóknál vagy a szabadfoglalkozásúaknál. Ettől függetlenül különösen erős formát öltött s főképp keserűséggel teli rakódott le a keresztény középosztályok tudatában a zsidók egyedülállóan gyors mobilitása, melynek során egy-másfél nemzedéken belül — a kiegyezés és a század eleje közti időszak alatt — a frissen emancipált s jórészt idegenből bevándorolt zsidó családok leszármazottai a hagyományos és új középosztálybeli szakmák mindegyikében erős partnerekké és konkurensekké váltak. Ez a mobilitás néha még a „védett”, tehát gyakorlatilag preferenciálisan a keresztényeknek fenntartott államhivatalokban vagy közületi szektorban is éreztette hatását (pl. a tisztiorvosi, vasúti mérnöki, városi építészeti stb. állások terén és elég általánosan egyes városok, főképp Budapest hivatalnoki karában).¹⁵ De a szakmai versenyhelyzetten túl s ennél is súlyosabban vetődött fel az osztálykonkurencia a középosztálybeli érvényesülés szimbolikus területein — az iskolákban, a társaséletben, a polgárság nemesítésénél stb. —, ahol a jobb szellemi-műveltségi potenciállal, nagyobb anyagi erővel, a kulturális-társadalmi asszimiláció hozta fokozottabb helyzetfelismerési s az új helyzethez való alkalmazkodási készséggel bíró zsidóság rendre meghaladta az alulról feltörő nem-zsidók teljesítményét, s ennél fogva gyakran látványos módon lett a modernizálódó szellemi elit és a történelmi presztízst hordozó arisztokrácia társadalmi partnere. Így az esetenként előzetesen meglévő antiszemita alkultúrát az érvényesülési versenyben alulmaradó kis- és középpolgárságban és az értelmiségben sokszor erősítette meg a konkurencia helyzet adta zsidóellenes *ressentiment*. Itt nincs hely részletesebben elemezni ezt a tényállást. Azt kell csak kiemelni, hogy munkásmilióban hasonló helyzetnek nyomait sem találni. Ennek oka részben az lehet, hogy a zsidó munkásréteg sokkal inkább a nagyobb munkabiztonságot élvező, dinamikusabban fejlődő szakmák némelyikében és általában a szakmunkásságban helyezkedett el, ahol a kisebb konkurenciaharc nem engedte kikristályosodni a zsidó-nem-zsidó megosztottságot, annál kevésbé, mivel egyrészt a zsidók a munkásságnak még ezekben a szektoraiban is csupán töredéknyi számerőt, gyakran elenyésző töredéket képviseltek, másrészt pedig, hogy ezek a magyar munkás-

osztály legszervezettebb részlegeit alkották. Ezzel eljutunk a munkásmozgalmak integrációs funkciójához.

A munkás antiszemitizmus kiterjedésének ugyanis maguk a szakszervezetek és az alulról épülő, ipari munkásbázissal rendelkező politikai mozgalmak (így a *szociáldemokrácia*) voltak a legfőbb intézményes fékjei. Vallási vagy nemzetiségi elkülönülést ez a munkásmozgalom sohasem ismert (ellentétben a lengyelországi vagy az oroszországi mozgalmakkal, ahol a zsidó munkásság nagy része külön szervezkedett), még kevésbé megkülönböztetést. Értékkrendjében mindig országos egységre és univerzalista emancipatorikus célok megvalósítására törekedett. Így nem véletlen, hogy e mozgalmak irányításában zsidó származású ideológusok és szervezők mindig nagy szerepet játszottak. Ez vonatkozik különösképp a szociáldemokrata pártra és egyes szakmák szervezeteire (mint például a nyomdászokéra). A Szociáldemokrata Párt vezetőségének mintegy harmadrésze mindvégig zsidó politikusokból állt¹⁶, akik, a pártban alacsonyabb szinten szereplő munkatársaikkal, különösen fontos tevékenységet fejtettek ki a mozgalmi sajtóban, a politikai nevelésben, a külföldi kapcsolatok terén (például az osztrák testvérpárttal fenntartott szoros együttműködésben). Ilyen körülmények között például a zsidó burzsoázia elleni harcot Magyarországon a munkásosztály leghatalmasabb szervezete még kevésbé engedte antiszemita agitációvá fajulni, mint Ausztriában vagy Németországban. Ezzel ellentétben a 'polgári' rétegek érdekvédő szervezetei, közvéleményformáló és a politikai nyilvánosságban működő, sőt az 1930-as években gyakran már szakmai képviseleti szervei is — mégha nem is felekezeti alapon szerveződtek — sokszor kifejezetten zsidóellenes töltettel vagy antiszemita szegregációt alkalmazva működtek. Ez vonatkozott az informális vagy intézményesült társaskörökre (nőegylet, vadásztársaság, tánciskola stb. egyrészt, sportegyesület, frontharcos-szövetség stb. másrészt) éppúgy, mint a pártokra és a politikai mozgalmakra, sőt a fasizálódással a „keresztény” orvosok, ügyvédek, mérnökök stb. egyesületeire is.¹⁷

Harmadrészt, legalább utalásszerűen említeni kell ebben az összefüggésben a magyar társadalmon és sajátosan a városi és fővárosi társadalmon belüli *egyenlőtlen szekularizáció* folyamatát, mely a század végén kialakuló nagyipari munkásság nagymértékű elvallástalanodását eredményezte. A felekezeti kontroll s általában a hagyományos ideológiai–szellemi integrációs mechanizmusok meglazulása a legtöbb bevándorló, területileg, életmódjában és életkörülményeit tekintve mobil népességben megfigyelhető. A pesti munkásságban azonban a földrajzi mobilitás hozta elgyökereslenedés s a hagyományos vallási közösségből való kiszakíttatás tényezőin kívül három sajátos változó hatását is számba kell itt venni. Az egyik a *nyelvi kultúraváltás*. A másik a munkásmozgalmak *antiklerikális* s implicite vallásellenes ideológiai indíttatása és töltete. A harmadik a viszonylag korán laicizált nyilvános (városi vagy állami) elemi *iskolai hálózat* felekezeti értelemben közömbösítő hatása.

A pesti munkásság ugyanis jórészt nem magyar ajkú vidékről felszármozott elemekből tevődött össze. A szakmunkások között jelentős, egyes szakmákban túlnyomó volt a németek, a napszámos–kisegítő munkásrétegben a szlovákok és — kisebb súllyal — egyéb nemzetiségi csoportok (románok, szerbek) jelenléte. (Ezt jelzi — legalábbis

részlegesen és közvetetten — a budapesti aktív lakosságban a színmagyar református 'munkások' alulképviseltsége és a főképp szerb, román vagy rutén eredetű görögkeleti és görög katolikus 'munkások' túlképviseltsége 1930-ban.)¹⁸ Az elmagyarosodás folyamatában ezeknek a csoportoknak újabb nemzedékei (amelyek anyanyelvüket már egyre inkább csak otthon gyakorolhatták) lassan kikerültek eredeti vallási közösségükből, melyek még legtöbbször etnikai–nyelvi alapon szerveződtek. Maga a vallásgyakorlás, a népi–vallási folklór s a begyakorolt verbális rítusrend révén, mindig is erősen az anyanyelvhez, illetve a katekizmus vagy az elemi vallásoktatás nyelvéhez volt kötve. Az elmagyarosodott (mert a század eleje óta főképp magyar nyelvű elemi iskolából kikerült) fiatal tót proletár Pomázról idegenül érezhette magát vallása magyar — akár katolikus, akár evangélikus templomában (s melynek publikuma ráadásul általában sokkal 'polgáribb' is bizonyult, mint szülőfalujának templomlátogatói)... A középosztályokban, mivel a vallásosság jellege valamelyest „tanultabb” volt, s a vallásgyakorlat messzemenően megtartotta státuszszimbolikáját (a „jobb” ember jár templomba), s főképp, mert az egyházakhoz fűződő pozitív kapocs a mindenkori uralkodó osztályhoz, a hatalomhoz, sőt valamelyest az államhoz való odaadást is leképezte (mely állammal a keresztény középosztály jó része — a közhivatalnok réteg — függőségi viszonyban állt), a szekularizáció folyamatát nemigen serkentette a polgárságban is végbemenő nyelváltás, s a folyamat — az első világháború előtti elég alacsony szintű térhódítása után — leállt.¹⁹ Itt tehát a teológiai indíttatású antijudaizmus doktrínái általában továbbra is fokozottabban hatottak.

A munkásmozgalmak antiklerikalizmusa, mely magával a vallásossággal is gyakran szembeállította (mint a „tömegek ópiumával”) a szervezett munkásságot, azzal a nyilvánvaló ténnyel függ össze — s ez erősebben vonatkozik a pesti munkásság háromnegyedét kitevő katolikusokra, mint a többire —, hogy az intézményes egyházak szorosan összejátszottak az elnyomónak ítélt államapparátussal és hatalmi gépezettel. Ezt a történelmileg főképp a két világháború között aktivizálódó „keresztény” munkásegyletek szerepének tisztázásával minősítendő tételt itt nincs hely közelebről elemezni. A többségi s nem „keresztény” alapon szervezkedő szakszervezetekre s általában az alulról épülő munkásmozgalom egészére nézve bizvást helyénvalónak fogadhatjuk el. Ez az antiklerikális beállítottság minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a pesti munkásság jelentős része a teológiai antijudaizmusra is érzéketlen maradt. A fasizálódással beálló változások ezt a megállapítást nem gyengítik, hanem egyenesen megerősítik. A nyilasok elnyomulásának Budapest „vörös övezetében” az 1930-as parlamenti választások alkalmával²⁰ ugyanaz a szekularizált mentalitás volt keretfeltétele (hiszen a jobboldali radikalizmus demagógiája is tartalmazott antiklerikális tételeket), amely korábban a szociáldemokrácia befolyását biztosította és jórészt semlegesítette a zsidóellenes előítéletek vallásos legitimációját. Már említettük, hogy a 'polgári' politikai–ideológiai nyilvánosságban az antijudaizmust hasonlóan fékező intézmények alig — illetve csak kisebbségi, marginális és zömmel ellenzéki alakulatok formájában — működtek. (Ilyenek voltak az 1919 után már illegalitásra szorított

szabadkőműves páholyok vagy a csekély tömegbázisú fővárosi polgári–radikális ellenzéki pártok.)

Végül nem volt semleges e téren az elemi iskolai hálózat szerepe sem. Az elemi úgynevezett népiskolák a fővárosban nemcsak hogy sokkal nagyobb arányban álltak a város, illetve az állam igazgatása alatt, mint országos viszonylatban, de tanítói karuk is — kiválasztásánál s ennek megfelelő szellemiségénél fogva — lényegesen kevésbé közvetítette a felekezeti megkülönböztetés és zsidóellenesség tanait, mint a vidéki, többségükben eleve felekezeti fennhatóság alatt lévő népiskolák átlaga. E közületi intézmények aránya 1930-ban a főváros összes elemi iskolája között 79 százalék, s ezek a beiskolázottak 89 százalékát oktatják (a fiútanulók 91,5%-át és a lánytanulók 86,4%-át)²¹ szemben a közületi iskolák mindössze 28 százaléknyi s a tanulók 35 százaléknyi országos arányával.²² A fővárosi iskolák viszonylagos liberalizmusára jellemző, hogy a helyi tanítói testületnek még ekkor is 9 százaléka volt zsidó vallású, míg vidéken csak 2,3 százaléka²³, annak ellenére, hogy az ország 156 zsidó elemi iskolájából csak 9 működött a fővárosban²⁴. Márpedig a közületi elemi iskolák, már csak azért is, mivel semmifajta felekezeti szegregációt nem gyakoroltak (ami pedig a felekezeti intézményekben gyakran előfordult, ha ez nem is mondható általánosnak) és vallási téren messzemenő semlegességet tanúsítottak, sokkal inkább javították, semmint rontották volna a felekezeti türelem, s így a zsidó–nem-zsidó integráció esélyeit. Holott ezeknek az iskoláknak a súlya a munkásrétegek ideológiai szocializációjának mérlegében sokkal jelentősebb volt, mint a polgári rétegeknél, nemcsak azért, mert a munkásgyerekek a közületi iskolák ingyenessége folytán a középosztály gyermekeinél ritkábban kereshettek egyéb iskolázást, míg a 'polgárok' — szimbolikus önmegkülönböztetés céljából (nevezetesen a „proliktól” való elhatárolódás végett) — gyermekeiket előszeretettel küldték magániskolába (ha ez elérhető volt), hanem azért is, mert a középosztály leszármazottai sokkal gyakrabban folytattak középiskolai tanulmányokat is s ezzel a négy elemi után kikerültek a fővárosban (mint láttuk) túlnyomó arányú közületi népiskolák felekezeti ügyekben semlegesítő (ha nem is vallásellenes) hatása alól.

Összefoglalva, a zsidó–nem-zsidó távolság differenciális (azaz a polgárookra erősebben, a munkásokra gyengébben ható) tényezői keretfeltétel gyanánt motiválják azt, hogy a zsidó 'polgárok' vegyesházassági partnerei miért kerültek ki *aránylag* gyakrabban munkáskörnyezetből, mint a vallásilag egynemű házasságok esetén. A zsidók viszonylag preferenciális „lefelé” való vegyesházasságainak (amit kettős heterogámiának neveztem) volt azonban egy lényeges pozitív kiváltó indítéka is.

Kettős heterogámia, státuszkompenzáció, státuszmobilitás

A zsidó házasulandók számára a heterogám házasság ugyanis sok tekintetben lehetővé tette a két világháború között a társadalmi térben (egyetemen, közületi pályákon, társaséletben, iskolákban stb.) egyre halmozottabb hátránnyal járó zsidó státusz „kom-

penzálását”, a státuszhierarchián belüli javítását. A vegyesházasság így a zsidóság egyes részei számára a szervezett egyéni *státuszmobilitás* egyre fontosabb formájává vált.

Ebben az összefüggésben lényeges lenne, ha elemzésünk a két világháború között kibontakozó magyarországi antiszemitizmus szociológiai elméletére támaszkodhatna, hiszen a kompenzálás szükségének területeit a zsidógyűlölet objektivációinak térképe fedi. Ennek hiányában csak emlékeztetni lehet néhány társadalmasított érvényesülési mozgástér hatásmechanizmusára, melynek keretében a zsidó–keresztény vegyesházasság — legtöbbször más tényezőkkel együtt — a zsidó státuszmobilitás eszköze gyanánt működhetett.

A vegyesházasság a zsidó partnerre nézve mindenekelőtt a régi rendszerben általánosan elvárt *asszimiláltság társadalmi szimbolikájának* egyik lehetséges, s mint ilyen, elsőrangú hordozója volt. A más vallású házastárral bíró zsidó mintegy félig számított zsidónak, annál is inkább, mivel házastársán keresztül keresztény rokonsággal, szövetségességekkel, társas partnerekkel került elkötelezett kapcsolatba, mégha a kapcsolatok mélységét s az elkötelezettség mértékét a környezetben dívó esetleges zsidóellenesség korlátozta is. Az antiszemita erőterben a vegyesházasságokból született gyermekek nagyobbik része már keresztény nevelést kapott, sokszor hangsúlyozottan egyházi (s nem közületi) iskolába járt (éppen a „zsidó szülő” ódiomának kompenzálása végett...). A társasági életben, ha tehetette, már nem-zsidó identitást vallott, akkor is, amikor (fentebbi elemzéseink szerint legtöbbször) a szülők felekezeti kötődése nem volt számottevő. A reprodukciós láncon keresztül történő fokozatos „gajosodás” folyamatát egyaránt megerősítik a reverzális adatai (melyek, ha ritkán fordultak is elő, túlnyomórészt — felvételeink ’polgári’ népességénél például 4/5 arányban²⁵, a munkásoknál 3/4 részben²⁶ — a nem-zsidó félnek kedveztek), vagy a született gyermekek vallási adatai. Ugyan törvény szerint a vegyes házasságból származó fiúk az apa, a lányok az anya vallását követték, ez a felvételekben regisztrált ’polgári’ születések 82 százalékánál és a ’munkás’ születések 85 százalékánál volt csak így, amikor az izraelita szülő vallásának követéséről volt szó. A gyerekek egy részét tehát a törvény megsértésével „elkeresztelték”.²⁷

A vegyesházasságok asszimilációs önmegkülönböztetesként való jelentőségét objektív módon fokozta a zsidó fél s a hasonnemű gyermekek „kikeresztelkedésének” tényleges gyakorisága. Igaz, hogy a vegyesházasságok és a kitérések csak laza statisztikai összefüggésben álltak (s ha az utóbbi megelőzte az előbbit, a házasság törvényesen már nem volt vegyes), indíttatásuk azonban sokszor egyaránt a státuszmobilitásban keresendő. Így, tipikusan a zsidó fél saját szülei életében igyekezett elkerülni a vallásváltást, vagy ezt csak akkor fogadta el, ha hasonnemű gyermeke született (s így a törvény szerint ez is zsidó lett volna), de később amint tehetette, áttért. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a zsidó „kitérések” trendje egy sor egyéb tényező eredménye is, melyek elsősorban a közvetlen antiszemita nyomás alóli menekülés kísérletét tükrözték. Ugyanezt a vegyes házasságokról nem lehet állítani. Így értelmezhető, hogy míg a zsidó–keresztény homogámia arányai 1896-tól (amikor törvényesen bevezették a polgári házasságot) a zsidótörvényekig, bizonyos (a világháború alatt igen pozitív, utána kissé negatív irányú)

kilengésektől eltekintve, lényegében egyfolytában nőttek, addig a zsidó kitérések nagyságrendje ugyanebben a fél században a politikai helyzet függvényében óriási mértékű ingadozásokat mutatott.²⁸

Tudjuk, hogy az intézményesített zsidóüldözések kényszerhelyzetében a vegyesházasság életmentő funkciót tölthetett be. Az „árja párja” esetenként mentesülhetett az elhurcoltatással vagy a kényszermunkával járó életveszélytől. Ezek a sajnos elég ritka határesetek tragikus súllyal példázzák azt a tényt, hogy a vegyesházasság biztosította státuszmobilitást még az üldözéseket szervező hatóságok is elismerték. A represszív hatalom annyira komolyan vette az ilyenfajta státuszváltás ténylegességét, hogy az 1941 november 1-én életbe léptetett úgynevezett harmadik zsidótörvény (a nürnbergi „fajtisztasági” törvény mintájára) éppen ennek a lehetőségét volt hivatva a továbbiakban kizárni.

A vegyesházasság státuszkompenzáló funkciója a zsidó fél számára tehát kétségtelen, akkor is, amikor ez az érdekelték tudatában nem mindig így jelentkezett. Sokszor azonban a vallási heterogámia az asszimilációs mobilitás betervezett, nem ritka esetben egyenesen a család közreműködésével szervezett *stratégikus lépései közé* sorolható, akárcsak a keresztény lakókörnyezet, egyházi iskola, cserkészcsapat vagy tánciskola választása, a családnév magyarosítása s természetesen a „jó időben” (például érettségi előtt vagy a pálya elején) végrehajtott vallásváltás. Ez a stratégikus jelleg nagymértékben magyarázni engedi a zsidó vegyesházasságok vallási irányulását, egyes történelmi szélsőségeit és minden bizonnyal magát a kettős heterogámiát is.

Ami a vallási irányulást illeti, már fentebb említést nyert az evangélikus partnerek rendszeres, bár csekély túlképviseltsége. A most tárgyalt összefüggésben a hangsúlyt e túlképviseltség *gyengeségére* kell helyezni s arra, hogy adataink hasonlóan a többi protestáns viszonylatában alig mutatnak ki, holott minden egyéb intézményes vagy társadalmiasított tevékenységi területen (így a politikai életben, az iskolarendszerben, sőt még a valláserkölc és a rítusrend terén is, nem beszélve a teológiai antijudaizmus intenzitásáról) a zsidóság és a protestantizmus közti távolság sokkal kisebbnek bizonyult, mint a zsidókat a katolikusoktól elválasztó s a régi rendszerben hosszú távon érvényre jutó valóságos űr. Hogyan magyarázható meg például az, hogy a zsidó diákok igen erős túlképviseltsége az evangélikus és (kisebb mértékben) a református középiskolákban alig tükröződik a protestánsok felé irányuló preferenciális vegyesházassági gyakoriságban, pedig a fenti elemzésekből is valószínűsíthető, hogy e diákság jórészt ugyanazok a társadalmilag „asszimilált”, világi beállítottságú, modern ’polgári’ középosztályok szolgáltatták, mint a vegyesházás-piac zsidó partnereit. A magyarázat kulcsa a heterogámia *társadalmi hasznában* rejlik. A többségi, az állami és társadalmi nyilvánosságban előjogokat élvező s a történelmi uralkodó rétegekben túlképviselt katolikusokkal történő házasszövetségektől nagyobb átlagos társadalmi hasznot lehetett elvárni a vegyesházás státuszmobilitás keretében, mint a kisebbségi protestánsoktól. Így a vegyesházasság bár a protestánsokkal könnyebbnek, a katolikusokkal előnyösebbnek bizonyult. Hasonló eredményhez vezet egyébként a zsidó kitérések vizsgálata

is. A következő fejezetben megkísérelt elemzés a vallásilag heterogám partnerválasztás nemek szerinti sajátosságairól eklatánsan példázza ugyanezt.

A státuszmobilitással kapcsolatos érdekvizonyok nemcsak a zsidó vegyesházások preferált partnerválasztási szokásait engedik messzemenően értelmezni, de bizonyos mértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy megértésük az ilyen típusú kapcsolatok számarányainak történelmi alakulását is. Már említettem, hogy a zsidó–keresztény házasságok aránya egészen a zsidótörvényekig rendszeresen emelkedett — az antiszemita nyomás és a közvélemény fasizálódása ellenére. Ezt egyrészt úgy lehet értelmezni, hogy a magyar társadalom *egyes rétegeinek* a zsidóság iránti „nyitottsága” a szekularizáció és mentalitásbeli modernizáció előrehaladásával nőtt, sőt ez a nyitottság még a fasiszta mentalitásra való *ellenhatásként* is terjedhetett a politikai ellenzék a szervezett munkásság, a liberális középosztály köreiben. A különös azonban az, hogy ennek a „mentalitásbeli nyitásnak” a házaspár kivételével a társadalmi érvényesülés egyéb területein nemigen találni nyomát. Az iskolai piacon a zsidók majdnem teljesen kiszorultak a katolikus iskolákból, s a korábbi helyzettel ellentétben egyre ritkábban kerülnek be a református, sőt az evangélikus gimnáziumokba is. A politikai mezőben a zsidók által támogatott polgári–radikális pártok bázisa minimálisra olvad, s a szociáldemokrácia döntően meggyengül. Az 1939-es választásokon a szervezett munkásság jelentős része Budapesten is, vidéken is (például a bányavidékeken) a nyilasokra adja le voksát. A sajtóban a zsidóellenes hajszá paroxizmusát éri el. A zsidók elleni megkülönböztetés és a zsidók kizárása már az antiszemita törvényhozás előtti években is a keresztény középosztályok társaséletében széles körben érvényes normává emelkedik. Ebben a történelmi konjunktúrában a házassági piac egyre nagyobb „nyitottságát” a zsidóság irányában semmiképp sem lehet egyes „liberális” rétegek spontán reakciójaként felfogni. Az értelmezéshez számba kell venni azt, hogy státusz–kompenzatív ereje folytán a házaspírcra lépő zsidók között egyre többen *keresték* a keresztény partnereket. Minél erősebbé vált az antiszemita nyomás, annál nagyobb jelentőségre tett szert az „asszimilált” zsidóság felnőtté váló nemzedékei számára az a kevés védekezési mechanizmus, ezek között a vegyesházasság (de ide lehet sorolni a kitérést és a kivándorlást is), mely egyáltalán még rendelkezésre állt. A vegyesházasság „stratégikus jellege” ebben a helyzetben nyerte el igazi értelmét. Az intézményesített antiszemitizmus éveiben a zsidóság helyzetének állandó súlyosbodásával a kereszténnyel való házasság a nem konformista magatartásból helyel–közzel már életmentési kísérletté minősült át. Így érthető meg az a tény, hogy pontos számbavétellel kimutathatólag a vegyesházások mozgalom még a zsidótörvények *alatt* sem csökkent, sőt az 1941-es betiltás *után* is tovább fejlődött. Amikor ugyanis a törvény szerint keresztény már nem házasodhatott zsidó státuszú partnerrel, de amikor a tiltást még ki lehetett kerülni a keresztény partner betérésével a zsidó vallásba, az ilyen betérők száma addig soha el nem ért szintre szökött fel. Magyarországon 1941-ben 227, 1942-ben 255 keresztény nő judaizált, többségük Budapesten.²⁹ Ezt a jelenséget csak az immár kényszeresen rejtett vegyesházasságok továbbra is erős — és a zsidók részéről minden bizonnyal egyre erősebb — keresett-

ségével lehet magyarázni. A férfi és női vegyesházás jelöltek magatartása között e téren mutatkozó eltérést alább próbálom meg értelmezni.

A zsidók számára „stratégikus” jellegű vallási vegyesházasság a „lefelé” irányuló társadalmi heterogámia elemzésére is szolgálhat. Minél nagyobb társadalmi haszonnal kecsegtetett a vallási vegyesházassággal járó státuszmobilitás — s ez csak nőhetett a két világháború közti korszak antiszemita közhangulatában —, annál nagyobb „árat” voltak készek fizetni érte a zsidó jelöltek. Ilyen „árat” jelentettek adott esetben a társadalmi *mésallince*-szal járó hátrányok is. Mivel „lefelé” nyitottabbnak bizonyult a házassági piac, amennyiben — mint ezt fentebb tárgyaltuk — a ’polgári’ körökben elterjedtebb volt az antiszemita beállítottság, a zsidó vegyesházasságok jelentős része (ellentétben a keresztények közöttiekkel) a kisebb ellenállás irányában, ’munkás’ miliók felé irányult. Ahhoz, hogy a „rangon aluli” házasságnak a súlyát helyesen értékeljük, emlékezni kell arra a merev normarendre, melyet a családok a régi rendszerben a leszármazottak házasságstratégiájára nézve érvényre juttattak, hogy elkerüljék a deklasszálódást. Mindez összefüggött azzal, hogy — itt részletesen nem tárgyalható módon — az egyéni választások e téren sokkal inkább a kollektív-családi érvényesülési taktikák részét képezték, mint később, amikor az egyéni érvényesülésnek már egyre inkább *individualista* és *meritokratikus* (egyéni „érdemhez” és erőfeszítésekhez kötött) normarendje érvényesült. A „lefelé” történő házasságnak magas ára volt. Magától értetődik, hogy az ilyen vegyes kapcsolat a ’munkás’ partner számára a társadalmi ranglétrán „felfelé” irányuló mobilitásnak felelt meg. A házasszerződés mérlegében a zsidó fél magasabb műveltségét, ’polgári’ állását, karrieresélyeit, esetleg vagyonát vagy középosztálybeli jövedelmét és társas kapcsolatait a ’munkás’ fél keresztény státuszával ellensúlyozta. Ha ez a jelenség, mint láttuk, már az 1930-as évek fordulóján tisztán kimutatható, elképzelhető, hogy egy pontosabb társadalomstatisztikai vizsgálat az antiszemita krízis kibontakozásának korszakában, egy évtizeddel később, már a kettős heterogámia sokkal elterjedtebb és esetenként nyers érdekkapcsolatként megvalósított formáját mutatná ki. Részben ilyen érdekkapcsolatokat takarhatott például a többszáz keresztény nő betérése (minden bizonnyal legális házasság céljából) az izrealita feleketbe a zsidó-keresztény házasságok betiltása után.

További kutatások talán a zsidó-keresztény vegyesházasságok egyéb demográfiai körülményei között a kettős heterogámiának szerkezetileg megfelelő párhuzamos, mintegy funkciójukban homológ jelenségek sorát fedik fel. Olyan jelenségekről van szó, amelyek során a zsidó fél a keresztény házasszövetség érdekében bizonyos hátrányokkal bíró partnert is elfogad, akit esetleg visszautasítana, ha a státuszkompenzáció igénye vagy kényszere nem állna fenn. Ilyen hátrány lehet elsősorban a nőknél az életkor — vagy abszolút, vagy a vőlegény korához viszonyított értelemben (például amikor a nő idősebb a férfinál, vagy meghaladta az optimális termékenység korát) —, a nem hajadon családi állapot (mely megfosztja a szüzesség hagyományos értékétől), vagy ilyenek lehetnek mindkét nemnél a testi fogyatékoságok és a régi rendszerben olyan súlyos társadalmi megítéltetésű törvénytelen származás. Használt felvételi adataink az erre vonatkozó feltevést is megerősítik, legalább a zsidó férfiak párválasztá-

sánál. (A nők választására e tekintetben a korszak feminizmussal nem vádolható statisztikusai nem szolgáltatottak adatokat.)

9. táblázat

A törvénytelen származású menyasszonyok aránya a házasság típusa, valamint a vőlegény vallása és társadalmi helyzete szerint Budapesten

	vőlegények vallása			
	római katolikus %	evangélikus %	református %	izraelita %
<i>'polgár' vőlegények (1926–1931)</i>				
vallásilag vegyes házasságai	3,4	4,3	4,2	7,0
vallásilag egynemű házasságai	3,9	1,6	3,0	1,2
<i>'munkás' vőlegények (1929)</i>				
vallásilag vegyes házasságai	3,8	3,7	4,1	4,6
vallásilag egynemű házasságai	4,5	1,3	5,9	0,5

A számítások forrása: A főváros polgári... 64–65. oldal A munkások szociális... 78. oldal.

Megjegyzés: Azért, hogy a számba vett vőlegények társadalmi rétegbeosztása egyértelmű legyen, a két felvétel adatait kombináltan használtam külön a 'polgári' és külön a 'munkás' népeiségre nézve. Így az 1929-es 'munkás' felvétel adatainak egy része elképzelhetőleg fedi az 1926–1930-as évekre vonatkozó 'polgár' felvétel adatait. A jelzésekben ennek nem lehet számottevő torzító hatása.

A törvénytelen származású menyasszonyok aránya a vegyesházasságra lépő vőlegények között mindig a zsidóknál a legnagyobb. A 'polgár' vőlegények választásánál ez az arány a többinek mintegy duplája. Ezeknek a számoknak a tendenciát kifejező értékét ugyan kissé módosítja az, hogy a keresztény nők között hosszú távon sokkal több volt törvénytelen származású, mint a zsidó nők között, s így a keresztény vőlegényeknek valamivel kisebb s a zsidóknak kissé nagyobb volt a statisztikai lehetősége, hogy törvénytelen házas jelöltre akadjon.³⁰ Ez tükröződik egyébként — a különböző felekezetekhez tartozó vőlegények differenciális idegenkedése mellett a törvénytelen házafél irányában — a homogám házasságokban megfigyelt arányokban (így például a zsidó és az evangélikus menyasszonyok közötti feltűnően ritka törvénytelen származásban). Ha tehát a zsidó és nem-zsidó vegyesházásoknál regisztrált magatartásbeli eltérések a valóságban csekélyebbek is, mint ahogy számaink sejtetik, ezek mindenképp erősen szignifikáns beállítottságbeli különbségekről tanúskodnak, melyeknek elve nem lehet más, mint a státuszmobilitás érdekében „minden áron” keresett vegyesházasság. Bár csupán a jelöltek kis részénél, az antiszemita konjunktúra az ilyenfajta — még 'munkás'

környezetben is „rangon alulinak” tekintett — házasságnak is státuszkompenzáló hatást kölcsönzött.

A személyes „túlinvesztálás” és az érdekviszonyok paradoxonai

Az eddigi elemzések elsősorban a vegyesházasságok társadalmi térben objektívált érdekviszonyaira helyezték a hangsúlyt. Úgy tűnhetett ebből, mintha az antiszemita világban a zsidó házassulandók növekvő számú töredéke csupán nehezülő helyzetének javítása végett keresett és vállalt volna más vallású házastársat. A vegyesházasságok valóságának megértéséhez elengedhetetlen azonban számbavenni a velük járó és objektív jelzésekkel nemigen kimutatható, de annál nagyobb hatású, a házasság kapcsolat *személyes élményeinek síkján* kifejeződő érdekviszonyokat is. Hozzá kell tenni, a félreértések elkerülése végett, hogy ezek a személyhez kötött tényezők nem kevésbé az objektív társadalmi viszonyok részei, mint az eddig tárgyaltak, s így értelmezésük is csak szociológiai elemzés segítségével közelíthető meg. A különbségek mindössze hatásmechanizmusaik fenomenológiájában, megjelenési formáiban rejlenek. Az első könnyebben mutatható ki kemény jelzésekkel, a második jobban demonstrálható élménybeszámoló, életvallomások, személyes naplók és önéletrészek kapcsán.

A vegyesházasságtól remélt státuszmobilitás nemcsak az objektív társadalmi értékrendben és hierarchiában zajlott le, hanem az *egyéni önmegkülönböztetés és önmegvalósítás* sajátos dimenzióiban is.

A vegyesházasság mindenekelőtt a hagyománytól s legtöbbször a környezet elvárásától eltérő, eredeti, nem konformista választás volt. Ez nemcsak azt jelentette, hogy sokkal erősebben és gyakrabban kellett megvalósítása érdekében szembeszállni az elvárásokkal és legyőzni a sokszor mindkét partner környezetében jelentkező ellenállást, hanem azt is, hogy a döntés sokkal inkább az egyéni (semmint a kollektív, családi, nagycsaládi, esetleg vallásközösségi) életstratégia dinamikájából fakadt. Míg a vallásilag egynemű házasságok jó része a társadalmi térben való közelség, kölcsönösség és „kiegészítőlegesség” logikáját követte (nemritkán egészen konkrétan úgy, hogy a partnerek által „hozott” vagyontárgyak, birtokrészek, anyagiak egymás vagy — a házasságon túl — családjaik szükségleteit szerződészerűen elégtették ki), s így ténylegesen gyakran még városi környezetben is a szülők közreműködésével „elrendezett” családi szövetségnek felelt meg, a keresztény–zsidó vegyesházasság, kivételektől eltekintve, inkább a társadalmi akadályok, fenntartások, ellenségesség és a csoportközi távolság *ellenére* is megvalósított kapcsolat individualista elvét példázta. Így a „választás” sokkal inkább a két fél sajátos személyes döntése volt, mintsem egyfajta, az objektív körülmények és igények által behatárolt „elrendeltség”. Ennek következtében rendszeresebben járhatott az egyéni önmegvalósítás és élettervezés prométheuszi élményével, melynek természetes tartozéka az érzelmi túlinvesztáltság, telítettség, a kötöttség személyességének és kizárólagosságának idealizálása, a negatív kényszerek szerelemmel való szublimálása.

Ennek a személyes dimenzióknak a túltengésében — az érdekelteknél legtöbbször nem tudatosultan — egy sor objektív tényezőnek is szerepe lehetett. Ilyen volt a viszonylag könnyű válás lehetősége, az ettől nem függetlenül betervezett kis gyerek-szám, esetenként a menyasszony életkora, mely kizárta a családalapítást, a társasági izoláltság. Tekintve, hogy a zsidó–keresztény házasságok csak polgárilag kötöttek, a válás előtt nem álltak olyan intézményes akadályok, mint például az egyházi áldásban részesült katolikus házasságoknál, melyeket hivatalosan, a kánonjog szerint csak „ásó–kapa” bonthatott fel. A válás lehetősége nem feltétlenül érintette (mint látni fogjuk) a vegyesházasságok valóságos stabilitását. Viszont egyik feltétele volt annak, hogy az ilyen kapcsolatot a partnerek szabad vállalkozásként, voluntarista elkötelezettségként, egzisztenciális kísérletként éljenek át, mely mögött nem társadalmi közmegegyezés, hanem (esetleg csak időleges) szenvedély áll s amely, mint ilyen, elvben le is zárható (s más partnerrel újrakezeshető). A válás *lehetősége* így, paradox módon megerősítette a vegyesházasságok érzelmi túlfeszítettségének esélyeit. Könnyen érthető, hogy a gyerekek hiánya vagy az egyke (melynek fentebb részleteztük külső meghatározóit), nem beszélve a környezet által esetleg kiközösített vagy a társaséletben marginalizált vegyes vallású párok nagyobb társadalmi elszigeteltségéről, ezek a tényezők külön–külön, de együttesen is csak fokozhatták az érdekeltek személyes egymásrautaltságát és a házasság emocionális telítettségének, alkalomadtán fűtöttségének igényét. A jelen összefüggésben azt kell kiemelni, hogy mindezek a körülmények az érdekeltek élményvilágában a házasság emberi kapcsolatértékét jelentősen megemelték és a hagyományos, társadalmilag konformista homogám házasságokkal szembeállítva, valóságos *öndistinkciós funkciót* gyakoroltak. Ismét csak paradox módon, mind a házasság ideológia síkján, mind élményszerűen, a zsidó–keresztény heterogámia a homogámiával összehasonlítva gyakrabban felelhetett meg tehát a polgári társadalom hazug–romantikus, obligát házasság–modelljének, mely az érzelmek önkényének hangoztatásán alapult („a házasságok az égben kötöttek”, „a szerelem a fontos”), s a ténylegesen érvényesülő érdekviszonyokat elkendőzte. Ennek az öndistinkciós mechanizmusnak a révén a zsidó vegyesházások egy része rendbontó házasságát egyfajta — ennek belső minőségére vonatkozó — státuszmobilitásként élhette át, melyet aztán életterve értelmezésénél a személyes autentikusság, az érzelmi kötöttség idealizálása, az egzisztenciális függetlenség, a pár-választás szabadsága vagy akár a szexuális vonzás elsődlegessége ideológiai–tudati regisztereiben fogalmazhatott meg, s választását ezek révén felértékelve állíthatta szembe a hagyományos házasságokkal.

Az így túlinvestált vegyesházasságnak legalább négyfajta fontos kísérő körülményét különítheti el egy mégoly utalásszerű elemzés is: az asszimilációs indíttatású *extravertáltságot* s a hozzá kötődő társas *empátiát*, a nagyobb *szexuális szabadságot*, a keresztény feleknél a zsidóság idealizálását (filoszemitizmust), valamint a többszörösen heterogám házasságok partnereit sajátosan egymáshoz kötő társadalmisított (anyagi, státuszrendi természetű) érdekviszonyokat.

A társadalmi–kulturális asszimiláció — ez a sem az egyének, sem a csoport részére teljesen sohasem lezárt történelmi folyamat — a zsidóságban egy sor alkalmazkodási

mechanizmust fejlesztett ki, melyeknek egyik eleme a kollektív „belső” társadalmi örökségtől idegen, kívülálló, alternatív vagy konkurens élményforrások felkutatása volt. Ellentétben sok egyéb, erős azonosságtudattal rendelkező közösséggel, a zsidóság — éppen az asszimilációs kényszerhelyzetre való ellenállásként — mintegy habitus formában gyakorolta a másság iránti érdeklődést és nyitottságot, mint ahogy gyakorolta a szellemi mozgékonyabb többi technikáját is (mint például a magaskultúra síkján az idegen nyelvek kultuszát, a két- vagy többnyelvűséget, a nyugat-európai szellemi modernizmus recepcióját, a széles körű politikai információszerezést, beleértve az antiszemita nyilvánosság iránti önvédő figyelmet stb.). Az asszimiláció elméletének ezt a fontos kérdését itt nem lehet részletezni.³¹ Sommásan azt emelném ki, hogy az így kialakult *extravertált tájékozódási készség* és szükséglet elengedhetetlen előzetes feltétele volt annak, hogy a házaspárcra lépő zsidóság legasszimiláltabb töredékei keressék vagy elfogadják a „kívülálló” házastársat. A „kettős” (vagy többes) heterogámiának (hiszen a „mátság” vagy „kívülállás”, a kulturális tőke, az iskolázottság, az életmód, az örökölt vagy szerzett vagyon — melyek társadalmi presztízse és sokszor gazdasági haszna is igen eltérő —, a szimbolikus csoportidentitás vagy történelmi „örökség” stb. dimenzióiban is mérhető, nemcsak a kissé durva osztály- és felekezeti kategóriákban) kiegészítő feltétele volt a csoportkülönbségek iránti pozitív érzékenység, azok értékelése és a rájuk vonatkozó „ráérzés”, melyet jobb kifejezés híján *társas empátiának* nevezek. Bár itt nem tudok erre nézve konkrét bizonyító adatokat felsorakoztatni, tétéles munkahipotézisem szerint ilyenfajta empatikus nyitottsággal rendszerint a messzemenő és gyors (egy-két nemzedék alatt lefolyó) nyelvi, kulturális és társadalmi mobilitást és asszimilációt sikeresen átélő csoportok tagjai rendelkeznek, sajátosan azok — s ilyenek voltak paradigmaticusan a magyarországi zsidók —, akiket környezetük maximális formális elmagyarosodásuk, államhűségük, nemzeti tudatuk, úrbetöltő gazdasági funkciójuk ellenére állandóan „mátságukra” emlékeztetett, tehát akik számára a társadalmi *alteritás* (legalábbis szenvedőlegesen) mindennapi élményviláguk integráns része maradt. A társadalmi extravertáltság és a külső csoportok iránti empátia mintegy a nem teljes vagy kétségbe vonható asszimiláción átesett közösségek tagjainak kollektív tulajdonsága, illetve készsége. Ez legtöbbször a csoportok közötti távolságok áthidalása irányában hat, s esetenként egyrészt megnöveli (egyéb tényezők mellett vagy ellenében) a vegyesházasságra (és sajátosan a „többszörös” homogámiára) való hajlandóságot, másrészt hozzájárul a fennálló vegyeskapcsolatok stabilitásához.

A vegyesházasságok személyiséghez kötött túlinvesztálásának (tartalmasításának) minden bizonnyal *szexuális dimenziója* is volt. Ebben az összefüggésben persze nem az „ellentétek vonzására”, az „idegen fajta exotikumára” vagy a „szemita érzékiség” sztereotípiáira kell gondolni, hanem a vallásos erkölcsiség által közvetített hagyományos szexuális normarend fellazulásának csoportszajátosan differenciális társadalomtörténeti folyamatára. Röviden azt mondanám, hogy — a fentiek tanulsága szerint — mivel általában a heterogámia, de különösen a zsidó–keresztény vegyesházasságok esélyei a városi népesség szekularizáltabb, „modernebb” beállítottságú, réteg szerint mobilabb és (a zsidók között) legasszimiláltabb frakcióiban voltak számottevők, a hagyományos

nemi morál gátlásai és tabui is ezeket a házasságokat érinthették viszonylag legkevésbé. Ez elsősorban azt jelenthette, hogy az ilyen típusú társválasztásban a *szexuális megfelelés* nagyobb szerephez jutott, mint a női szüzesség tabuját még e korban messzemenően tiszteletben tartó hagyományos frigyekben. A mentalitásbeli modernizáció a szexuális szabadság és szabadosság égisze alatt kiszélesített a párválasztás szexuális dimenzióit, és a házasságban való személyes érdekelttségnek és elkötelezettségnek az addighoz képest minden bizonnyal lényegesebb alkotó elemévé avatta.

A zsidó–keresztény házaskapcsolatok erejét és létrejöttük valószínűségét számos esetben a keresztény fél előzetesen kialakult judeofil beállítottsága is növelhette. Nem szabad figyelmen kívül hagyni ugyanis, hogy az uralkodó antiszemita légkör, majd a fasizálódás ellenére, sőt valószínűleg nem kis részben az ettől való elhatárolódás igényétől is indítva, a magyar társadalom *egyes* frakcióiban a két világháború között *megjavultak* a zsidókhöz való közeledés feltételei. Ennek igen sok, egymástól gyakran függetlenül ható tényezője volt, melyeket az egyszerűség kedvéért, négy nagy csoportba sorolhatunk. Az első az említett visszahatás, tehát az antiszemitizmus áldozataival való együttérzés, s az őket sújtó támadások feletti morális felháborodás, mely az érintettek fantazmagorikus kriminalizálását, ördögképszerű leértékelését is visszájára fordíthatta. Ilyen magatartás a magyar társadalom minden régiójában előfordult. Ennek volt egyik fontos válfaja, másodsorban, a politikai–ideológiai szolidaritás, mely a legitimista arisztokráciától a szociáldemokrata munkássáig, az 1918 előtti értelemben liberális középosztályokon (még az 1848-as nosztalgiáit fel nem adó dzsentroid értelmiségben is) keresztül az előretörő jobboldali radikalizmus ellenségeinek talán egyetlen közös platformja maradt. Ehhez járult, harmadsorban, a pozitív tapasztalatok, cserekapcsolatok, közösségtudat, szakmai érdekviszonyok stb. sokasága, mely zsidókat és nem-zsidókat az iskolapadokban, a sportegyesületekben, a cserkészcsapatokban, a vállalatok igazgatóságában és műszaki irányításában, a szakszervezeti mozgalomban, a szociáldemokráciában, a városi előljáróságokban, a szabadértelmiség professzionális képviselői szerveiben (mint az ügyvédi kamarák), a modern magyar művelődés s az alkotó intelligencia műhelyeiben, a *Nyugat* köreiben, Ady, Bartók, József Attila társaságában, a budapesti pszichoanalitikus iskolában stb. összefűzte s az asszimilált zsidóság *teljesítményeinek* a nemzet jelenkori gazdaság- és kultúrtörténetében egyetlen más elkülöníthető kisebbségéhez sem mérhető presztízst biztosított. Ennek a fejlődésnek, mint ismeretes, az adta meg a lehetőségét, hogy a magyar társadalmi nyilvánosságban a reformkor és 1919 között intézményes zsidóellenes szegregáció alig létezett, s ilyen két világháború között is csak az érvényesülési területek némelyikében (például a közhivatalban, a katolikus középiskolákban, az egyetemeken), s ezekben is legtöbbször csak részlegesen jutott érvényre. Végül, a vegyesházias kapcsolatok sikeréhez valószínűleg aránytalan mértékben járult hozzá a hosszú távon kialakult pozitív sztereotíp elvárások és előítéletek sora (például „jó férj”, „gondos családapa”, „megbízható szexuális partner”, „gyermekéiért mindent vállaló anya”), mely éppen a házaspiacon forgó értékek szempontjából foglalta rendszerbe a zsidó partnereknek (okkal vagy ok nélkül) tulajdonított erények idealizált formáit.

A vegyesházasságok, s különösképp a kettősen heterogám házasságok erősségéhez hozzájárult még egy sor a partnereket összekapcsoló s éppen a heterogámia természetében rejlő objektív érdek is. Házastársához a zsidó fél a fentiek értelmében azért is ragaszkodott, mert ő volt annak a bizonyos státuszjavulásnak (a majd hogyanem félkeresztény helyzetnek) a záloga. Márpedig ez utóbbinak értéke a fasizálódással tornyosuló veszélyek arányában egyre nőtt. A zsidó polgár lefelé való vegyesházasságának partnerét hasonlóképp kötötte a frigy stabilitásához saját társadalmi emelkedése is, tudniillik legtöbbször az, hogy munkás vagy törvénytelen születésű lányból polgári feleség és családanya lett. A társadalmi pozíció kölcsönös javítása minden bizonnyal az objektív érdekek kielégítéséből származó sikerélmény szülte hála, igazoltnak tűnő személyes elkötelezettség, megszolgált bizalom, vagy akár — szublimált alakban — az önzetlenként átélt érzelmek (megerősítést nyert szerelem) jeltartományaiban is kifejezést nyert.

Összefoglalva az előbbieket, ezeknek a személyes jellegű érdekviszonyoknak, nevezetesen a házasságok érzelmi túlinvesztálásának számbavétele nélkül nem lehet megérteni sem a zsidó–keresztény vegyesházasságok arányainak állandó növekedését, sem pedig a megkötött házasságok nagyfokú tartósságát és szilárdságát. A tartósságra nézve ugyanis objektív becslések is rendelkezésre állnak, mégpedig éppen a fasizálódás és a zsidótörvények éveire, amikor a megbélyegzett s gyakran deklasszációra ítélt házasságok vállalása keresztény partnerének súlyos s nemcsak (mint korábban legtöbbször) szimbolikus jellegű megpróbáltatásokkal járt. Márpedig országosan (sajnos Budapesten nem állnak rendelkezésre adatsorok) az 1930-as és 1940-es években a zsidó vegyesházásokra eső válások száma a férfiaknál *stagnált* és csak a nőknél nőtt jelentősen, holott az összes vegyesházasság száma a korszakban erősen emelkedett.

10. táblázat

A zsidó és katolikus vegyesházásokra jutó válások számának alakulása Magyarországon 1930 és 1942 között

	zsidó		katolikus	
	férfiak	nők	férfiak	nők
1931	109	85	540	494
1932	101	83	541	633
1937	113	108	717	685
1938	102	118	711	698
1941	124	155	787	661
1942	83	145	845	715

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyvek.

Magára a házasságok stabilitására nézve ezek a nyers számok csak közvetett és pontatlan becslésül szolgálhatnak, hiszen — a mindenkori vegyesházasság népeségre vonatkozó adatok híján — nincsenek egybevetve azzal a változó nagyságú csoporttal, amely a

válások statisztikai kockázatának tulajdonképpen ki volt téve. Mégis a zsidó és a katolikus vegyesházasságokat érintő válási esetek idősorban összehasonlítva (s mint ismeretes, a katolikusok képezik a válásra felekezeti okokból legkevésbé hajlamos aggregátumot) nyilvánvaló, hogy a zsidó vegyesházasságok *viszonylagos stabilitása* az idővel inkább javult, mint romlott. Az 1941–1942-es számok a megnagyobbodott területre vonatkoznak s így nem hasonlíthatók a korábbiakkal. Jelzésszerűen kiemelem, hogy az első zsidótörvény évében, amikor az összes zsidó–keresztény vegyesházasság száma történelmi maximumára jutott, a rájuk eső válások a férfiaknál az évtized elejét *sem érte el* s a nőknél is csak mintegy harmadával haladta meg. A katolikusoknál a növekedés mindkét nemnél számottevő (1931-hez viszonyítva a férfiaknál majdnem egyharmadnyi, a nőknél több mint kétötödni). A fővárosi zsidó vegyesházasságok szilárdságát tehát a férfiaknál minden bizonnyal a katolikusoknál kevésbé, a nőknél hasonló mértékben viselték meg a háborút megelőző (s a zsidóság számára különösen nehéz) évek.³²

Ez az összehasonlítás nem jelenti azt, hogy a vegyesházasságok, s különösen a zsidó–keresztény vegyesházasságok, nem lettek volna *abszolút értelemben* a homogám kapcsolatoknál sokkal törékenyebbek, különösen a zsidótörvények alatti években, hiszen ekkor a tiszta zsidó házaspárok válási arányai zuhanásszerűen csökkentek le. Erre nézve egyebütt kísérletet meg becslést.³³ Az instabilitás azonban minden esetben csak a zsidó–keresztény házasságok egy töredékét (1937–1938-ban is csak mintegy ötöd részét érintette), és pontosabb elemzés még ezt a szűk többletet is egy sor társadalom–demográfiai tényezővel magyarázná, hiszen a heterogám kapcsolatok valóságos gyűjtőhelyét képezték a házasságok stabilitására *hátrányos* tényezőknek. Ilyen sokszor a magasabb életkor, a lényegesen kisebb (és az 1930-as évek vége felé drámaian megcsappanó) gyerekszám, a magas iskolázottságú értelmiséghez és a művelt középosztályhoz tartozók magas arányai, s az a tény, hogy a heterogámia még ezek között is a leginkább elvilágiasodott és „modernebb” beállítottságúakat szelektálta, tehát a népességnek azokat a frakcióit, melyek a matrimoniális individualizmus e tartozékát — a válás lehetőségét — is jobban elfogadták. Ilyen körülmények között a zsidó–keresztény házasságok nagyobb széthullási kockázata jórészt ezeknek a külső változóknak tulajdonítandó. Ismét csak paradox módon, még a csekély instabilitási többlet is megerősíti tehát, közvetetten, a megelőző fejtegetéseket a zsidó–keresztény heterogámia gyakoribb személyes–érzelmi „túlinvesztáltságáról”.

Összefoglalva, a zsidó–keresztény vegyesházasságokat voltaképp kétfajta, egymásnak ellentmondó, de néha egymást ki is egészítő szociológiai modellel, egyrészt a státusmobilitáshoz kötött érdekviszonyokkal, másrészt a túlinvesztálással lehet magyarázni. A kétfajta értelmező elv minden bizonnyal alternatív jellegű, vagyis nem ugyanazoknál a pároknál dominált. Hipotetikusán így azt lehet gondolni, hogy a túlinvesztálás — azoknál a házasságoknál, melyekre meghatározólag hatott — csökkentette, az objektív társadalmi érdekviszonyok dominanciája viszont emelte a házasságoknak az aggregált válási mutatókkal az egész vegyesházasság alcsoporthoz tartozólag kimutatható viszonylagos törékenységét. A jelenséget megérteni tehát csak teljes

összetettségének számbavételével lehet. Ennek a komplexitásnak fontos elemei a házaspiacon lépő férfiak és nők közötti egyenlőtlenségek.

A nemi egyenlőtlenségek logikája a vegyesházias mobilitás erőterében

A házaspiacon lépő férfiak és nők helyzete közötti különbségeket röviden a nők általános gyengeségével jellemezhetjük, a vegyesházias-piacon érvényesülő legtöbb erő- és érdekviszony szempontjából. Ezeket négy regiszterben foglalhatjuk össze: a biológiai értéktartam és értékjelleg, a házaspiacon választási képesség, a házasságon belüli hatalom, valamint a „nőiesség” és a „férfiasság” változóhoz kapcsolódó regiszterekben. Mindezek a területek a férfiak és nők közötti egyenlőtlenségek térrelméi, melyek többé-kevésbé közvetlenül befolyásolják az érintettek viselkedését a vegyesháziaság lehetőségét illetően vagy magukban a vallásilag vegyes kapcsolatokban egy olyan félig modernizált s a mentalitásbeli modernizációban megakadt társadalmi közegben, mint a két világháború közötti Budapest. Ez utóbbi megjegyzés azt hivatott kiemelni, hogy az itt elemzendő esetenként látszólag biológiai természetű egyenlőtlenségek *kizárólag* egy adott társadalmi gyakorlat, értékrend és erőter függvényei és semmiképp valamiféle, a nemekre általában érvényes szabály vagy meghatározottság eredője.

Ez a tipikusan „szociologikus” elv különösen alkalmas arra, hogy a nemek által a házaspiacon értékesíthető *generikus készségek* működési logikáját megvilágítsa.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy a nők és a férfiak biológiai életciklusa eltérő. Ennek közismert elemei az ivarérettség korának különbségei, a női nemzőképesség szűkebb időbeli korlátai, a szexuális hajlamok, igények és készségek jellegkülönbségei és egyenlőtlen változása az életkorral, s ide számítható még az is, hogy a zsidó-keresztény hagyományban oly fontos szüzesség megtörése csak a nőknél okoz fizikai elváltozást vagy járhat következményekkel (terhesség). Mindezek a szigorú értelemben vett biológiai tényezők azonban csak annyiban játszanak szerepet a vegyesházias-piacon, amennyiben messzemenően megszabják a piacon lépő férfiak és nők korszpecifikus *piaci értékét*, azaz viszonylagos *ritkaságát*. A biológiai sajátosságok tehát pusztán mint helyzeti-társadalmi érték meghatározók jutnak funkcióhoz. Ezeknek részletes tárgyalása még a mi sajátos szempontunkból is igen messze vezetne. Elégedjünk meg mindössze két tényező, a szexuális *értéktartam* és a *szüzesség* nemspecifikus következményeinek elemzésével.

A nők azért is lépnek kissé korábban a házaspiacon, mert biológiai értéktartamuk rövidebb. A két világháború közötti házaspiacon (melynek történetiségét itt nincs hely tisztázni) mind a nemzőképesség, mind a nőknek tulajdonított szexuális készségek, mind a szimbolikus jellegű „nőiesség” szempontjából a nők „értéke”, azaz tényleges keresettsége s így objektív viszonylagos ritkasága körülbelül 17–22 éves kor körül éri el maximumát, s azon túl fokozatosan, majd 40 éves kor körül (a termékenység gyakorlati megszűnésével) rohamosan csökken. Ez nem jelenti azt, hogy a nők házassági esélyei is megszűnnének a korról, csupán azt, hogy keresettséjük s ezzel választási

szabadságuk lényegében a náluk idősebb férfinemzedékekre szűkül le, ugyanakkor, amikor a férfiak — legalábbis elvileg (bizonyos szokásrendbeli korhoz kötöttség mellett) — az összes szabad nő között válogathatnak. A biológiai életciklus különbségei tehát önmagukban is azt eredményezik, hogy a férfiak választási lehetőségei a házaspiacon lényegesen tágabbak, mint a nők esetében. Ez többek között azzal jár, hogy a nők számára a „normális” korban kötött házasság az életstratégia szempontjából sokkal meghatározottabb jelentőségű. A két világháború között a 25 évnél idősebb nők „normális” házassági lehetőségei rohamosan leszűkülnek, fellép a „vénlány” komplexum, fenyeget a pártában maradás veszélye, ami — különösen a hagyományos életrendű középosztályokban (ahol a női foglalkoztatottság elenyésző) — azt is jelenti, hogy a családnak a felnőtt lányt beláthatatlan ideig el kell tartania. Ilyen helyzetben a családok által preferenciálisnak tekintett vagy legalább elfogadható házastársak kezdetben esetleg kizárólagos kritériumai fellazulnak, s olyan jelöltek is számításba jöhetnek, akiket korábban nem fogadtak volna el. Ezek közé tartoznak gyakran a más vallású partnerek, a túl korosakkal vagy túl fiatalokkal, a „randon aluliakkal”, az egyéb szempontból (jó megjelenés, műveltség, modor, családi háttér stb.) csökkent értékűekkel egyetemben. A egyes házasságok, főképp a nők számára tehát sokszor az elmulasztott „normális” lehetőségek kompenzálását és behozását fejezik ki. Ez a zsidó–keresztény heterogámiára vonatkozó kísérleti eredményeimben tisztán objektíválható a „kései” házasságkötések nagy arányában s általában a megfigyelt házasságok korviszonyaiban: a nők gyakran egy idősek vagy idősebbek, néha sokkal idősebbek a férfiaknál, vagy — ellenkezőleg — sokkal fiatalabb, de már „túlkoros” nő megy nyugdíjas korú férfihoz. Valószínű, hogy ez a tényező szerepet játszik a zsidó ’polgári’ férfiak fenti elemzéseknek megfelelő stratégikus „lefelé”, munkáslányokkal való házasságainál is.

A „szüzesség” tabuja a házaspiacon hasonló hatásmechanizmust működtet, amennyiben a tabu csak a nőket illeti, míg a férfiak szexuális szabadsága minden miliőben nagyobb. A tabu megsértése a nők piaci értékét — s ez különösen jellemző a hagyományos beállítottságú középrétegekre — erősen lecsökkenti, míg a férfiakét nem. Ez az alapvető egyenlőtlenség egy egész, pregnánsan nem-specifikus elképzelésrendszeren alapul, mely a férfi és a női szexualitást s az azt szabályozó normarendet radikálisan szembeállítja egymással. A női szüzesség tabujának hatásmechanizmusa kettős. A hagyományos családok lányaikat a tabu tiszteletben tartása végett nemegyszer messzemenően elvonják a férfiak és nők közötti társasélettől, mely a lehetséges partnerek közeledését egymáshoz egyáltalán lehetővé teszi. A cél a családnak és az általa elfogadott erkölcsi rendnek megfelelő házasság. Ezek előkészítése az esetleges kudarcok folytán azonban időbe kerül, éppúgy mint a preferált partnerek felkutatása és a „parti” összehozása, ami aztán az „időzavarba kerülés”, a „túlkorosság” kockázatát vonhatja maga után, tehát ugyanazokat a következményeket, melyekre az előbb utaltam. A tabu megsértése, különösen, ha a „megesett” lány teherbe esik, az érintettek piaci értékét teljesen devalválja s így kizárja őket a preferált vagy „normálisnak” tekintett házasságok lehetőségéből. Ilyen helyzetben az egyébként nem kívánatos ve-
gyeskapcsolat is sokszor elfogadható „kisebbik rosszként” jelenik meg s épül be a nőkre

vonatkozó alternatív házasságstratégiák közé. Bár erre nézve természetesen semmiféle történelmi információnk nincs, elképzelhető, hogy ez a tényező szintén valamelyest szerepet játszott a zsidó 'polgári' férfiak megfigyelt „lefelé” történő vegyesházasságaiban, annál is inkább, mert a szüzesség tabujának súlya sokkal enyhébb volt azokban a szekularizált körökben, melyekhez az asszimilált zsidó polgárság és a fővárosi nem-zsidó 'munkások' jórésze is tartozott. Ezt közvetve valószínűsíti fentebb a 9. táblázat elemzése a zsidó férfiak és törvénytelen származású nők között a többenél viszonylag gyakrabban kötött vegyesházasságokkal kapcsolatban. Utóvégre a törvénytelen származás ugyancsak a szüzesség tabujának megsértésére utal a felmenő ági nők nemzedékében.

A nők és férfiak közötti egyenlőtlenségek a házaspiacon való választási szabadság és képesség terén a két nem eltérő szocializációs modellje, gazdasági helyzete és társadalmi normarendje következtében is igen nagyok. Említést nyert már a nemek megengedett szexuális szabadsága közötti különbség, melyet a törvényesen „tolerált” — valójában szervezett — túlnyomóan női prostitúció intézményesen is táplált. Ebben az összefüggésben különösen fontos a férfiak gazdasági önállósága szemben a házaspiacon lépő nők teljes vagy részleges függőségével. A férfiak, különösen a 'polgári' férfiak életstratégiájában norma szerint az önállóság a házasság feltétele, míg a nőknél e téren a házasság a családtól való függést a férjtől való függéssel cseréli fel. Jórészt ezért is magasabb a férfiak életkora a házasságkor, különösen a 'polgári' és sajátosan a zsidó 'polgári' rétegekben (ahol a felsőbb tanulmányok gyakorisága és a 'polgári' egzisztencia megteremtése mind a viszonylag kései házasság tényezői, a fentebb tárgyalt biológiai különbségek mellett). Mind a szimbolikus szocializáció síkján (ahol a férfiakat az erőszakgyakorlás, az erőkifejtés, a kezdeményezés és a szimbolikus agresszió kultuszában nevelik), mind a társas rituáléban (ahol a férfi a tánca „felkérő”, a szexuális kezdeményező, vagy csak egyszerűen a „kérő”), mind a normális korkülönbség vagy a fentebb tárgyalt biológiai meghatározottságú jobb házaspiacon helyzete jogán, a férfiak választási szabadsága nagyobb, mint a nőké. Ez azt is jelenti, többek között, hogy a házaspiacon a férfiak általában jobban tudják érvényesíteni választási preferenciáikat, mint a nők. Részben ez fejeződik ki a felekezeti házascseré egyenlőtlenségeiben, melyeket a felhasznált felvételek adatai jól tükröznek a 'polgári' rétegek vegyesházasság szokásaiban.

A 11. táblázat egyértelműen demonstrálja a párválasztás felekezeti szórásának rétegsajátos jellegét. Míg a 'polgároknál' a zsidó férfiak a zsidó nőknél több mint egy ötödével gyakrabban lépnek kereszténnyel házasságra, a 'munkásoknál' mintegy tizedrésznyivel ritkábban. Ugyanakkor a zsidó férfiak — a fentebb vázolt státuszkompenzatív magatartásnak megfelelően — sokkal inkább hajlamosak mindkét rétegcategóriában (különösen a 'polgárok' között) a többségi és uralkodó státuszú katolikusokkal vegyülni, mint a 'polgári' nők, akiknél a katolikus házascseré aránya alig éri el a katolikusok népességi arányát. Mind a zsidó 'polgári' nők kisebb vegyesházasság esélyeinél, mind különlegesen kis esélyeiknél a katolikus férfitársakkal szemben a felekezetek közötti távolság sajátos hatásmechanizmusa működhetett. A katolikus férfiaknál, akik

11. táblázat

A párválasztás nemek, rétegek és felekezetek szerint a zsidó-keresztény vegyesházasságokban
Budapesten (1926–1931)

	'polgárok' házasságai (1926–1931)		'munkások' házasságai (1929)	
	N	%	N	%
zsidó vőlegény +				
katolikus menyasszony	1052	75,2	89	79,5
református menyasszony	182	13,0	13	11,6
evangélikus menyasszony	117	8,4	10	8,9
egyéb menyasszony	48	3,4	–	–
összesen	1359	100	112	100
zsidó menyasszony +				
katolikus vőlegény	764	68,3	93	76,9
református vőlegény	231	20,7	18	14,9
evangélikus vőlegény	117	10,5	10	8,6
egyéb vőlegény	6	0,5	–	–
összesen	1118	100	121	100

Forrás: mint a 3. táblázatnál.

választásuknak sokkal erősebben tudnak érvényt szerezni, mint a házaspiacon velük potenciálisan szembesülő zsidó nők, a nagyobb távolságtartás és a gyakoribb antiszemita beállítottság eredményét érhetjük tetten. A zsidó 'polgári' nők a férfiakénál ritkább vegyesházassága kizárólag a katolikus férfiak fenntartásainak tulajdonítható, hiszen a katolikus férfiak közel kétötödével kevesebbszer vesznek el zsidó nőt feleségül, mint zsidó férfiak katolikus nőt (abszolút számokban). A reformátusoknál az arány fordított, s az evangélikusoknál nincs különbség a nemek magatartása között. A fentebb elemzett differenciális felekezeti távolság a zsidóság és a keresztény valláscsoportok között a nemek közti erőviszonyoknak megfelelően differenciálisan érvényesül. Az a tény, hogy hasonló értelmű eltolódást 'munkás' miliőben nem figyelhetünk meg, megerősíti mindazt, amit e rétegeknek nagyobbfokú vallási elközömbösüléséről fentebb megállapítottunk.

A nemek közötti egyenlőtlen erőviszonyok hatását éppúgy nyomon lehet követni a házasságkötés után, mint annak előtte. A nők gazdasági függősége a legtöbb házasságban — különösen a két világháború közötti időszak 'polgári' osztályaiban — messzemenően fennmaradt. A női szocializáció eredményei — a nyilvánosságtól való nagyobb elzártság, a férfiakkal szembeni magatartásbeli visszatartottság, a passzivitás stb. továbbra is éreztették hatásukat. A családon belüli női szerepek köre messzemenően a háztartás vezetésére és a gyereknevelésre korlátozódott. A szimbolikus hatalmi viszonyok (ki kit „szolgál ki”, ki hozza legalább formálisan a családot érintő döntéseket) a férfiak dominanciáját szentesítették. A házastársak esetleges szexuális szabadossága, házasságon kívüli kapcsolatai is súlyosabb megítélést nyertek a nők mint a férfiak esetében. Így nem meglepő, hogy a házasság fenntartásával kapcsolatos határozathozatalnál is a férfiak jobban tudták érvényesíteni konjunkturális (a történelmi helyzet

adta) érdekeiket. Ezt figyelhetjük meg, majdhogynem laboratóriumi pontossággal, a zsidó-keresztény házasságok differenciális törékenységében a zsidótörvények éveiben. A 10. táblázat számsorai jól mutatják be azt aényt, hogy míg a katolikusok vegyesházasságai közül (melyeknek csak egy töredéke kötött zsidó partnerrel) a férfiakra és a nőkre eső válások száma nagyjából párhuzamosan és egyenletesen növekszik (a katolikusokat különösképp nem érintő történelmi változásoktól teljesen függetlenül), addig a zsidó vegyesházasságoknál a férfiakra jutó válások száma végig stagnál, majd 1942-re minden addiginál alacsonyabb értékre süllyed: tehát a korábban megkötött, a nőkhöz képest gyakoribb vegyesházasságok arányában lényegesen és fokozatosan csökkenő tendenciát mutat. Ezzel szemben a zsidó nőkre jutó válások száma a megfigyelt évtized alatt közel megduplázódik (ami azonban az évekkel szaporodó vegyesházasságok arányában kissé alacsonyabb növekedési rátát jelent). Érthető, hogy e kritikus korszakban a zsidó férfiaknak a vegyesházasságokhoz való ragaszkodással kifejezett státuszkompenzációs indokai különösen megszilárdultak, míg — ellenkezőleg — a zsidó asszonyokkal vegyesházás kapcsolatban lévő férfiak egy része az immár társadalmilag egyre kompromittálóbbr frigyből ki akart lépni. Az a tény, hogy ez a kétirányú érdekérvényesítő magatartás mindkét csoportnál az érintett nők esetleges objektív érdekeinek ellenében messzemenően sikerült, csak a házasságon belül a nőkre rendszeresen kedvezőtlenebb erőviszonyok tükrében értelmezhető.

Mégis, az előbbi elemzések ellenére, egy tekintetben a házás cserekapcsolatban szerepet játszó tényezők egyikének hatásmechanizmusa inkább a nőknek kedvez, amennyiben a házasságon keresztül történő felfelé való mobilitást a nőknél sokkal gyakrabban segíti elő, mint a férfiaknál. A „nőiesség”, illetve a „férfiasság”, a „szépség” vagy a *sex appeal* különös és történelmi-szociológiai adatokkal számba nemigen vehető dimenzióiról van szó, melyek azonban köztudomásúlag nagy szerepet játszanak a házasságok létrejöttében és talán még stabilitásában is. A férfiak és nők közötti különbségtényező itt természetesen távolról sem a nemhez kötött bájok objektív statisztikai eloszlása egyenlőtlenségeinek ellenőrizhetetlen feltevésén nyugszik, hanem azon a megfigyelésekkel valószínűsíthető hipotézisen, hogy a férfiak és a nők házasmobilitásában ezek — a többi vonzás- vagy taszítástényező mellett — eltérő súllyal szerepelnek. Míg a férfiaktól a házasságban betöltött gazdasági funkciójuk függvényeként elsősorban ennek a funkciónak a betöltésére való készséget várják el, a nőknél — szintén a házás funkcióik szerkezeté révén, melyek között kiemelkednek (különösen a 'polgári' rétegekben) a társasélet és a reprezentáció funkciói — sokkal fontosabb adut képvisel a „megjelenés”, nem beszélve arról, hogy a férfiak fentebb tárgyalt hatalmi helyzeténél és az ehhez kapcsolódó erősebb választási képességénél fogva ezen a félig nyílt, részlegesen modernizált szexuális piacon a „szép nő” minden bizonnyal sokkal több tényleges választás tárgya, s több házassági ajánlatot kap, mint a „csinos fiú”. Ennek következtében belátható, hogy a „nőiesség” a házasmobilitásban sokkal fontosabb tényező, mint a „férfiasság”. Ez konkrétan azt jelenti, hogy a „szép nő” könnyebben hártja el házasság segítségével a partnerek között fennálló osztálykülönbség vagy felekezeti előítélet akadályait, mint a „szép fiú”. Elképzelhető, hogy ez a tényező a

házaskapcsolatok létrejöttében annál gyakrabban jutott döntő szerephez, minél nagyobbak voltak a legyőzendő nehézségek, tehát vizsgálódási körünkben elsősorban a zsidó heterogámiában, különösen a zsidó 'polgári' férfiak „lefelé” irányuló felekezeti vegyesházasságaiban. Ha a státuszkompenzáció elemzett logikája értelmében a zsidó férfiak túlnyomóan 'polgári' osztályhelyzetét a házascseré mérlegében egyensúlyozhatta a menyasszony keresztény státusza, még akkor is, amikor ez kifejezetten diszkriminált „törvénytelen” eredettel párosult, a „nőieség” specifikus előnyei csak javíthatták a „kereszténység” mellett társadalmilag kevesebb aduval rendelkező nők vegyesházassági esélyeit. A zsidó férfiak megfigyelt kettősen heterogám hajlandóságában ennek a tényezőnek a hatása nem lehetett elhanyagolható.

Összegzés helyett

Hangsúlyozni kell ennek a tanulmánynak kísérleti jellegét. Kivételes, történelmileg tulajdonképpen egyedülálló, de korlátolt értékű adatforrásból kísértem meg a házasságon keresztül történő társadalmi mobilitás lényeges szociológiai körülményeit kiolvasni. Szignifikáns eredményeket érzésem szerint elsősorban a zsidó-keresztény házasságokra vonatkozólag sikerült nyerni, melyek kapcsán a használt felvételek lehetővé tették néhány ritkán tanulmányozott jelenség — ilyen a felekezetek közötti távolság, a szekularizáció differenciális hatása, a státuszkompenzáció és a házasságon keresztül történő státuszmobilitás, a házaskapcsolat egyenlőtlen „investálása”, a nemek közötti társadalmi egyenlőtlenségek — megvilágítását. Mégsem szabad szem elől téveszteni, hogy ezek a részleges eredmények csak akkor juthatnak valódi jelentőséghez, ha építőkövek gyanánt helyet kapnak a magyar társadalomtörténetben oly sorsdöntő fontosságú *asszimilációs* és *modernizációs* folyamatok rendszerében. Mivel ezeknek a folyamatoknak szociológiai elmélete még kidolgozásra vár, ez a tanulmány legfőképp csak módszertani tanulságokkal szolgálhat, amennyiben objektív eszközökkel igyekszik példázni, hogy az asszimilációs kényszerhelyzet és az osztályhelyzet által kettősen meghatározott érdekviszonyok változói milyen messzemenően részt vesznek a párválasztásban, ennek a legszemélyesebb érveket mozgósító, egyéni hajlamokon és igényeken nyugvó, sohasem teljesen tudatos vagy racionalizálható elvű (mivel messzemenően az intimszféra sajátos logikáját követő) egzisztenciális döntésnek a meghozatalában.

Jegyzetek

¹ Ezek a felmérések az 1919 előtti Magyarország négy nagyobb városáról, Szegedről, Aradról, Nagyváradról és Temesvárról készültek el az 1896 és 1940 közötti évekre nézve s számba vesznek — az összes zsidó-keresztény házasság mellett — egy az előbbiekkal azonos nagyságrendű mintát az egyenmű zsidó házasságokról. A megvizsgált városok minden rendelkezésre álló jelzés szerint Budapest mellett az ország legfontosabb „asszimilációs” gócai voltak. A budapesti házaspár egyes mintáira nézve most (1993 tavaszán) folyik egy hasonló reprezentatív felmérés. Ezeknek a kutatásoknak az állami házassági anyakönyvek képezik elsősorban a forrásait. Sajnos, a menyasszonyok foglalkozására nézve ezekben is csak kivételesen van adat.

- ² Lásd Dr. Illyefalvi Lajos: *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai*. Budapest, 1933., különösen 64–65. és 72–88. oldal, és *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest, 1930., különösen 55–82. oldal.
- ³ Lásd *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1930. 13. oldal*.
- ⁴ Ez a trend teljesen megfelel a zsidó vegyesházasságok általános és országos fejlődésének, csupán ezekre nézve nincsenek rétegek szerint egyéb adataink. A megjegyzés *A főváros polgári...* 64 és 65. oldalainak adatait hasonlítja össze.
- ⁵ *Magyar Statisztikai Közlemények* 96, 42. oldalán található, az aktív férfinépességre vonatkozó adatok alapján (a „nyugdíjasok és tőkepénzesek” kategóriája nélkül).
- ⁶ Erre nézve lásd a következő munkáimat: „A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején”, *Medvetánc*, 1985/2–3, 57–90. oldal, különösen 60–68. oldal (a „Társadalmi szegregáció és felekezetek közötti” távolság alfejezet); „Jewish enrollment patterns in classical secondary education in Old Regime and Inter-war Hungary”, *Studies in Contemporary Jewry*, 1, 1984, 225–252. oldal, különösen 242–246. oldal; „Juifs et luthériens dans le système” scolaire hongrois, 69, septembre 1987, 67–85. oldal, *passim*. (A magyar verzió megjelenés alatt a *Protestáns Szemlé*-ben.)
- ⁷ Az vegyesházasságok egész kérdéskörére lásd tanulmányomat: „Vers une théorie sociologique des mariages internconfessionnels: le cas de la nuptialité en Hongrie sous l’Ancien régime”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, 57/58, juin 1985, 47–68. oldal.
- ⁸ Így például a Budapesten 1926-ban és 1931-ben kötött vallási vegyesházasságokban a különböző felekezetek részesedése maximálisan négy tized százaléknyi eltolódást mutat. (A katolikusok részesedése 39,1%-ról 39,5%-ra nőtt, a zsidóké 10,9-ről 10,6%-ra csökkent, míg az evangélikusoké 13,3 és a reformátusoké 30,4%-kal változatlan maradt. (A *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvei* kötetének adatai.)
- ⁹ Budapesten a homogám és a heterogám házasságok közötti különbségek még rendkívül számottevőek a vegyesházasságok legalizálásának első évtizedében (1896–1906). A későbbiekre nézve pontos adat egyelőre még nincs, de az eltérések minden bizonnyal az idővel csökkentek. A vidéki városokra vonatkozó felméréseim is kisebb korekciókat mutatnak fel e téren. Az adatokat lásd idézett cikkemben, „Vers une théorie sociologique...”, 51. oldal.
- ¹⁰ A korviszonyok zavarának nagyobb gyakoriságát vegyesházasság esetén vidéki felvételeim egyértelműen demonstrálják. Így például az Aradon, Nagyváradon, Szegeden, Temesváron és Brassóban 1896 és 1941 között kötött házasságok vizsgálatának eredményösszesítései szerint a homogám zsidó házasságoknak mindössze 17,7%-ában idősebb a feleség férjénél vagy egyidős vele, ezzel szemben a zsidó nőlegények vegyesházasságainak 24,1%-ában és a zsidó menyasszonyok vegyesházasságainak nem kevesebb, mint 32%-ában.
- ¹¹ A korabeli statisztikai becslések a *numerus clausus* miatt külföldön tanuló zsidó diákok arányát az összes külföldi magyar egyetemista 80%-ára és a zsidó egyetemisták 38%-ára becsülte 1920 és 1935 között. Az utóbbira nézve ugyanez a becslés 1926 és 1929 közöttre 50% körüli arányokat ad. Lásd Kovács Alajos „Magyarországi zsidó hallgatók a hazai és külföldi főiskolákon”, *Magyar Statisztikai Szemle*, 1938, 9.sz., 897–902. oldal, különösen 899. oldal. Ugyanerre lásd még tanulmányomat: „Egyetemi antiszemitizmus és érvényesülési kényszerpályák. Magyar–zsidó diákság a nyugat–európai főiskolákon a numerus clausus alatt”, *Levéltári Szemle*, XLII, 1992, 3, 21–40. oldal.
- ¹² A ’szellemi munkások’-ra vonatkozó 1928-as felvétel szerint a zsidók aránya az egész magyar értelmiségben 18,9%, de a munkanélüliek között 30%. Az összehasonlítható adatok Budapestre 28,7 és 38,1%. Lásd *Magyar Statisztikai Közlemények*, 79, 43. és 157. oldal.
- ¹³ Erre nézve tesznek tanúságot a pécsi rabbinátus kiterési anyakönyveinek bejegyzései a két világháború közötti időben. Idézeteket belőlük lásd cikkemben: *Vers une théorie sociologique...*, 63. oldal.
- ¹⁴ Az adatok elemzését lásd idézett cikkemben, „A magyar zsidóság helyzete...”, 36. oldal s külön Budapestre nézve: „Keresztény–zsidó házasságok Budapesten”, *Statisztikai Értesítő*, 1941 november, 252. oldal. Az asszimiláció főbb szociológiai indikátorainak sajátos történelmi alakulását a következő munkám tárgyalja: „Asszimiláció és társadalmi krízis, a magyar–zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához”, *Vilá-*

gosság, 1993/3, 33–60. (A vegyesházasságok teljes nemek szerinti adatbázisa Budapestre és vidékre 1896-tól 1946-ig a hivatalos statisztikák szerint ennek a tanulmánynak utolsó oldalán található.)

¹⁵ Különösen feltűnő ebben az összefüggésben a zsidó közlekedési tisztviselők viszonylag magas aránya, hiszen ezt a szektort nagyrészt az állam vagy a városok működtették. 1910-ben például Budapesten a közlekedési tisztviselők 23%-a, országosan 15%-a volt zsidó vallású. Ez az arány Budapesten még 1930-ban is 12%-ot tett ki (lásd *Magyar Statisztikai Közlemények*, 56, 596–601. oldal és u.o., 96., 120–121. oldal).

PRIVATIZÁCIÓS DILEMMA A BUDAPESTI BÉRLAKÁSSZEKTORBAN

Bevezetés

Az állami bérlakásoknak a teljes lakásállományhoz viszonyított aránya Budapesten 1990 elején pontosan 50 százalék volt. Ez az arány magasabb a legtöbb európai nagyvárosban tapasztalhatónál. Ha azonban számításba vesszük, hogy Magyarországon nincs magánbérlakás-szektor, nem tekinthető túlzottan magasnak.

A magyar bérlakásszektor jellemzőiként¹ röviden a következőket sorolhatjuk fel:
alacsony lakbérek:

a lakbérek a kelet-európai lakásrendszerekben köztudottan alacsonyak, a mi adataink szerint is a háztartások kiadásainak csak 5–7 százalékát teszik ki;

elmaradás a karbantartásban:

a bérlakásállomány fenntartási ráfordításai szisztematikusan alatta maradtak a szükséges nagyságrendnek — szakemberek és politikusok ma már több száz milliárdos elmaradt felújításról beszélnek;

a bérlők tulajdonosi jogai:

1983-tól a tanácsok a használatbavételi díj többszörösítéséért vásárolták vissza a bérlakásokat, ami mintegy legalizálta a bérlők tulajdonosi jogait.²

Az állami bérlakásszektor átalakulása jóval az 1989–1990-es politikai változások előtt megkezdődött. A privatizáció jogi értelemben már 1969-ben lehetségessé vált. Az első igazi változások azonban csak az 1980-as évek elején következtek be a lakbérek lassú emelkedésével és a nagyobb épületek privatizációját korlátozó előírások fokozatos enyhítésével. Ez a változás nagymértékben megfelelt annak az 1980-as évek elején hozott politikai döntésnek, amely megengedte a magánvállalkozói szektor fejlődését. A személyi tulajdonú lakásszektor kibővítése politikailag kevésbé érzékeny terület volt, ennek ellenére a lakásprivatizációban a nyolcvanas évek végéig nem túl sok történt.

A tanulmányunk alapjául szolgáló empirikus kutatás mintáját az 1990 januárban budapesti állami bérlakásban élő háztartások képezték. A mintaválasztás³ ideje egybeesik a privatizáció nagymértékű felgyorsulásával: 1988–1989-ben a lakásállomány mindössze két százalékát vásárolták meg a bérlők, ezzel szemben 1990. január 1. és 1992. január 1. között az állomány 20 százalékát vették meg a bennlakó bérlők (ennek kevesebb mint 10%-át adták ki vagy adták el újra⁴). Az állomány további 5–7 százalékának eladása 1992 januárjában folyamatban volt, ami az jelenti, hogy a budapesti állami bérlakásállomány több mint 25 százaléka hamarosan magántulajdonban lesz.

A bérlők vásárlási igénye főleg azért nagy, mert a bérlakásszektor jövője bizonytalan és a vétel anyagi feltételei nagyon kedvezőek. A bérlakásszektor feltételeinek újraszabályozását — például a bérlők számára ma nagyon kedvező lakbérszínvonalat, a bérlet

biztonságát — a lakástörvény fogja tartalmazni, ennek megszületése azonban 1991 januárja óta késik. A bérlakáshelyzet jövőjének bizonytalanságában közrejátszanak a vételre motiváló erős anyagi ösztönzők is: a legtöbb bérlakást a piaci érték 15 százalékaért adják el (amennyiben nagyobb felújítást az elmúlt 15 évben nem végeztek rajta), és készpénzfizetés esetén ennek is csak 60 százalékát kell kifizetni, vagy 10 százalékot készpénzben és a fennmaradó összeget 15 év alatt évi 3 százalékos rögzített kamat mellett). Ilyen feltételek mellett a bérlőknek kevesebb mint 30 százaléka utasítja vissza a vásárlás ötletét, 30 százalékuk mérlegeli, 20 százalékuk kész az azonnali vételre, és majdnem 20 százalékuk már meg is vette a lakását.⁵ Mindezek alapján világos, hogy a budapesti bérlakásállomány történetében fordulóponthoz érkeztünk, amely a város lakáspolitikájának jövőbeni alakulását alapvetően befolyásolni fogja: az eladási feltételektől, a lakbérektől és a bérlők jogaitól függően a bérlakásállomány részesedése, amely jelenleg az összes lakás mintegy 40–42 százaléka, néhány éven belül 20 százalék alá eshet. Kérdés, hogy szükséges és elkerülhetetlen-e egy ilyen arányú változás, és, hogy milyen következményei lesznek ennek a különböző társadalmi csoportok életlehetőségeire és a társadalmi egyenlőtlenségekre. Ebben a dolgozatban a jelenlegi privatizációs stratégia hatékonyságával és az esélyegyenlőségre gyakorolt hatásával foglalkozunk.

A helyi önkormányzatok és a háztartások motivációi. Hipotézisek

A dolgozat első részében megkíséreljük felvázolni a helyi önkormányzatok és a háztartások előtt álló alternatívákat. Először a helyi önkormányzatok viselkedését, majd a háztartások privatizációval kapcsolatos motivációit és viselkedését vizsgáljuk.

A budapesti helyi önkormányzat és a közösségi bérlakásszektor

Az 1990-es önkormányzati törvény megváltoztatta a kormányzaton belüli politikai viszonyokat. A helyileg megválasztott önkormányzati testület autonómiája lépett az erősen centralizált döntéshozatali rendszer helyébe. Az 1990-ben megtartott helyi választások során több hatalom került az ellenzéki pártok kezébe, aminek következtében a közigazgatás helyi és központi szintje közötti konfliktus politikai jelentőségűvé vált.

Budapest esetében a helyzet még bonyolultabb, mivel a 22 kerületi szintű önkormányzat mindegyike majdnem olyan fokú autonómiát élvez, mint más városok. Ez konfliktus forrása a budapesti önkormányzat és a kerületi önkormányzatok között, mivel a lakástulajdont érintő legfontosabb döntések a kerületi önkormányzatok kezében vannak.

A tulajdonátadási törvény az állami bérlakásállomány (1990-ben 400 ezer lakás, a teljes állomány 50%-a) tulajdonjogát átruházta a helyi önkormányzatokra, Budapest

esetében a kerületi önkormányzatokra. Ennek a vagyonnak az értéke (1990 elején) becslésünk szerint 625 milliárd forint, évi 4,6 milliárd forintnyi bevétel származott belőle, míg a működtetés és az alapvető karbantartás költségei mintegy 7 milliárd forintot emésztettek fel. A jelenlegi szabályozás szerint a helyi önkormányzatok a privatizáció csaknem minden vonatkozásáról szabadon dönthetnek (kivéve a végletesen alacsony kamatok mellett megszabott részletfizetés feltételeit), vitatott azonban, hogy a lakbérek nagyságát az önkormányzatok szabadon megállapíthatják-e? Ezért — a költségek, az alacsony lakbérek, a lakossági politikai nyomás miatt — ennek a vagyonnak a helyi önkormányzatok számára negatív értéke van.

A nyomasztó privatizációs probléma megoldására a kerületi önkormányzatok két stratégia között választhatnak:

- 1) a lakásállomány nagy részét eladják (ez a jelenlegi privatizációs stratégia)
- 2) adminisztratív lépéssel leállítják, vagy az árak emelésével lelassítják a jelenlegi eladásokat.

A helyi önkormányzatok választását anyagi és politikai tényezők befolyásolják.

Politikai nyereségek és veszteségek

Az alacsony áron való privatizálás „kedvezmény” a kerületi lakosoknak, kiváltja a helyi lakosság politikai támogatását, amire a helyi tisztségviselőknél és képviselőknél nagy szükségük van. Ugyanakkor azonban az alacsony áron való privatizálás egy jövőbeli lakáspolitikai ellen dolgozik, mert *a*) közösségi lakásállomány nélkül a szociális lakáspolitikai lehetőségei csökkennek, és *b*) a közösségi lakásállomány megmaradó része erősen szegregált lesz amiatt, hogy a legszegényebb családok fognak benne lakni, és fenntartására nem lesz elegendő pénz. Ezek a megfontolások váltják egymást a kerületi önkormányzatokban attól függően, hogy milyen összetételű a kerületi lakásállomány.

Az elmaradt felújítás valószínűleg még a privatizált lakások esetében is politikai probléma marad, mert feltehetőleg sok család nem lesz képes fedezni az újonnan vállalt fenntartási feladatok mellett a magas felújítási költségeket is. A családok — talán még a régi beidegződésnek megfelelően — nagyon bíznak abban, hogy a felújítási költségeknek legalább egy részét az önkormányzatok átvállalják. A megkérdezettek 94 százaléka úgy nyilatkozott, hogy a kormányzatnak a költségek egy részét vállalnia kell, egyharmaduk szerint a nagyobb felújítás a privatizáció után is a kormány feladata kell maradjon. Ugyanakkor a bérlakásállomány eladásával Budapest már nem tudja a központi költségvetéstől lekérni az elmaradt karbantartás mintegy 100 milliárd forintnyi költségét, és kérdés, hogy a kerületek és a családok elégséges politikai nyomást tudnak-e gyakorolni annak érdekében, hogy ezt az összeget a költségvetéstől megszerezzék.

Pénzügyi indítékok

A jelenlegi feltételek mellett ennek a bérlakásvagyonnak negatív hozadéka van, mivel a lakbérek nem fedezik a ráfordításokat. Ezt a veszteséget ma a nem lakás céljára szolgáló egységek bérbevételéből és a privatizációs bevételekből fedezik. Csak néhány kerületi önkormányzat tervez lakbéremelést, amit még akkor is nehéz lesz bevezetni, ha a népesség legszegényebb rétegeit védő lakástámogatási program beindításával jár együtt.⁶ Az a hit, hogy — akár jogi, akár politikai okokból — továbbra sem lehet majd a lakbéreket a karbantartási költségek fedezéséhez szükséges szintre emelni, minden bizonnyal hozzájárul ahhoz, hogy a kerületi önkormányzatok igyekeznek eladni lakásállományukat, amilyen gyorsan csak lehetséges.

Ha a lakások privatizálását választja, készpénz bevételekhez jut a kerületi költségvetés (akár nagy tőkeveszteség mellett is)— bár becsléseink szerint egyes esetekben a privatizációs tranzakció bevételei épphogy fedezik a költségeket.⁷

A lakberekkel kapcsolatos várakozások

A helyi önkormányzatok privatizációs döntésének kulcseleme, hogy milyenek lesznek a jövőbeni lakbérek. Ez egyrészt attól függ, hogy a lakástörvény miként rendelkezik a lakbérekről és a bérlők jogairól, másrészt hogy maga a kerületi önkormányzat hogyan jár el. Mivel a lakbérek elképzelt jövőbeli szintje is szerepet játszik a bérlők vételi szándékának alakulásában, a kerületi lakbérpolitikája saját privatizációs döntéseit is befolyásolni fogja azáltal, hogy a rá nehezedő lakossági nyomás mértékét meghatározza. Ráadásul az elképzelt magasabb jövőbeli lakbér szint hozzájárulhat ahhoz, hogy az emberek hajlandók lesznek megfizetni egy magasabb vételi árat is.

Összefoglalva a kerületek döntése a következő tényezők mérlegelésétől függ: anyagi megfontolások (az emelt lakbérekből származó bevétel és a költségek különbsége az egyik oldalon, az eladásból származó bevétel a másikon); lakáspolitikai megfontolások (lakás a legszegényebbeknek, források szerzése a központi kormánytól, az önkormányzati és a magán lakásállomány megfelelő színvonalú fenntartásának és rehabilitációjának biztosítása); a lakosság részéről tapasztalható politikai nyomás (amely ismét a feltételezett lakberekkel és költségekkel függ össze).

A háztartások viselkedése

A bérlakásvizsgálat során a lakásvásárlási tervekről és a jövővel kapcsolatos elvárásokról szerzett információk alapján a volt és jelenlegi bérlők az alábbi csoportokra voltak oszthatók: azok, akik már megvették a lakásukat, akiknek szándékában áll megvenni, és végül, akik egyáltalán nem akarják megvenni. Elméletileg ezt a döntést „normális” fogyasztói döntésnek tekinthetjük, amelyet főleg anyagi megfontolások befolyásolnak, de ezek mellett van néhány „puhább” tényező is, ami például az életmód és az elvárások.

A jelenlegi magyarországi (és kelet-európai) helyzetben azonban a privatizáció mellett vagy ellen ható motivációk nem olyan egyszerűek. A háztartások döntése a legtöbb esetben racionális választás, de a döntések racionalitása nemcsak a megszokott tényezőkhöz alapszik, hanem jelentős mértékben a privatizációs politika feltételeinek és a bérlakás szektor szabályozásának bizonytalanságán. Ez azt jelenti, hogy sok család belekényszeríti magát a vásárlásba (túlértékeli a vásárlás mellett szóló érveket az ellene szólókkal szemben), mert attól tart, hogy a jelenlegi kedvező feltételek hamarosan megváltoznak. A legkönnyebben az ár és az eladás anyagi feltételei változhatnak meg, ez hamarabb várható, mint az általános lakbérpolitika megváltozása (lakbéremelés vagy a bérlők tulajdonosi jogainak visszavonása).

Hipotézisünk szerint a jelenlegi helyzetben a következő három tényezőcsoport befolyásolja a vételi döntést:

Anyagi megfontolások. A bérlakás megvásárlásával a tulajdonos hozzájut az ún. értékrészhez (a bérlakás és az öröklakás értéke közötti különbség) és ezt bizonyos feltételek mellett tőkésítheti. Emellett megvétel esetén biztosítható, hogy a lakás értéke lépést tartson az inflációval, és a lakásvagyon öröklése biztonságosabbá és egyszerűbbé váljon. E tényezők közül csak az értékrést tudtuk megbecsülni: a lakás piaci értékének fele és a lakásért fizetendő vételárelőleg különbsége mínusz az elmaradt felújítás értéke.

A lakásbérlet biztonsága. Az elmúlt negyven évben a bérlők hozzászórtak, hogy a bérlet biztos, élvezték az alacsony béreket, az infláció alatti, vagy azzal éppen csak lépést tartó lakbéreket. Most nyilván attól tartanak, hogy emelkedhetnek a lakberek, és szűkülhetnek tulajdonosi jogaik (pl. bérleti jogok cseréje, öröklés). A család lakbéremeléssel kapcsolatos várakozása — akár alatta marad az az infláció mértékének, akár meghaladja azt — jelzi ennek a tényezőnek a hatását. Ha kemény lakbéremelésre számítanak, ez a lakás megvételére indíthatja a családot abban a reményben, hogy tulajdonosként biztonságosabb helyzetben lesz.

A karbantartás feletti ellenőrzés. Az önkormányzati lakások bérlőinek általános panasa az IKV-k alacsony teljesítménye. A családok szeretnék megszerezni a karbantartás feletti döntéshozatal jogát, beleértve azt is, hogy ők választhassák meg a kezelő szervezet, ellenőrizhessék a költségeket, és olcsóbb megoldásokat alkalmazhassanak. Az e tényező fontosságának mérésére szolgáló potenciális változók közé tartozik az, hogy a lakó mennyire elégedett a lakás karbantartásával, és milyen mértékben hajlandó többet fizetni jobb szolgáltatásért. Az a tény, hogy a privatizált házak 2/3-a más kezelőt választott, szintén a kezelés javításának igényét jelzi. Előzetes megfigyelésünk szerint a lakásukat megvásárlók több mint 25 százaléka elégedettségét fejezte ki a kezeléssel kapcsolatban, 35 százaléuk volt elégedetlen, míg a bérlakásukat megvenni szándékozó lakók között az elégedettek aránya 7, az elégedetleneké 77 százalék.

Empirikus információk alapján tesztelhetjük, hogy ezek a tényezők közül melyik juttassa a legfontosabb szerepet az egyes családok döntéseiben.

1. táblázat

Milyen érvek szólnak a lakások megvásárlása mellett? (Azok körében, akik már megvásárolták vagy szeretnék megvenni lakásukat.)

	1. ok	2. ok
anyagi természetű ^a	52,2	19,1
biztonság ^b	41,8	65,0
lakásfenntartás feletti kontroll ^c	6,0	15,9
Összesen	100,0	100,0
(N)	(588)	(320)

^a átörökíthető, vagyont lehet szerezni, alacsony ár, stb.

^b védelmet nyújt az infláció ellen, kivédhető a lakbéremelés, nem lehet kitenni a családot a lakásból stb.

^c megszabadulnak az IKV-tól, jobban karbantartható az épület.

A lakáseladások okai és következményei (Empirikus eredmények)

A privatizáció meghatározói. Logisztikus regressziós modell

A privatizáció folyamatát a bérlő kezdeményezi, azzal, hogy kérvényt ad be az IKV-hoz, amely azt tovább küldi az önkormányzathoz, amennyiben a kérelmezők aránya az épületen belül eléri egy adott minimumot (ez kerületenként változik, rendszerint 35 és 75% között van). Elvben a bérlőnek vételi joga van, de különböző technikai és politikai okok miatt egyes helyi önkormányzatok leállították vagy erősen fékezik ezt a folyamatot.⁸ A tényleges privatizációt, azt, hogy ténylegesen melyik család veszi meg a lakását, számos tényező befolyásolja, mind a háztartás, mind az önkormányzat oldaláról.

Először is azokat a tényezőket vizsgáljuk, amelyek meghatározzák, milyen lakásokat adnak el, illetve mely családok veszik meg a lakásaikat. Az eredmények a 2–3. táblázatokban láthatók, ahol a lakások és a családok jellemzőit mutatjuk be. A tendencia világos: minél jobb a megvásárolt lakások, annál magasabb a vásárlók és a vásárolni szándékozók jövedelmi és képzettségi szintje. De az egydimenziós leírás könnyen félrevezető lehet, ha nem ellenőrizzük az egymással összefüggő változók hatását. Logisztikus regresszió segítségével két hipotézist vizsgáltunk.⁹

1. *hipotézis.* A legmagasabb értékkel rendelkező lakásokban élő háztartások szeretnék leginkább megvásárolni a lakásukat, és ők fejtik ki a legtöbb erőfeszítést is e cél elérése érdekében.

2. *hipotézis.* Azok a háztartások kívánják leginkább megvenni a lakásukat, amelyek a legnagyobb lakbéremelésre számítanak. Ezt az arra a kérdésre adott válasszal mértük, hogy a család az átlagos áremelkedésnél magasabb lakbéremelésre számít-e. A határozott „igen” kapott 1-es kódot, a többi válasz 0-t.

Mindkét modellben a független változó PRIV, aminek 1 az értéke, ha a lakást privatizálták¹⁰, és 0, ha nem adták el (lásd 2. táblázat).

2. táblázat

Becslés a bérlakás megvásárlási valószínűségét meghatározó változók paramétereire

	Változó	1. Modell	2. Modell	3. Modell	4. Modell
1–2 hipotézis	Konstans	-2.0673 (193.6)	-4.5260 (107.65)	-2.0353 (78.01)	-2.388 (168.02)
	ÉRÉS	1.87E-06 (51.41)			1.79E-06 (44.31)
	BVÁR	*			0,4768 (8.053)
	ÉRÉSxBVÁR	6.02E-07 (5.21)			*
Háttérváltozók A lakás jellemzői	ATER		0.0145 (18.61)		*
	FÜT		*		*
	FSZO		*		*
	W.C.		*		*
	LÁLL		0.3363 (7.76)		*
	HÁLL		0.4650 (17.15)		*
	KERA		1.0479 (35.38)		0,9604 (26.51)
	KERB		*		
A háztartás jellemzői	JÖV			1.55E-05 (8.22)	*
	ÜDÜ			*	*
	FOGY			0.6737 (8.13)	*
	ISK1			*	*
	ISK2			*	*
	TLSZ			*	*
	kh ²	84,867	114,655	23,508	95,594
	Szabadságfok	2	4	2	3
	Esetek száma	968,00	985,00	901,00	883,00

*A változó nem szerepel a függvényben, mert a paraméter nem szignifikáns.

3. táblázat

Becslés a bérlakás megvásárlási szándéktól való elállás valószínűségét meghatározó változók paramétereire

	Változó	1. Modell	2. Modell	3. Modell	4. Modell
1–2 hipotézis	Konstans	-0.1345 (1.373)	1.6864 (20.86)	0.6449 (11.62)	1.808 (25.54)
	ÉRÉS	-2.2E-06 (70.6)			*
	BVÁR	*			*
	ÉRÉSxBVÁR	*			*
Háttérváltozók A lakás jellemzői	ATER		-0.0117 (8.72)		*
	FÜT		*		*
	FSZO		-0.7366 (12.25)		-0.8676 (17.59)
	WC		*		*
	LÁLL		0.3204 (7.68)		*
	HÁLL		-0.2779 (5.95)		-0.4563 (17.18)
	KERA		*		*
	KERB		0.4987 (10.17)		0.3648 (4.61)
A háztartás jellemzői	JÖV			-4.5E-05 (28.09)	-3.9E-05 (20.98)
	ÜDÜ			-0.6067 (5.91)	*
	FOGY			0.8356 (20.18)	-0.4924 (5.79)
	ISK1			*	*
	ISK2			*	*
	TLSZ			*	*
	kh ²	82,110	118,101	96,471	139,100
Szabadságfok	1	5	3	5	
Esetek száma	968,00	985,00	901,00	883,00	

* A változó nem szerepel a függvényben, mert a paraméter nem szignifikáns.

Megjegyzések a 2. és a 3. táblázathoz:

Regressziós elemzés: változók bevonásával (forward step algorithm) Ward koefficiens a zárójelben

PRIV	-	(FÜGGŐ változó) egyenlő 1-gyel, ha megvették, egyébként 0
ÉRÉS	-	piaci érték mínusz az eladási ár
BVÁR	-	lakbér-várakozás, egyenlő 1-gyel, ha a várt lakbéremelkedés nagyobb, mint az infláció
ÉRÉSxBVÁR		az ÉRÉS és a BVÁR közötti interakciós változó
ATER	-	alapterület m ² -ben
FÜT	-	központi fűtés 1, egyébként 0
WC	-	WC a lakáson belül 1, egyébként 0
FSZO	-	fürdőszoba a lakásban 1, egyébként 0
LÁLL	-	lakás állapota 1–5 skálán
HÁLL	-	ház állapota 1–5 skálán
KERA	-	budai kerületek
KERB	-	pesti kerületek
ÜDÜ	-	üdülőtulajdon 1, egyébként 0
JÖV	-	jövedelem
FOGY	-	tartós fogyasztási cikk birtoklása 1, egyébként 0
ISK1	-	egyetem 1, egyébként 0
ISK2	-	középfiskola 1, egyébként 0
TLSZ	-	háztartás taglétszáma

Először felállítottunk egy modellt (1. modell) a két hipotézis együttes ellenőrzésére. Az eredmények kétségtelenül azt igazolják, hogy az értékrésnek fontos szerepe van a vétel valószínűségének meghatározásában. A várt lakbéremelés mértékének önmagában viszont nincs szignifikáns hatása. Ha azonban egy interaktív változót hozunk létre, amelyben mind a várt lakbéremelés, mind az értékrés szerepel, akkor szignifikáns változóhoz jutunk, ami javítja a modellünket. Ez azt bizonyítja, hogy a feltételezett lakbéremelés szerepet játszik az értékrés növelésében, azaz a vásárlási hajlam arányos a feltételezett lakbér és az értékrés együttes hatásával (szorzatával).

A 2. modellben a lakás tulajdonságainak hatását vizsgáltuk. Az eredmények azt mutatják, hogy a legfontosabb változó a hely: azaz a jobb kerületekben (budai kerületek és a belváros) lakó családok nagyobb valószínűséggel vásárolják meg lakásukat. A lakás méretének és a függő változóknak szignifikáns hatása volt a modellben. (Ez nem meglepő, mivel ezek a változók korrelálnak a lakás értékével.)

A 3. modellben a családok jellemzőit vizsgáltuk. Ennek a modellnek kisebb a magyarázó ereje, de a jövedelmi és fogyasztási szintnek szignifikáns hatása van. Végül a 4. modellben bevezettünk minden változót. A lépésenkénti logisztikus regresszió eredménye az, hogy a vásárlás valószínűségét legjobban az értékrés, a lakbéremeléssel kapcsolatos várakozások és a lakás helye magyarázzák.

A modellépítésnek ugyanezt a logikáját követve megpróbáljuk megmagyarázni a vételi lehetőséget elutasító döntés¹¹ valószínűségét (lásd 3. táblázatot). A változók a

különböző modellekben (az 1. modelltől a 3. modellig) ugyanúgy viselkednek, bár természetesen negatív előjellel. Érdekes eredménye az elemzésnek, hogy a szociális tényezők szignifikánsabbak a vétel ellen hozott döntés esetén, mint a vétel melletti döntéskor. A végső modellben azonban a lakáshelyzet és a szociális tényező (jövedelem) fontosabb szerepet játszik, mint az értékrés és a jövőbeli lakbérre vonatkozó becslések, ez utóbbiak hozzájárulása a modellhez nem szignifikáns.

Az elemzés eredménye az, hogy — miként azt eredetileg feltételeztük — a vétel legfontosabb meghatározói az értékrés és a lakbérvárokozások, míg a lakás helye a további vásárlás valószínűségét növelő tényező. A folyamat szociális meghatározói kevésbé kulcsfontosságúak, de természetesen pozitív korreláció van a társadalmi státusz és az értékrés között. Az elemzés másik eredménye az, hogy a privatizációval kapcsolatos negatív attitűdöt kevésbé befolyásolja az értékrés, mint a társadalmi helyzet (jövedelem, fogyasztás) és az igazán rossz lakásminőség.

A lakástámogatás hatása a társadalmi egyenlőtlenségekre

A helyi önkormányzatok privatizációs stratégiája több értelemben is döntést igényel két lakástámogatási formával, a lakbértámogatással és az értékréssel kapcsolatban: választani kell, hogy melyik támogatás milyen mértékű legyen és kinek a javát szolgálja. Most ennek a döntésnek a különböző társadalmi csoportokra gyakorolt hatását fogjuk megvizsgálni.

A felvételre alapozott becsléseink alapján a budapesti közületi lakásállomány (1990. január 1-jén) a következő adatokkal jellemezhető:

a lakások száma	400 000
az állomány piaci értéke	625 milliárd forint
az elmaradt karbantartás értéke	95,5 milliárd forint
a teljes lakbérbevétel	4,6 milliárd forint
lakbértámogatás	21,3 milliárd forint
értékrés	168,8 milliárd forint

A két lakástámogatási forma nagyságának érzékeltetésére álljon itt az, hogy 1989–1991-ben a központi költségvetésből fizetett kamattámogatás becsléseink szerint elérte 200 milliárd forintot. Fontos megjegyezni, hogy az értékrés egyedül Budapesten majdnem ugyanilyen nagy összeget tesz ki — bár természetesen az értékrés nem készpénz-támogatás, hanem tulajdonátruházás.

A kelet-európai közösségi bérlakásállomány hatékonyságát és szociális funkcióit többen (Szelényi 1983; Dániel 1985) megkérdőjelezték. Azzal érvelnek, hogy a közösségi bérlakásokhoz jutás lehetősége egyenlőtlenül oszlott el a különböző társadalmi és jövedelmi csoportok között, és a gazdagabb családok élvezték a lakástámogatás nagyobb részét. Más lakáskutatások ezt az elméletet módosították azzal, hogy kimu-

tatták, nem a közözségi szektor élvezi a lakástámogatás nagy részét¹², és nem kizárólag az államilag ellenőrzött elosztás szabta meg a bérlakáshoz jutást¹³.

A jelenlegi bérlők azonban lakáshoz jutottak, és így tekintélyes támogatásban részesülnek. A közületi bérlakásszektorban kétfajta támogatási formát különböztetünk meg: (1) költségvetési és költségvetésen kívüli, ténylegesen a lakásállományra költött források (1990-ben ennek becsült értéke 6 milliárd forint volt), és (2) a lakbértámogatás, mint a potenciális piaci lakbér és a ténylegesen fizetett lakbér különbsége.

Dolgozatunkban a háztartások szempontjából releváns második támogatási formára koncentrálunk. Ezt operacionalizálni nem egyszerű feladat, mivel csak nagyon szűk bérlakás-magánpiac van, amelyet főleg magas jövedelemmel rendelkező külföldi bérlők uralnak. Becslésünket az „igazságos lakbér” koncepcióra alapoztuk: mekkora lenne az egyensúlyi lakbér, ha a piacon nem lenne nagy hiány.¹⁴ Ennek a támogatásnak az elosztása regresszív, azaz a magasabb jövedelmű csoport élvezi a támogatás nagyobb részét.¹⁵ Felvételünk adatai szerint a (75 percentilis feletti jövedelemmel rendelkező) felső jövedelmi csoport kapja a lakbértámogatás 32 százalékát, míg az alacsonyabb jövedelmű (a jövedelmi skála legalacsonyabb 25 %-os sávjában elhelyezkedő) csoport kapja a lakbértámogatás 21,6 százalékát — ez kevesebb, mint a csoport összlakosságon belüli aránya. A kérdés az, hogy a privatizáció hogyan módosítja a lakástámogatások regresszív jellegű eloszlását a bérlakásszektoron belül, és hogy milyen hatása van az értékrésnek. Az alacsony ár melletti privatizáció nagy egyenlőtlenségeket okoz a piaci érték és az engedményes eladási ár különbsége vonatkozásában. Ez amolyan „egyszer az életben” típusú támogatás (vagy segély), és az egyenlőtlenségek tőkésítéseként fogható fel.

Felvételünk adatai alapján a privatizáció tényleges és feltételezett szakaszai a következők:

A időpont: az 1990. január 1-i helyzet,

B időpont: az 1992. január 1-i helyzet,

C időpont: 1992–1995, minden olyan háztartás megveszi a lakását, amely a jelenlegi feltételek mellett meg akarja venni,

D időpont: 1996–1998, minden olyan háztartás megveszi a lakását, amely csak a mainál kedvezőbb feltételek mellett akarja megvenni,

E időpont: minden háztartás megvásárolja a lakását.

A *C–E* stádiumok természetesen feltételezettek, olyan alternatívákat képviselnek, amelyek elképzelhetők a jelenlegi privatizációs politika folytatódása esetén. Kérdésünk az, hogy az esélyegyenlőséget ezeknek a hipotetikus eseményeknek a bekövetkezése hogyan befolyásolja. Az elemzés eredményei a 4. táblázatban láthatók. A táblázatban kiemeltük az alacsony jövedelmű (alsó 25 %), és a magas jövedelmű csoportokat (a háztartások felső 25%-a), és megvizsgáltuk, hogy az implicit lakbértámogatás és a privatizáció során fellépő értékrés mekkora, és hogyan oszlik meg az alsó és felső jövedelmi csoportok között. Az *A* időpontban (1990. január 1.) mindenki bérlakásban lakott, mivel ez volt a mintavétel alapja. A *B* időpontban (vizsgálat időpontja) a bérlakásállomány 18 százalékát eladták a benn lakó bérlőknek. Ekkor tehát csökken a

lakbértámogatás (21,3 md Ft-ról 16,5 md-ra), de megjelenik az értékrés (43,8 md Ft). Elemzésünk segítségével azt vizsgáljuk, hogy a privatizáció folyamatában hogyan változik a lakbértámogatás és az értékrés eloszlása az alacsony jövedelmű és a magas jövedelmű csoportok között.

Az *A–B* szakaszban az értékrést még a lakbértámogatásnál is egyenlőtlenebbül osztották szét — ez abból a tényből következik, hogy először a legjobb állapotban levő lakásokat vásárolták meg. A teljes értékrés 40 százaléka (becslésünk szerint mintegy 40 milliárd forint) a felső jövedelmi csoportnak jutott, miközben az alacsony jövedelműek csoportja az értékrés 17 százalékához jutott hozzá. Más szavakkal, az alacsony jövedelmű csoport átlagos értékrése 32 százalékkal alacsonyabb volt, mint a magasabb jövedelműek csoportjéé. A privatizáció elmúlt két éve így csak a lakbértámogatás elosztási mintáját követi, és még annál is sokkal nagyobb egyenlőtlenségeket teremt.

A privatizációs folyamat előrehaladtával az alacsony és a magas jövedelmű bérlő közötti szakadék csökken: a magas jövedelmű bérlő elhagyta a bérlakásszektort, és ezért kisebb mértékben részesül a lakbértámogatásból. A *C–D* szakaszban természetesen a lakbértámogatás teljes összege is csökken 20 milliárd forintról 5 milliárd forintra. Ennek az alacsonyabb szintű egyenlőtlenségnek az ára az a 140 milliárd forint értékű értékrés, amelyet a bérlő regresszív módon kap meg (lásd a 4. táblázatot).

Két módszer használható a lakbértámogatás és az értékrés disztribúciója regresszivitásának csökkentésére: az egyik a lakbérek emelése lakástámogatási program egyidejű bevezetése mellett, a másik az eladási ár emelése olyan magas szintre, amelyen az értékrés nulla.

4. táblázat

A privatizáció és a társadalmi egyenlőségek alakulása a budapesti bérlakásszektorban

		A időpont			B időpont		C időpont*		D időpont*		E időpont*
		Lakbér-támogatás	Lakbér-támogatás	Értékrés	Lakbér-támogatás	Értékrés	Lakbér-támogatás	Értékrés	Lakbér-támogatás	Értékrés	Értékrés
Alacsony jövedelmű háztartások alsó negyed	egy lakásra jutó (Ft)	46200	44244	483955	41868	454988	37572	364785	283637		
	<i>Összesen</i> (md Ft-ban)	4.6	3.7	7.3	2.9	13.2	1.5	21.5	28.2		
	a teljes állomány %-ban	21.6	22.7	16.5	25.3	15.6	31.3	15.6	16.7		
	lakások száma	99432	84449	14983	70375	29058	40409	59024	99432		
Magas jövedelmű háztartások felső negyed	minta elemszáma	219	186	33	155	64	89	130	219		
	egy lakásra jutó (Ft)	66048	63312	707509	61956	642079	63672	600472	587753		
	<i>Összesen</i> (md Ft-ban)	6.7	4.9	17.7	3.0	34.4	0.8	53.7	60.0		
	a teljes állomány %-ban	31.7	29.6	40.3	25.8	40.5	16.7	38.9	35.6		
Teljes szektor	lakások száma	102157	77185	24972	48581	53575	12713	89444	102157		
	minta elemszáma	225	170	55	107	118	28	197	225		
	egy lakásra jutó (Ft)	53208	50496	596138	47904	542250	43728	477073	421980		
	<i>Összesen</i> (md Ft-ban)	21.3	16.5	43.8	11.7	84.9	4.8	138.0	168.8		
Teljes szektor	a teljes állomány %-ban	100	100	100	100	100	100	100	100		
	lakások száma	400000	326447	73553	243360	156640	110783	289217	400000		
	minta elemszáma	881	719	162	536	345	244	637	881		
	bérlakások/eladott lakások %-a	100.0	81.6	18.4	60.8	39.2	27.7	72.3	100.0		

A „privatizációs játszma”: a helyi önkormányzatok és a háztartások opciói közötti interakció

Minden helyi önkormányzatnak döntenie kell egy privatizációs stratégia mellett, pontosabban el kell döntenie, hogy a lakások privatizációját továbbra is a jelenlegi eladási feltételekkel folytatja-e, vagy megemeli az eladási árat. Ez a stratégia a bérleti feltételek változtatásával együtt fontos, tartós hatást fog gyakorolni a lakásszektorra. A helyi önkormányzatok privatizációs döntése az aktuális bérleti feltételek kontextusában vizsgálendő. Világos, hogy a lakbérek folyamatos alacsony szinten tartása és a bérlők túlságosan kiterjedt jogainak csorbíthatatlanul hagyása, illetve piaci lakbérek bevezetése és a nem fizető bérlők kilakoltatásának lehetősége más és más módon befolyásolja a privatizációs stratégia eredményeit. Négy lehetséges politikát elemeztünk:

1. Privatizációs feltételek:	<i>A</i> alacsony árak <i>B</i> magasabb árak
2. Bérleti feltételek:	<i>C</i> nyomott lakbérek (jelenlegi szabályozás) <i>D</i> piaci lakbérek (lakástámogatási programmal)

A négy lehetséges választás mátrix formában ábrázolható, amint azt az 5. táblázat mutatja:

5. táblázat

A privatizációs stratégia alternatívái (A közösségi bérlakások valószínűsíthető aránya a teljes lakásállomány százalékában)

	<i>C</i> Ellenőrzött alacsony lakbérek	<i>D</i> Piaci lakbérek támogatással
<i>A</i> Alacsony eladási árak	I. (15–20%)	II. (10–15%)
<i>B</i> Magasabb eladási árak	III. (30–35%)	IV. (15–25%)

A négy alternatíva néhány jellemzője és értékelésük

1. *Az egyes választások függetlensége.* A helyi önkormányzatok nem függetlenek egymástól, ugyanakkor kis mértékű koordináció van közöttük. Minden egyes helyi önkormányzat csak az állomány egy részét birtokolja, és nem uralja a piacot, azaz egyetlen helyi önkormányzat sem dönthet a lakásállomány egészének jövőjéről.

2. *Inkább folyamatos, mint diszkrét választások.* A mátrix cellái csak a „tipikus” kimeneteket ábrázolják, azaz a lehetőségek között nincsenek szigorú határok, mindegyik döntés és mindegyik eredmény egy kontinuumon helyezhető el. Például az ár-emelés lehet szerény, vagy lehet nagyon drasztikus. Hasonlóképpen a létrejövő értékérés nagysága is változhat.

3. *Időzítés.* Fontos, hogy az intézkedéseket (az eladási ár növelése és a lakbér emelése) milyen sorrendben hozzák meg. A lakbéremelésnek hatása van a vételi készsége, és az eladási árak emelése csökkenti a privatizációt és befolyásolja a lakbéremelési stratégiákat.

4. *Hatékonyság és a lakásfinanszírozási rendszer.* A helyi szinten hozott döntések hatása kulcsfontosságú az egész lakáspiacra nézve. A szektor lényeges eleme egy működő bérlakásszektor, ezért a lakáspolitikának arra kell törekednie, hogy egészséges bérlakásszektor hozzon létre, tekintet nélkül arra, hogy a bérlakások közületi vagy magántulajdonban vannak-e. A piaci lakberek felé mozdulás azt jelenti, hogy olyan rendszer jön létre, amelyben a szektor költségeit a lakbereknek és a támogatásnak fedeznie kell, feltéve, hogy a támogatási rendszert a központi és a helyi költségvetés fedezi. Ha megvan a költségek adekvát fedezésére szolgáló összeg, akkor könnyen hozzá lehet jutni bérlakáshoz (azaz nem lesz nagy hiány), mert a lakásfinanszírozási rendszer javításának fontos feltétele rendelkezésre áll a kényszerkiszajátítási probléma megoldódásával. Ugyanakkor a bérlakásszektorban eszközölt beruházások ezáltal profitábilisak lesznek.

5. *Lakástámogatás.* A lakbéremelés feltételezi egy lakástámogatási rendszer párhuzamos bevezetését. Jelenleg a lakbér/jövedelem arány 5–6 százalék, de a közüzemi költségekkel eléri a 27 százalékot. Emiatt a lakbéremelés nagyon bonyolult politikailag.¹⁶ A felvétel adatai szerint 100 százalékos lakbéremelésnél a bérlők 32 százaléka kerül nehéz helyzetbe, míg a bérlők további 13 százaléka kényszerül arra, hogy a helyi önkormányzathoz fordulna segítségért. 200 százalékos lakbéremelés esetén a bérlők 36 százaléka kerülne nehéz helyzetbe, és további 36 százalékuuk folyamodna segítségért. Ez azt mutatja, hogy a lakbéremelés szükségessé teszi megfelelő lakástámogatási program bevezetését.

6. *A közösségi bérlakásállomány nagysága.* A szektor jövőbeli nagyságát a különböző kimenetek természetesen befolyásolják. Az elemzés azt mutatta, hogy a háztartások motivációját nagymértékben befolyásolták a makroökonómiai elvárások (pl. az infláció és a lakbéremelés). Az elmúlt két év bizonytalansága ezt a folyamatot erősíti. A felvétel adatainak alapján megbecsültük a szektor lehetséges nagyságát a budapesti lakásállomány százalékában mind a négy változatra (lásd a 6. táblázatot). A II. változat a legkisebb bérlakásszektor eredményezi (becsült 10–15%-ot) mivel a magasabb lakberek és az alacsonyabb eladási árak a szektorból való távozásra ösztönöznek. Ennek megfelelően a III. opció a legnagyobb szektort fogja eredményezni (30–35%), mivel a magas eladási árak és a támogatott lakberek elveszik a bérlő kedvét a lakásvásárlástól. A középső helyzetben levő I. és IV. változat eredménye 15–25 százalék, viszonylagos helyzetük az ár- és lakbéremelés viszonylagos nagyságától függ, és mindkét hatás erősségétől.

Ezekután összesítve értékeljük a már leírt következtetéseket. Elsőként a különböző támogatások finansiális és esélyegyenlőségi következményeit szem előtt tartva a támogatás nagysága szerint rangsoroltuk a négy változatot:

Alternatíva	Értékrés	Lakbértámogatás
I.	2	2
II.	1	4
III.	4	1
IV.	3	3

1=legnagyobb, 4=legkisebb

Az I. kimenetel egyértelműen a legnagyobb kombinált támogatást eredményezi, a legtöbb anyagi ráfordítást igényli, és valószínűleg a legigazságtalanabb következményekkel jár. Ilyen értelemben ez a legkevésbé kívánatos a négy lehetőség közül. A IV. eredményezi a legkisebb támogatást, és ezért a legkívánatosabb.

A II. és a III. kimenetel között döntés gondos mérlegelést igényel. A II. kimenetel esetében, amikor az alacsony árú privatizációt piaci lakbérékkel kombinálják, az értékrés nagy, amit csökkentett lakbértámogatással kell ellentételezni, és az eladásból származó bevételek alacsonyak, amit magasabb lakbérbevételekkel kell ellensúlyozni. Ezt a két kritériumcsoportot azonban nem könnyű összehasonlítani. Nemcsak a nagyságrendeket nehéz megbecsülni, a két szektor sem független egymástól, a lakbérszínvonal befolyásolja az eladást is.

De egyéb kritériumokat is be kell vonni az értékelésbe. Kettőt már említettünk. Az egyik a hatékonysági elem, amit a bérlakásszektor javulása okoz a lakásfinanszírozási rendszerben. Ez történik a II. és IV. esetben. A másik a bérlakásállomány nagysága, amelynek hatása lesz a kerületi lakáspolitikára és arra, hogy a helyi önkormányzat milyen mértékű központi költségvetési támogatásra szorul. Amint már említettük, a szektor nagysága a négy kimenetelben számottevően különbözik.

Végző és lényeges tényező a politikai kivitelezhetőség. Bár a IV. kimenetelnek számos pozitív vonása van, a helyi önkormányzattól két, politikailag feltehetően népszerűtlen döntést igényel: a lakberek és az eladási árak emelését. Minden helyi önkormányzatnak gondosan fel kell mérnie, hogy mekkora politikai tőke áll rendelkezésére, mennyi és milyen nehéz akciót vállalhat, és hogyan használhatja fel politikájának időzítését arra, hogy egy értelmes stratégiát politikailag elfogadhatóvá tegyen.

A budapesti helyi önkormányzatok előtt álló két választási lehetőség és ezek kockázata

A privatizációs kérdés értékelésekor figyelembe kell vennünk, hogy a folyamat már javában tart, története van, amely a régi rendszerben kezdődött. Budapesten már eladtak százezer lakást, az állomány legjobb minőségű részét, és mintegy százezer lakás

(a legrosszabb minőségűek) valószínűleg tartósan a kerületek tulajdonában maradnak (megoszlásuk a kerületek között egyenlőtlen). A dolgozat első részében megfogalmazott választási lehetőségek értékelésekor tulajdonképpen a két említett kategórián kívüleső, mintegy kétszázézes állományról beszélünk.

Milyen politikailag kivitelezhető választási lehetőségek állnak a helyi önkormányzatok rendelkezésére?

Az IV. jelű választási lehetőség: az eladási árak növelése és a lakbérek emelése

A helyi önkormányzatok felemelhetik a lakások árát, és egy speciális program bevezetésével a jövőbeli vevő veszteségét részben kompenzálnák ezzel a lakásállományba való beruházással. Ilyen alternatíva lehetőségét vázolja fel egy nemrég készült javaslat¹⁷, amelynek a révén a szektor több mint 24 milliárd forint bevételhez juthat. Ennek egyharmada az elkövetkező 10–15 év során visszakerülne a vevőkhöz, mint rehabilitációs alap.

Ez az árnövekedés el fogja téríteni a még döntés előtt álló bérlőket vételi szándéktól, ami viszont azt eredményezi, hogy évi 11 milliárd forint támogatást kell majd kifizetni (ennyit tesz ki az „igazságos” lakbér és a tényleges lakbér különbsége). A szektor túl nagy marad ahhoz, hogy rehabilitáció nélkül fenn tudná tartani a támogatásnak ezt a szintjét, így a helyi önkormányzatoknak meg kellene emelniük a lakbéreket és növelniük a beruházásaikat a szektorban. A lakbéremelés miatt a lakosságnak egy nagy része támogatásra szorul, be kell tehát vezetni a lakástámogatási programot a tulajdonosi jogok fokozatos megváltoztatásával együtt.

Ez a program négy módon veti fel az igazságosság kérdését. Egyrészt a program igazságosabb, mert (1) pontosabban célozza meg azt a csoportot, amely rászorul a támogatásra, (2) mivel az értékrés csökken, ennek az általában minden feltétel nélkül adott támogatásnak az igazságtalansága csökken. Másrészt viszont a program regresszív, mert (3) a privatizáció csökkenése az alacsony jövedelmű háztartások terhére történik, mivel ők fognak elállni a vételtől, és (4) a magasabb eladási árak igazságtalanabbak a jelenlegi, feltételezhetően a korábbiaknál szegényebb vevőkörrel szemben, mert akinek volt pénze, az gyorsan, előnyösebb feltételek mellett tudta megvenni a lakását. Nem szabad elfelejtenünk azonban, hogy a vevőknek ez a csoportja kompenzációban részesül majd azáltal, hogy az újonnan privatizált lakásokba újra befektetik a bevétel egy részét. Ezeket az ellentmondásos eredményeket gondosan kell mérlegelni, de az valószínűsíthető, hogy a lakbér- és az értékréstámogatás pontosabb odaítélése, a jobb bérleti feltételek bevezetésének hatásával együtt, ellensúlyozni fogják az igazságtalanságokat.

Számolni kell a IV. választási lehetőséghez társuló kockázati tényezőkkel is. Ez a stratégia azon az elven alapul, hogy jobb egy folyamatot leállítani, ha az egyenlőtlenégi problémákat és nagy torzulásokat idéz elő a rendszerben. Ez természetesen igazságtalan azokkal a társadalmi csoportokkal szemben, amelyek a következő haszonélvezői lettek

volna ennek a stratégiának. A rendszer leállításának társadalmi haszna azonban nagymértékben függ az időtényezőtől, és ezért fontos meghatározni, hogy mely időpontban érdemes még leállítani a folyamatot.

Az „időtényező” az első kockázati faktor: minél később áll be a fordulat, annál kisebb a haszon, és annál magasabbak a költségek. Van egy pont, amelyen túl már késő leállítani a folyamatot, amikor a változások már többet kerülnek, mint amennyi hasznot hajtanak.

A második kockázat egy rugalmas keresleti görbe: a megnövekedett eladási ár (azaz a csökkent kedvezmény) miatt egyes családok elállhatnak a vásárlástól, előfordulhat, hogy a privatizáció teljesen leáll. A közösségi bérlakásszektor jelentős súlya esetén a családok bevethetik politikai befolyásukat, hogy megakadályozzák a helyi önkormányzatnak a lakberek emelésére és a lakbértámogatási rendszer bevezetésére irányuló kísérleteit. Ezt a kockázatot, először is, csökkentheti valamelyest, ha a lakbéremelést úgy ütemezik, hogy időben a lehető legközelebb essen az eladási feltételek megváltozásához. Másodszor pedig valószínűsíthető, hogy ameddig az értékrés nem nulla, a privatizáció folytatódik.

A II. jelű választási lehetőség: a jelenlegi privatizációs stratégia piacorientált bérlakás szektor mellett

A másik választási lehetőség az, hogy alapvetően a jelenlegi feltételek mellett folytatják a privatizációt (bizonyos könnyen bevezethető változtatások mellett, mint például a részletekre fizetendő kamat növelése), és közben a lakbereket folyamatosan emelik, egyidejűleg a legszegényebb családoknak szánt lakbértámogatási program bevezetésével. Ekkor a magas jövedelműek és a jobb lakáskörülmények között élő családok kénytelenek lesznek elhagyni a szociális bérlakásszektor, és felgyorsítják a privatizációs folyamatot. A folyamat végül relatíve kis (becsléseink szerint százezer lakásnyi) szociális bérlakásszektor eredményez.

Ennek a választási lehetőségnek a hátránya a hatalmas értékrésveszteség. Ezzel a megoldással nemcsak az a baj, hogy hatása erősen regresszív (azaz a magas jövedelműek kapják meg az értékrés nagy részét). További negatív következménye az, hogy a bérlakásállomány ingatlan-értékének aránytalanul nagy hányada található az állománynak jelenleg eladás alatt álló részén. Ha az eladási árak nagyon alacsonyak, ezeknek a lakásoknak a vevői hatalmas értékréshez jutnak, azaz a helyi önkormányzat gyakorlatilag elkótyavetyéli a lakásállomány legjobb részét, éppen azt, amelynek eladásából némi jövedelemhez juthatott volna, a rosszabb minőségű lakásállomány felújítására.

A magasabb jövedelműek távozása a bérlakásszektorból csökkenti egy lakástámogatási rendszer kivitelezhetőségének esélyeit. Ezáltal lehetetlenné válhat a rendszer önfelfinanszírozása, sőt, bizonyos küszöb fölött csak akkor érdemes a támogatási rendszert beindítani, ha abban a magánbérlakások is szerepelnek, mivel a közületi bérlakásszektoron belül nagyon alacsony lesz a jövedelemszint.

Másrészt a magasabb lakbérszínvonal indirekt hatásának eredménye a hatékonyság növekedésében megmutatkozó nyereség és a magánbérlet-szektor esetleges kialakulása. Feltételezve, hogy a 300 ezer privatizált lakásnak minimum 10 százalékát újra eladják vagy kiadják a magánpiacon, legalább 50–100 ezer magán bérlettel számolhatunk, ha a lakástulajdonosok tulajdonjogai megerősödnek. Ennek feltétele egy igazságos lakáspolitikai közületi bérlet-szektorban és egy gondosan megtervezett lakástámogatási rendszer, amely a magánbérlet-szektorra is vonatkozik. Ennek az alternatívának az ára tehát a nagy értékrészesítés, viszont a lakásrendszer hatékonysági oldalán nyereség mutatkozik.

A II. választási lehetőséghez kapcsolódó legfontosabb kockázati tényező az, hogy ha a lakásrendszer és a tulajdonosi jogokat nem lehet megváltoztatni, a szociális szektor nagyobb és vegyes lesz, azaz a jelenlegi rendszer reprodukálódik úgy, hogy közben a magánszféra nagyobb lesz. Az állomány rehabilitációja leállhat, mert a jelenlegi szabályozás mellett semmilyen pénzügyi eszközt nem lehet bevezetni.

Metodológiai függelék

Az elemzés kulcsváltozóinak meghatározása

Piaci érték

A piaci értékre vonatkozó becslést arra alapoztuk, hogy a megkérdezettek hogyan értékelték saját lakásukat. A felvételben szereplők 40 százaléka válaszolt arra a kérdésre, hogy mennyi pénzt kapnának a lakásukért, ha az öröklakás volna. Ezt az adatot használva OLS regresszió analízist végeztünk, hogy meghatározzuk a függvény paramétereit. Ennek az elemzésnek az volt a célja, hogy a valódi piaci értéket jól megbecsüljük.

Az első lépésben kiválasztottuk és kiejtettük a kirívó eseteket (outliers), azokat, amelyekben a piaci érték 50 millió forint felett volt. Tettük ezt azon az alapon, hogy ez az érték a hivatali helyiségek iránti keresletet tükrözi, és ha belevennénk a lakások értékének meghatározásába, az eltorzítaná az eredményeket.

A második lépésben OLS regressziós modellt futtattunk le az összes változóval (kivéve természetesen a kontraszt változókat), lépésenként, és meghatároztuk a függvény első becslését. Ezután megint kiejtettük a kiugró értékkel bíró eseteket (38 outliers). Majd újra lefuttattuk a regressziós modellt, de már csak azokkal a változókkal, amelyek a korábbi regressziós modellben szignifikánsnak bizonyultak. Az eredmények a 2. és az 3. táblázaton láthatók.

A privatizált lakásokról szerzett információk között szerepel az IKV által készített árbecslés is, ezt a becslt piaci áraink érvényességének ellenőrzésére használtuk. Ugyanazt az OLS regressziót futtattuk le, lépésenként a függvény paramétereinek becslésére. Szoros összefüggést találtunk a piaci értékkel. Egy korábbi tanulmányunkban a piaci értéket más módszerrel becsltük meg, olyan képlet alapján, amelyben a paramétereket ingatlanügynökök becslték meg (lásd Hegedűs—Struyk—Tosics 1991). Ezt az egyszerűbb megoldást is felhasználtuk számításaink ellenőrzésére.

Olykor a piaci érték negatív volt vagy irreálisan alacsony (50 ezer forint alatt). Ezekben az esetekben az IKV és az ingatlanpiaci becslés közül az alacsonyabbikat vettük számításba.

Elmaradt felújítás

Az elmaradt felújítás költségeit szakértők „felújításra, költségekre vonatkozó becslései” alapján számoltuk ki. Kiszámoltuk a minta teljes elmaradt karbantartási és felújítási költségeit, és megbecsültük ezt az összeget Budapestre vonatkoztatva. Tudtuk, hogy az egész bérlakásszektort véve alapul az elmaradt karbantartások költségét 200 milliárd forintra becsülik, az arányosított budapesti számhoz képest az elmaradt budapesti karbantartás teljes összegét 100 milliárd forintra becsültük. Ennek a hipotézisnek az alapján módosítottuk az elmaradt felújítás függvényét.

Értékrés

Az értékrést a jelenlegi privatizációs gyakorlat alapján számítottuk ki a tulajdonjogi kérdések és az elmaradt felújítás figyelembevételével. A piaci érték 50 százalékából kivontuk az elmaradt felújítás becsült költségeit, és annak az eladási árnak a 10 százalékát, amelyet a fent leírt IKV regressziós függvény alapján becsültünk meg. (A 10% a lakásvásárlásnál befizetendő előleg.)

Amikor az értékrés negatív lett (ez az esetek 16 %-ban fordult elő), az értéket nullával helyettesítettük. (Ez az elmaradt felújítás költségeinek túlbecslése miatt következhetett be.)

Piaci lakbér

A piaci lakbérre vonatkozó becsléseket arra a kérdésre alapoztuk, amelyben a válaszolóknak becslést kellett adni arra, hogy mennyi lenne a lakásuk lakbére, ha egy magán-személynek adnák ki. (A megkérdezettek 34%-a válaszolt.)

Az első lépésben „kisimítottuk” a felső kiugró értékeket, de nem hagytuk ki őket a számításokból, hogy ne csökkentsük az esetszámot. (Ha a lakbér 30 000 forintnál magasabb volt, az afeletti résznek csak az 50 %-át vettük figyelembe.)

A második lépésben lefuttattuk az OSL modellt, ennek eredményei a 6. táblázatban láthatók. A piaci lakbérekre vonatkozó becslésekkel kapcsolatban az a probléma, hogy Budapesten nagyon szűk a magánbérlet-szektor, a kínálat nagyon korlátozott. A lakbérék színvonalát a magasabb jövedelmű csoportok keresete szabja meg, amelyek általában a legjobb helyeken levő lakásokat keresik.

A válaszolók által (sőt, 1990-ben az ingatlanügynökök által is, lásd Hegedűs—Struyk—Tosics 1991) megadott lakbér szintje sokkal magasabb volt annál, mint amit a család ki tudott volna fizetni. A lakbértámogatás nagyságának operacionalizálása azonban nem egyszerű, mert nagyon szűk magánpiac van, amelyet a magas jövedelmű külföldiek uralnak. Becslésünket a „tisztességes lakbér” elképzelésre alapoztuk: milyen lenne az egyensúlyi lakbér, ha nem lenne nagy hiány a piacon. Feltételeztük, hogy a családok jövedelmének 20–25 százaléka költhető lakbérre, ezért a teljes családi jövedelem 25 százalékát vettük alapul. Az átlagos lakbérszint az „igazságos lakbér” elképzelés alapján a képzett piaci lakbér 38,1 százaléka volt. A piaci lakbért regressziós egyenlettel számítottuk ki.

Lakbértámogatás

Ellenőrzött lakbért számoltunk a szektor egészére, annak ellenére, hogy a felvétel időpontjában a lakások 20 százaléka már magántulajdonban volt. Egyszerű képletet

használtunk arra, hogy megbecsüljük a már eladott lakások ellenőrzött lakbérét. A lakbértámogatást a piaci lakbér és az ellenőrzött lakbér különbségeként értelmeztük.

6. táblázat

Az OLS regressziós modell szerint meghatározott piaci árak és piaci lakbérek

	Változó	Piaci lakásárak	Eladási ár	Piaci lakbér
A lakás mérete	Konstans	-1063610 (0.5905)	-127712 (-0.781)	-8004 (-3.58)
	ALAPTERÜLET	21536 (8.19)	20423 (1292)	170 (8.45)
	SZOBASZÁM	233636* (2.9)	*	*
Komfortfokozat	FŰTÉS 1	*	*	*
	FŰTÉS 2	*	*	*
	FŰTÉS 3	*	*	*
	FÜRDŐSZOBA 1	*	351257 (2.19)	*
	FÜRDŐSZOBA 2	*	*	*
	WC 1	*	*	*
	WC 2	*	*	*
	BURKOLAT	*	*	*
	TELEFON	*	204725 (2.40)	*
	KOMFORT 1	*	*	*
Állapot	KOMFORT 2	*	*	*
	KOMFORT 3	*	*	*
	KOMFORTFOK	194207 (4.18)	*	2391 (3.58)
	HÁZ ÁLLAPOTA	154980 (3.32)	*	1416 (2.34)
	TÖNKREMENT 1	*	*	*
	TÖNKREMENT 2	*	*	3362* (2.62)
	TÖNKREMENT 3	*	*	*
	TÖNKREMENT 4	*	*	*
	TÖNKREMENT 5	*	*	*
	BÉRHÁZ	*	*	*
Helyzet, típus	LAKÓTELEP	-172061 (2.37)	*	*
	HÁZTÍPUS 1	*	*	*
	HÁZTÍPUS 2	*	*	*
	KERÜLET 1	376623 (4.92)	264704 (3.25)	5320 (4.73)
	BELSŐ KERÜLET	*	*	*
	KERÜLET 2	*	*	*
	Más	HÓNAP	*	*
	R	0.76843	0.79583	0.5843
	R2	0.5905	0.6333	0.3415
	F Statisztika	88.16	66.50	33.90
Szignifikancia	0.0000	0.0000	0.0000	
Esetek száma	985.00	985.00	901.00	

*Változó nem szerepel a függvényben, mert a paraméter nem szignifikáns.

ALAPTERÜLET	a lakás alapterülete m ² -ben
SZOBASZÁM	szobák száma
FŰTÉS 1	központi fűtés 1, egyébként 0
FŰTÉS 2	egyedi, lakásonkénti fűtés 1, egyébként 0
FÜRDŐSZOBA 1	fürdőszoba a lakásban 1, egyébként 0
FÜRDŐSZOBA 2	tusoló van a lakásban 1, egyébként 0
WC 1	2 db WC a lakáson belül 1, egyébként 0
WC 2	WC a lakáson belül 1, egyébként 0
BURKOLAT	a padlóburkolat anyaga a lakásban, ha parketta 1, egyébként 0
TELEFON	ha van a lakásban 1, egyébként 0
KOMFORT 1	fürdőszoba és központi fűtés 1, egyébként 0
KOMFORT 2	fürdőszoba van, központi fűtés nincs, melegvízellátás van 1, egyébként 0
KOMFORT 3	fürdőszoba van, központi fűtés és melegvízellátás nincs 1, egyébként 0
KOMFORT 4	nincs fürdőszoba
KOMFORTFOK	a lakás állapota fokozatok szerint 1–5-ig
HÁZ ÁLLAPOTA	a ház állapota fokozatok szerint 1–5-ig
TÖNKREMENT 1	elromlott WC, ha igen, 1, ha nem, 0
TÖNKREMENT 2	elromlott áramszolgáltatás: ha igen, 1, ha nem, 0
TÖNKREMENT 3	elromlott villanyvezetékek a lakáson belül: ha igen, 1, ha nem, 0
TÖNKREMENT 4	beázás, ha igen, 1, ha nem, 0
TÖNKREMENT 5	elromlott vízvezetékek: ha igen, 1, ha nem, 0
BÉRHÁZ	ha bérházban van a lakás 1, különben 0
LAKÓTELEP	ha lakótelepen van a lakás 1, különben 0
KERÜLET 1	jobb kerületek mint, I. II. V. XI. XII.: ha igen, 1, ha nem, 0
BELSŐ KERÜLETEK	belső kerületek, mint VI. VII. VIII. IX. XIII. XIV.: ha igen, 1, ha nem, 0
HÓNAP	a privatizáció megkezdése óta eltelt idő hónapokban

Jegyzetek

¹ Részletesebb leírását lásd: Hegedűs—Tosics 1990b

² A vizsgálat adatai szerint 30–40 százalék a bérlőknek „piaci” tranzakció révén jutott lakásához.

³ A vizsgálatot a Városkutatás Kft a USAID segítségével készítette el a Világbank/UNCHS Housing Indicator Project keretében.

⁴ Nem telt még el elég idő ahhoz, hogy tiszta és megbízható képet kapjunk arról, hogy mi történt vagy fog történni a privatizált lakásokkal. Az alábbi adatok a piaci folyamatok beindulásának csak a kezdetét jelzik. A vizsgálatban szereplő privatizált lakások jelenlegi használata a következők szerint oszlik meg: a tulajdonos lakik benne – 184; a tulajdonos bérbé adta – 7; a tulajdonos elköltözött – 4; irodának használják – 5.

⁵ Ezeket az adatokat a kérdőíves vizsgálat során feltett, a lakók terveire vonatkozó kérdésekre adott válaszokra alapozzuk. Meg kell jegyezzük, hogy a „meg kívánja vásárolni” 20 százalékában benne vannak azok is, akik már elkezdték a privatizációs folyamatot és azok is, akik tervezik, hogy „amilyen hamar csak lehet” megveszik a lakást.

- ⁶ A lakástámogatási rendszer bevezetését a főváros lakásprogramjának első változata elutasította (lásd Budapest Szabaddemokrata Polgármesterének Programjavaslatai, 5. 1991.), de egy újabb kezdeményezésben a Szociális és Lakásügyi Bizottság már javasolja ezt a rendszert.
- ⁷ A legolcsóbb lakások esetében a fizetendő készpénzhányad éppen fedezi az átírási díjat, az értékbecslés költségeit és az eladással kapcsolatos jogi kiadásokat.
- ⁸ Például minden kerületben van egy tilalmi lista, amelyet különböző politikai megfontolások alapján állítanak össze, és amely alól eseti alapon felmentést lehet kapni.
- ⁹ Nem vizsgáltuk azonban a harmadik hipotézist — mely szerint azok akarták leginkább megvenni a lakásukat, akik leginkább szerették volna az épület fenntartása és karbantartása fölötti ellenőrzést átvenni —, mert ezt a változót nem tudtuk mérni.
- ¹⁰ Ide tartoznak azok az esetek is, amelyekben a privatizációs folyamat megkezdődött, de még nem írták alá a szerződést.
- ¹¹ Ez nem teljesen komplementer eset, hiszen jelentős azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyek nem vették még meg, de szeretnék megvenni.
- ¹² A bérlakásrendszeren alapuló államszocialista lakásrendszerrel kapcsolatban hiba lenne általános következtetéseket levonni, mert a legtöbb támogatást a „magánszektor” kapta az államilag épített és elosztott öröklakásokon keresztül, és még Magyarországon is a teljes támogatási rendszer a magánpiac legfelső részét favorizálta (Hegedűs—Tosics, 1990b; egy Világbank-tanulmány szerint (R. Buckley et al. 1991) az elismert költségvetési támogatásnak csak 25 százaléka ment a bérlakásszektorba.
- ¹³ Egy korábbi dolgozatban az 1982-es országos háztartás-survey (Életút-Lakásút vizsgálat) alapján becslést végeztünk: a családok 30 százaléka lakott akkor állami bérlakásban (Hegedűs—Tosics, 1990a). Felvételünk adatai szerint az 1952 után beköltöző családok 35 százaléka „piaci” úton jutott állami bérlakáshoz (ami a minta 87%-át jelentette). Azaz lakásukat a „szürke piacon” vették. A családok másik 58 százaléka állami csatornákon jutott lakásához, míg 7 százalékuuk egyéb módon (örökölte, házastársához költözött stb.) Ez a tény gyakorlatilag megkérdőjelezi azoknak a tanulmányoknak a kutatási módszerét, amelyek a közületi lakások bérlőinek szociális összetételét közvetlenül az állami politika eredményének tulajdonítja. Ráadásul mivel sok állami-lakás bérlő a piacon keresztül jutott lakáshoz Alexeev (1988) szerint a támogatás tulajdonképpen annak az árnak az ellentételezése, amit a bérlő azért fizetett, hogy bejusson a szektorba.
- ¹⁴ Feltételeztük, hogy a család jövedelmének 20–25 százalékát lehet lakbérre költeni, úgyhogy a teljes családi jövedelem 25 százalékát tekintettük maximális lakbérkiadásnak (felső határt vettük, mert feltételezhető volt, hogy a tényleges jövedelmek valamivel magasabbak, mint amit a kérdezettek jelentettek). Ez a 21 733 forintos havi családi jövedelem alapján 5 430 forintot adott ki.
- ¹⁵ A támogatás elosztás egyenlőtlenségét két lépcsőben kell vizsgálni: először a szektorba kerülés lehetőségét, aztán a támogatáshoz jutás lehetőségét. Most a második kérdésre összpontosítunk, arra, hogy a lakbértámogatás hogyan oszlott el a különböző jövedelmi csoportok között. (Dániel 1985; Dániel-Semjén, 1987; Hegedűs—Struyk—Tosics, 1991).
- ¹⁶ Ez a helyi és a központi kormányzat közötti játszma része: a közüzemi díjakat emelték mielőtt törvényes lehetőség lett volna a lakbérék kiigazítására, így most kevesebb „hely” marad a helyi önkormányzatoknak a lakbéremelésre.
- ¹⁷ Struyk—Hegedűs—Heller—Mark—Tosics. *Inner City Privatization*, MRI-UI. 1992.

Hivatkozások

- Alexeev Michael 1988.: Market vs. rationing: the case of Soviet Housing *Review of Economics and Statistics* (Vol LXX), 3, August
- Robert Buckley—Loic Chiquier—Silvia Sagari—Douglas Diamond—Raymond Struyk 1991.: *Housing Policy Reform in Hungary*. May, Report No. 9031—HU
- Dániel, Zsuzsa 1985. The Effect of Housing Allocation on Social Inequality in Hungary. *Journal of Comparative Economics*, Central Redistribution, vol. 31, 87—104.

- Dániel, Zsuzsa—András Semjén 1987. Housing Shortage and Rents: The Hungarian Experience, *Economics of Planning* (vol. 21), no. 1.
- Hegedűs, József—Iván Tócsics 1990a: Moving away from the Socialist Housing Model: The Changing Role of Filtering in Hungarian Housing. In: Willem van Vliet—Jan van Weesep (eds.) *Government and Housing*, Urban Affairs Annual Reviews, Volume 36.
- Hegedűs József—Tócsics Iván 1990b: A magyar közösségi bérlakásszektor kialakulása és dilemmái. *EGSZI Gyorsjelentés* (XXIV. évfolyam) augusztus 22.
- Hegedűs, József—Raymond Struyk—Iván Tócsics: Integrating State Rental Housing with the Private Market. *Urban Institute Report* 91—7.
- Struyk, Raymond—Micheal Heller—Katherine Mark 1991. Financing Sales of Budapest Districts Rental Housing, Urban Institute
- Struyle, Raymond—Hegedűs, József—Heller, Michael—Mark, Katie—Tócsics, Iván 1992. A budapesti belső városrészek bérlakásállományának privatizációja. Városkutatás Kft
- Szelényi, I. 1983. *Urban Inequalities under State Socialism*. Oxford: Oxford University Press

VOLT-E A SZOCIALISTA REFORMOKNAK EREDMÉNYE? OSZTÁLYKÜLÖNBSÉGEK AZ ISKOLAI VÉGZETTSÉGBEN MAGYARORSZÁGON*

Messzire nyúlnak vissza a viták arról, hogy a kormánypolitika milyen hatást gyakorol a nyugati iparosodott társadalmak rétegződési rendszerére (Parkin 1971; Hewitt 1977; Erikson—Goldthorpe—Portocarero 1982; Muller 1988; DiPrete—Grusky 1990). Bár természetesen vitathatatlan a politikai reformok vonulata, mégis felvethető, nem az államszocialista gazdaságok nyújtják-e a jobb kísérleti terepet annak felmérésére, milyen mértékben manipulálhatja a politikai beavatkozás az esélyszerkezetet (lásd pl. Goldthorpe 1966; Grusky—Hauser 1984). Végül is, ötven éven keresztül ezek az országok „nem kevesebbre tettek kísérletet, minthogy alaposan újraszervezzék az egész társadalmat és megszüntessék az egyenlőtlenséget, kizsákmányolást, elidegenedést és társadalmi igazságtalanságot” (Lenski 1978: 364–365).

Magyarországon a politikai beavatkozások nagyratörők voltak, de a gyakorlatban ezek a reformkísérletek az oktatási rendszer körül sűrűsödtek.¹ 1949-től eltörölték az oktatási díjakat és ösztöndíjrendszert alakítottak ki a munkás- és parasztcsaládokból származó gyerekek támogatására (Connor 1979; Központi Statisztikai Hivatal 1985). Diákszálló-hálózatot is kiépítettek a vidéki fiatalok részére, és államilag támogatott diákmenzák sorát létesítették a rászoruló gyerekeknek (Ferge 1979; Bencédy 1982; Simkus—Andorka 1982).

A magyar oktatási reformok legradikálisabb vonása mégis a kvóta-rendszer volt (lásd Simkus 1981; Simkus—Andorka 1982). A második világháborút követő években a szocialista kormány határozott kísérletet tett a régi elit előjogainak megszüntetésére: megkövetelte, hogy a közép- és felsőoktatási intézményeknél támogatni kell a kevésbé előnyös helyzetű gyerekek felvételét. Az ötvenes években például a kvóta előírta, hogy a felvett diákok fele munkás- vagy parasztszármazású legyen.² Az is igaz persze, hogy egy évtizeddel később lazult a központi ellenőrzés, és a hetvenes évek elejére a program megszűnt létezni (Simkus—Andorka 1982). A mi vizsgálódásunk szempontjából azonban ezeket az osztályalapú felvételi kvótákat illetően nem annyira az a fontos, hogy végül is eltörölték őket, hanem az, hogy húsz éven keresztül meghatározták az iskolázási lehetőségek elosztását.³

Mindent egybevéve, ezekből a reformokból világosan kiderül, hogy a szocialista rezsim komoly kísérletet tett a társadalmi egyenlőtlenségek intergenerációs átörökítésének csökkentésére. Hogy azután ezek a politikai döntések meghozták-e a kívánt eredményt, az továbbra is — az eddig elvégzett kutatások tetemes mennyisége dacára — tisztázatlan. A magyar oktatási rendszerrel foglalkozó korábbi kutatások vegyes eredménnyel jártak. Az a meglepő, hogy a hivatalos jelentések kedvező képet festettek

az iskolázási lehetőségekről (lásd pl. Bencédy 1982; KSH 1985; Inkei—Koncz—Pocze 1988). Hangsúlyozták az oktatási reformok átfogó jellegét, de kevésbé törekedtek hatásuk pontos felmérésére.

Ez az optimizmus a szakirodalom egy részében is visszhangra talált. Az egyik tanulmány elismerőleg méltatja az oktatási rendszer háború utáni változásait, nekik tulajdonítva az iskolai elitizmus és szelekció megszüntetését (Ferge 1979), egy másik pedig azért dicséri őket, mert „fizikai dolgozók gyermekeinek tízezreit emelték az értelmiségiek sorába” (Gazsó 1978: 252). Ennek az álláspontnak a legmeggyőzőbb (és kétségtelenül igen alapos) alátámasztása csak 1982-ben látott napvilágot, amikor is egy korszakos jelentőségű tanulmány (Simkus—Andorka 1982) kimutatta, hogy a szocializmusra való áttérés következtében csökkent a társadalmi háttér hatása az iskolázottságra. Eredményeik alapján Simkus és Andorka amellett érveltek, hogy „a társadalmi kiválasztódás folyamatának adminisztratív irányítása” igenis hatékony eszköz arra, hogy a képzéshez jutásban lényegesen csökkenjenek a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek (Simkus—Andorka 1982: 740; lásd továbbá Andorka—Simkus, 1983, ahol némileg eltérő végkövetkeztetésre jutnak a szerzők).

Az utóbbi tanulmány az elmúlt évtizedben kiindulópontul szolgált szinte az összes későbbi kutatás számára, mely a magyarországi tanulási lehetőségekkel foglalkozott. Az azonban nem kapott kellő hangsúlyt, hogy valójában számos tanulmány következtetése ellentétesnek bizonyult a Simkus—Andorka ortodoxiával. Néhány tudós kimutatta például, hogy a társadalmi háttér továbbra is meghatározza az iskolai teljesítményt (Ferge 1972: 229–235; Ferge 1980: 118–119; Gazsó 1984: 185), illetve azt találták, hogy szoros kapcsolatban van az iskolák rangjával, színvonalával és státuszával (Ferge 1972: 235–243; Csákó—Liskó 1982: 183; Ladányi—Csanádi 1983: 6; Gazsó 1984: 184).

Az általános kép, mely ezekből a dolgozatokból kirajzolódik, némileg homályos, ami arra ösztönöz minket, hogy közvetlen bizonyítékok alapján újrvizsgáljuk a kérdést. Országosan reprezentatív mintát és az iskolai végzettség folytonossági-arány modelljét használva azt vizsgáljuk, milyen változásokat mutat hosszú távon a társadalmi háttér hatása az iskolai végzettségre.

Elméletek az iskolai végzettség változásáról

Nyilvánvaló, hogy a szocializmusra való áttérés magával hozta a magyar oktatási rendszer alapos átszervezését is. Kérdés, hogy az ilyen szerkezeti reformok megváltoztatták-e az iskolázási esélyek alapvető paramétereit.

Erre a kérdésre igen sokféle válasz született. A spektrum egyik végén olyan elméleteket találunk, melyek az iparosodásban — és nem a szocializmusban — látják a tanulási lehetőségek fejlődésének mozgatóerőit (Moore 1963: 103; Treiman 1970: 216; Parsons 1977: 190–193). Egyes elméletek szerint az iparosodás az egyetemes értékek endogén fejlődését váltja ki, és ennek megfelelően csökkennek az alapvető aszkriptív folyamatok, mások szerint azért bővülnek az iskolázási lehetőségek, mert a nemzetál-

lamok követni kényszerülnek az Egyesült Államokat és egalitárius intézményeit (Inkeles—Smith 1974: 133–143; Ramirez—Meyer 1980: 372–373; Ramirez—Boli 1987). Az utóbbi felfogást úgy tüntetik fel, mint amely szöges ellentétben áll Moore (1963) és mások funkcionalizmusával, de a modernizációs elmélet mindkét változata nagyjából azonosan körvonalazza a hosszú távú tendenciákat.

Ezek az elméletek természetesen szemben állnak azokkal, amelyek a radikális társadalmi változás dacára változatlan iskolázási lehetőségekről szólnak. Ennek a megközelítésnek legismertebb változatát Sorokin dolgozta ki több mint 60 évvel ezelőtt. Nézete szerint „tendenciátlan ingadozást” kell feltételeznünk az egyenlőtlenségek szerkezetében, minthogy a rétegződés erői állandó harcban állnak az egalitarianizmus erőivel (Sorokin 1964: 152–200). A kétféle erő közti feszültséget hangsúlyozó Sorokinnal szemben az újratermelési elmélet hívei (pl. Jencks 1972; Boudon 1974; Bourdieu 1977) kizárólag a rétegződés erőire koncentrálnak, mint amelyek az intergenerációs zárlat potenciálját jelentik. Mindkét megközelítés azonban valószínűtlennek tartja az egyenlőség növekedésének egyenesvonalú tendenciáját. Az újratermelés teoretikusai valójában a társadalmi változás lehetőségét tagadják, mondván, hogy a vélt reformokat a régi elit tagjai állandóan újabb előjogokká alakítják.

A sort az „új osztály” elméletekkel zárhatjuk, amelyek szerint a posztindusztriális fázisba lépő társadalmakban csökkennek az iskolázási lehetőségek. Ezek az elméletek azt hirdetik, hogy a posztindusztriális társadalmakban a hatalom és előjog a kollektív tulajdont ellenőrző egyének monopóliuma, (Trotsky 1972: 248–256; Djilas 1957: 37–69; Cliff 1974: 170–172), valamint azoké, akik kulturális tőkével rendelkeznek (Bell 1976: 408–423; Bahro 1978: 147; Gouldner 1979: 18–27; Konrád—Szelényi 1979: 24–35). Az elmélet, legalábbis néhány verziója, feltételezi, hogy amint az oktatási rendszer a privilegizált pozíciók kiosztásának fő mechanizmusává válik, az elitnek mind inkább érdeke, hogy monopolizálja a rendelkezésre álló iskolai helyeket. A végeredmény tehát az lesz, hogy szorosabbá válik a kapcsolat az osztályhelyzet és a képzettség között. Ha valóban a kulturális tőke lesz az új mérték, ez azt is jelenti, hogy a vagyon helyett a szülők végzettsége az iskolázási előny fő forrása (Bourdieu—Passeron 1977).

Módszerek és eredmények

Az adatok

Az iskolázási lehetőségek változásának követésében a Magyar Központi Statisztikai Hivatal 1983 őszén végzett *Társadalmi mobilitás és életút* (TMÉ) vizsgálatára támaszkodunk (Harcsa—Kulcsár 1983). A keresztmetszeti tanulmányokkal szemben ennek a felmérésnek sok előnye van a családi háttér és az iskolázottságra gyakorolt hatása elemzésében. Először, ez eddig az egyik legátfogóbb és leggazdagabb adatforrás a magyar társadalmi szerkezetről. Átfogó képet ad a megkérdezettek iskolai végzettségéről és a szülei társadalmi-gazdasági helyzetét jellemző mutatók széles körét tartalmaz-

za. Másodsor, a TMÉ vizsgálat ideális a tendenciaelemzéshez, mivel a kellően nagyszámú minta (N = 32 301) lehetővé teszi a születési kohorszok szerinti viszonylag részletes felbontást. Miután a mintát az 1911 és 1960 között születettekre korlátozzuk, összesen 24 829 egyén áll rendelkezésre — 11 800 férfi és 13 029 nő —, akikre nézve egyetlen adat sem hiányzik.

Empirikus leírás

Az 1. táblázat leíró összefoglalása a tanulmányban használt változóknak. A iskolai végzettség két mércéjét állítottuk fel az adatokból. Az egyik, az „iskolai évek száma” jelzi, hogy 1983-ig hány osztályt végzett a megkérdezett.⁴ Az 1. táblázat adatai szerint a férfiak átlagosan kb. 9,4 évet, a nők 8,5 évet jártak iskolába. Ha összehasonlítást végzünk, ezek az adatok jóval alatta maradnak az Egyesült Államokbeli (Hauser 1970: 109; Hauser—Featherman 1976: 102) és a franciaországi átlagoknak (Garnier—Hout 1976: 244). Ugyanakkor hasonlóak a Lengyelországban, Portugáliában és Romániában tapasztaltakhoz (KSH 1985).

1. táblázat

Az elemzésben használt változók leíró összefoglalása

Változó	Férfi (N=11 800)		Nő (N=13 029)	
	átlag	s.d.	átlag	s.d. ^a
Iskolai évek száma	9,404	3,228	8,533	3,250
Iskolázási szakaszok: ^b				
1. elemi elvégzése	0,770	0,421	0,639	0,480
2. középiskola megkezdése	0,707	0,455	0,593	0,491
3. középiskola elvégzése	0,981	0,137	0,956	0,206
4. felsőoktatás megkezdése	0,219	0,414	0,211	0,408
5. felsőoktatás elvégzése				
Születési kohorszok:				
1. 1911–1920	0,123	0,328	0,147	0,354
2. 1921–1930	0,201	0,401	0,218	0,413
3. 1931–1940	0,199	0,400	0,196	0,397
4. 1941–1950	0,236	0,425	0,218	0,413
5. 1951–1960	0,240	0,427	0,221	0,415
Társadalmi háttér: ^c				
Apa végzettsége	5,985	3,646	5,985	3,657
Apa foglalkozása	33,754	11,140	33,858	11,430
Apa aktivitása/inaktivitása	0,051	0,220	0,047	0,212

^aHa másképp nem jelezzük, a hiányzó megfigyeléseket nem vettük be ezeknek a (súlyozott) középértékeknek a kiszámításába.

^bA minta nagysága változik minden egyes oktatási szakaszban. Ezeknek a középértékeknek a kiszámításakor csak azokat vettük figyelembe, akik az előző szakaszt elvégezték.

^cAz apa végzettségét az iskolázási évek számával mérjük. Az apa foglalkozását Treiman (1977) Nemzetközi Foglalkozási Presztízs-skálája alapján indexeljük. Az apa aktív-inaktív státusz 1, ha inaktív, 0 a többi esetben.

Az iskolai végzettség másik mércéjét a felmérés két változójából alkottuk: milyen iskolatípusokat látogatott a megkérdezett tanulmányai során, és mi a legmagasabb szint, amit ezekben egyenként elért.⁵ Ennek alapján a magyar oktatási rendszert öt szakaszra bontottunk:

- (1) elemi iskola elvégzése (8 év)
- (2) középiskola megkezdése elemi iskola elvégzése után
- (3) középiskola elvégzése, érettségizés
- (4) felsőoktatás megkezdése a középiskola elvégzése után
- (5) felsőoktatás elvégzése

Az 1. táblázat adatai azt mutatják, hogy mind a férfiak (77%), mind a nők (64%) döntő többsége elvégezte az elemi iskolát. Azoknak, akik az első szakaszon átmentek, majdnem egynegyede (férfi) ill. fele (nő) kezdte meg a középiskolát. A középiskolát az elkezdők több mint 90 százaléka be is fejezte. Ezek az eredmények egyértelműen mutatják, hogy Magyarországon a tömegoktatás kiterjesztése elérte a középszintet. Az is nyilvánvaló azonban, hogy a középszint utáni oktatás továbbra is a válogatott kevesek privilégiuma maradt. Az összes középiskolát végzettnek csak egyötöde járt magasabb iskolába. Nem meglepő azonban, hogy ezek igen magas arányban (férfiak 91%-a, nők 83%-a) végezték el a felsőoktatási intézményt.

A megkérdezettek születési évét is bevettük a modellbe, hogy az iskolai végzettség hosszú távú tendenciáit megragadhatjuk. A születési kohorszok egymásutánja a magyar történelem ötven évét íveli át. Mindegyik az oktatási rendszer fejlődésének egy-egy jellegzetes korszakát képviseli. Az első csoport (sz. 1911–1920) a szocialista hatalomátvétel (1949) előtt fejezte be tanulmányait. Iskolai karrierjüket tehát a háború előtti években uralkodó, osztályalapon erősen szelektív rendszer alakította. A második kohorsz tagjai (1921–1930) is a régi rendszerben tanultak, de néhányan a sztálinista elitnek uralma alatt fejezték be tanulmányaikat.

A többi kohorsz a szocialista rendszer fejlődésének különböző fázisait képviseli. Például a harmadik kohorsz tagjai (1931–40) 1937 körül kerültek elemi iskolába. Mire tanulmányaik végére jutottak, a szocialista rezsim teljesen átalakította az oktatási rendszert és demokratizálta a közép- és felsőszintű oktatási esélyeket. Ez a csoport találkozott elsőként a szocialista oktatási rendszerrel, tehát rájuk volt valószínűleg a legnagyobb hatása az egalitáriánus reformoknak.

A negyedik kohorsz tagjai (1941–50) a szocialista fejlődés „második szakaszában” nagykorúsodtak.⁶ Ekkorra már sok egalitáriánus koncepció lett a múlté (lásd pl. Sz. Szelényi 1987: 560) és láthatóvá vált az egyenlőtlenségek bizonyos szerkezete (Ossowski 1963: 115; Bauman 1974: 140–147; Nove 1983: 307–310; I. Szelényi 1983: 43–84). Ha igazuk van az „új osztály” teoretikusainak, amikor azt állítják, hogy a fejlett szocializmus a családi kapcsolatok újjáéledését hozza magával, akkor bizonyára ebben a kohorszban kellene fellelnünk a változás jeleit.

Végül az utolsó csoport (1951–60) a szocialista fejlődés „harmadik szakaszát” képviseli. E csoport tagjai már nem részesültek a kvóta-rendszer előnyeiből. Sőt, az

iskolázási lehetőségek új sorompóiba ütköztek, melyek a piacgazdaság (újra) bevezetésével keletkeztek (Kolosi 1986: 21–24).

Az 1. táblázat utolsó három adata a társadalmi háttér mérését szolgálja. Az apa iskolai végzettsége (tanulmányi években kifejezve) azért került a modellbe, hogy ellenőrizzük az „új osztály” teoretikusainak azt az állítását, miszerint a fejlett szocializmusban a szülő iskolázottsága fontos meghatározója a tanulási lehetőségeknek (Bourdieu—Passeron 1977; Konrád—Szelényi 1979; Gouldner 1979). Az apa foglalkozását azért vettük be, hogy lássuk, van-e hatása az osztálykülönbségeknek az oktatási rendszerre.⁷ Végül, az apa aktivitás/inaktivitás mutatója azért szerepel, hogy az apa foglalkozásánál hiányzó adatok miatti esetszámvesztéséget ellensúlyozzuk.⁸

Metodológia

A jelen tanulmány további része két fejezetre tagolódik. Először megvizsgáljuk a kohorszok közötti különbségeket az elmúlt ötven év iskolázottságának megoszlásában. Elsőnek a férfiak és nők átlagos iskolai végzettségének hosszú távú tendenciáit vesszük szemügyre. Azután megnézzük, hogyan különböznek egymástól a kohorszok a tanulmányi szakaszok aránya szerint.

A második részben egy többváltozós modell segítségével megvizsgáljuk az oktatás elosztásának változásait. Az oktatásszociológia jól bevált hagyományát követve (lásd pl. Duncan 1967; Sewell—Shah 1967; Garnier—Hout 1976; Hauser—Featherman 1976), legkisebb négyzetes regressziót használunk annak felmérésére, hogyan befolyásolja a társadalmi háttér az tanulással töltött évek számát. Ezután szakaszokra bontjuk a tanulási folyamatot, és logisztikus regressziót használunk annak megállapítására, hogyan változnak a továbbtanulási döntések a társadalmi háttér hatására.

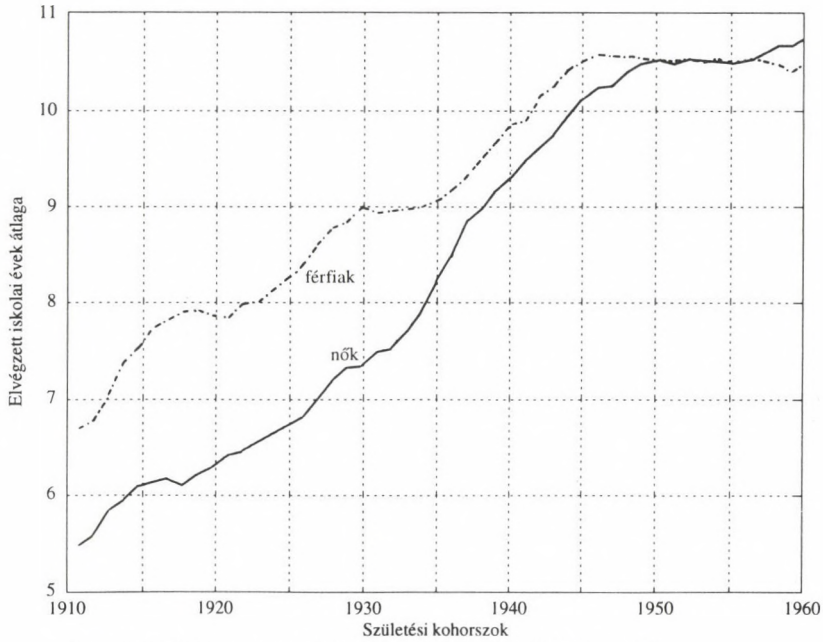
Eredmények

Időbeni változások a tanulási lehetőségek szerkezetében

Az 1. ábra azt mutatja, hogy milyen kohorsz-közi variációk vannak a férfiak és nők átlagos iskolázottságában. A görbék az egyéves születési kohorszok öt éves mozgó átlagán alapulnak. A vízszintes tengely a születési évet jelzi, a függőleges a születési kohorsz átlag iskolai végzettségét mutatja.

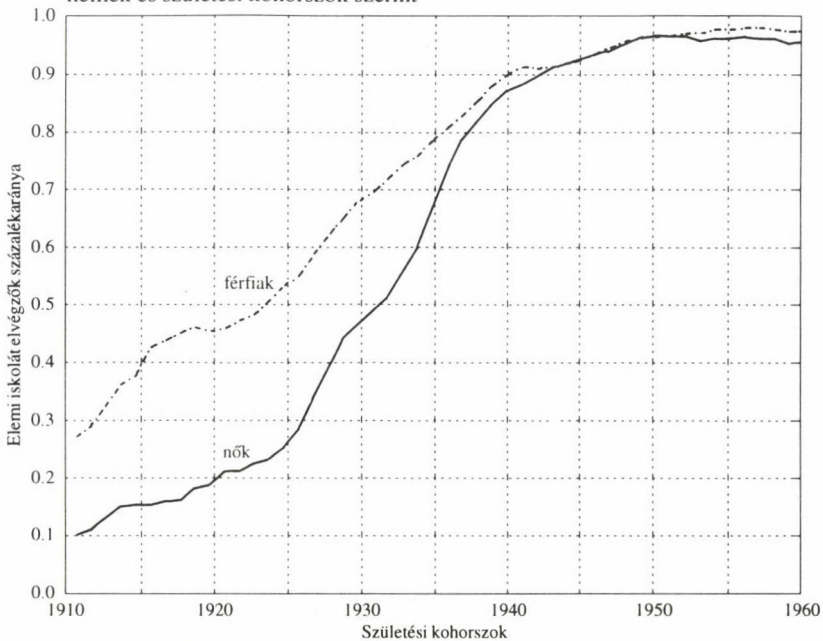
Több tendencia érdemel itt figyelmet. A legkirívóbb azonban mindenképpen az 1911 és 1945 között születettek átlag iskolázottsági szintjének erőteljes növekedése. Ez lényegében azt jelenti, hogy a tömegoktatás expanziója jóval a szocializmusra történt áttérés előtt megkezdődött. Tehát a szocialista reformok bevezetése nem lehetett a tanulási lehetőségek változásának egyetlen forrása.

1. ábra: Elvégzett iskolai évek átlaga nemek és születési kohorszok szerint

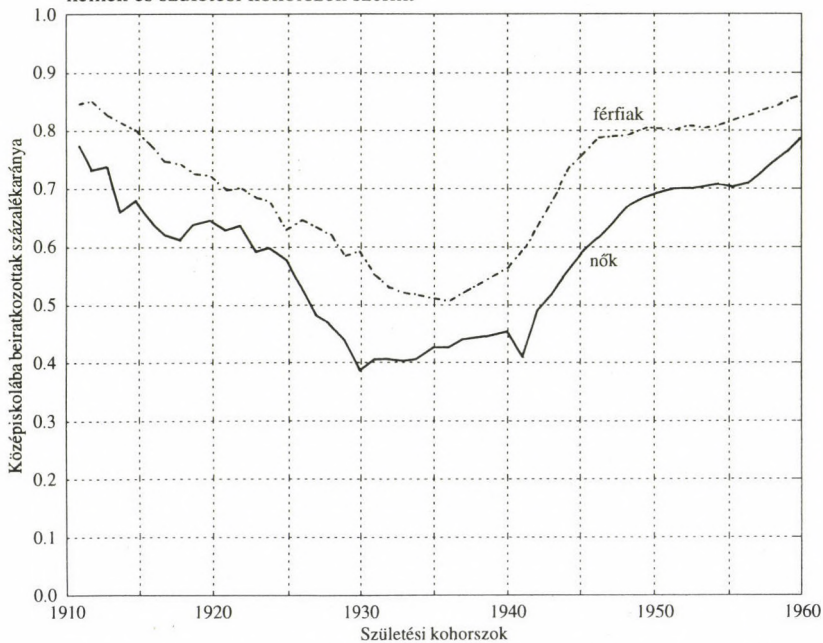
Jegyzet: A görbék az egyéves születési kohorszok öt éves mozgó átlagát mutatják.

2. ábra: Az elemi iskolát elvégzők százalékaránya nemek és születési kohorszok szerint

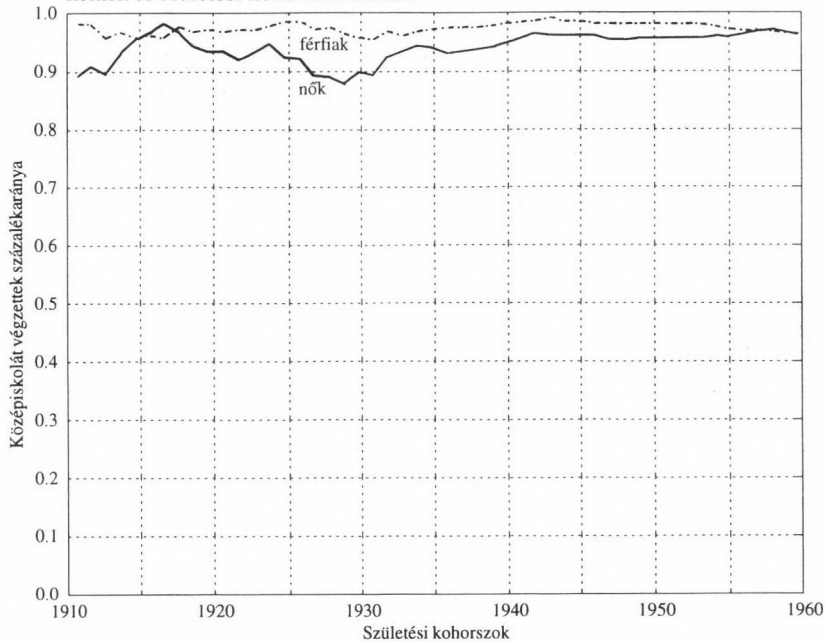
Jegyzet: A görbék az egyéves születési kohorszok öt éves mozgó átlagának százalékarányát mutatják.

3. ábra: A középiskolába beiratkozottak százalékaránya nemek és születési kohorszok szerint

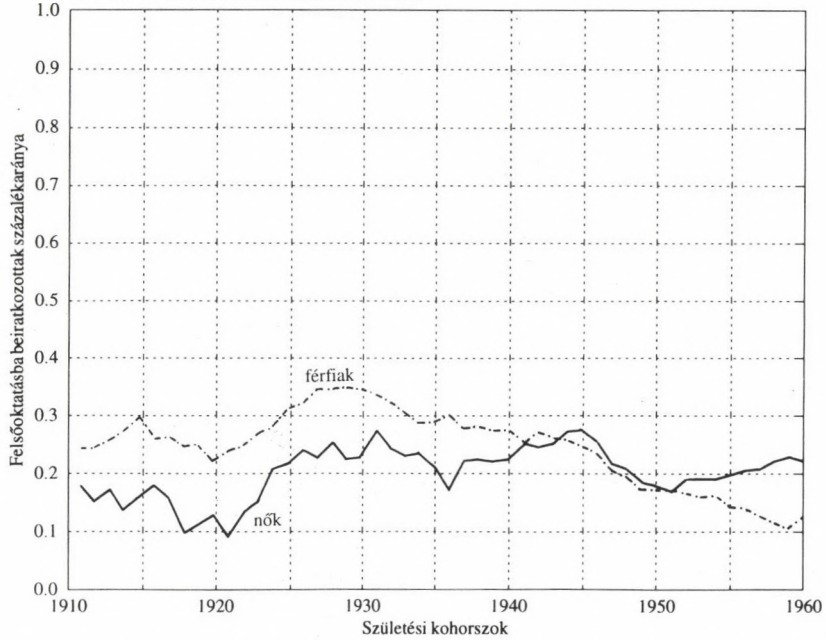
Jegyzet: A görbék az egyéves születési kohorszok öt éves mozgó átlagának százalékarányait mutatják.

4. ábra: A középiskolát elvégzők százalékaránya nemek és születési kohorszok szerint

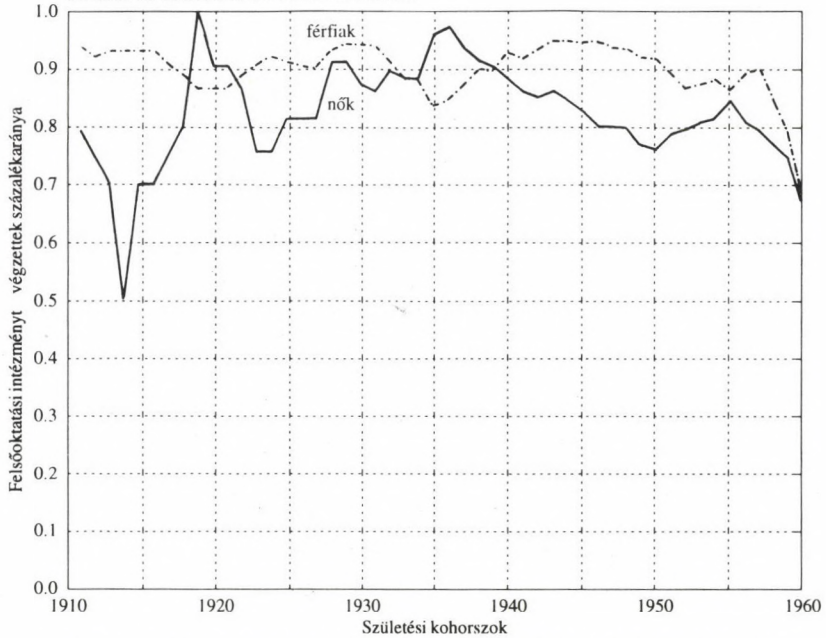
Jegyzet: A görbék az egyéves születési kohorszok öt éves mozgó átlagának százalékarányát mutatják.

5. ábra: A felsőoktatásba beiratkozottak százalékaránya nemek és születési kohorszok szerint

Jegyzet: A görbék az egyéves születési kohorszok öt éves mozgó átlagának százalékarányait mutatják.

6. ábra: A felsőoktatási intézményt végzettek százalékaránya nemek és születési kohorszok szerint

Jegyzet: A görbék az egyéves születési kohorszok öt éves mozgó átlagának százalékarányát mutatják.

A másik itt megfigyelhető változás az, hogy a férfiak és a nők iskolai végzettsége milyen feltűnő módon konvergál. Ez a konvergencia a harmincas években születettekkel kezdődik, ami mögött talán az rejlik, hogy a háborús gazdaságban nagy kereslet volt iskolázott nők iránt (lásd pl. Koncz 1984: 427). Ugyanakkor a nők részvétele az aktív keresők között a háború után is tovább növekedett (Sz. Szelényi 1988, 1992; Rueschemeyer—Szelényi 1989), tehát nem meglepő az iskolázottak körének ehhez kapcsolódó bővülése a háború után.

Az elemi iskolát végzett nők és férfiak arányának időbeli változásait mutatja a 2. ábra. Mint a görbék jelzik, az e kategóriába tartozók arányának lényeges növekedése megelőzte a szocializmusra való áttérést. Sőt a végzettségi arányok nemek közötti különbsége is már a második világháború előtt kezdett csökkenni. Ezek a tények is azt a korábbi következtetésünket támasztják alá, hogy önmagukban a szocialista reformok nem eredményezhették volna az iskolázási lehetőségek megfigyelhető expanzióját.

Áttérve a középiskolai végzettségre (lásd a 3. ábrát), eredményeink olyan görbét rajzolnak ki, amely összetett magyarázatra szorul. A középiskolások nemek szerinti különbségét nem nehéz magyarázni: tény, hogy ezen az oktatási szinten a férfiak nőkkel szembeni előnye viszonylag változatlan maradt az elmúlt ötven évben.⁹ Sokkal nehezebb megmagyarázni viszont a középiskolába lépők számának drámai csökkenését az 1911 és 1935 között születettek körében.

Az ábrán látható U-alakú görbe lényeges mértékben annak tudható be, hogy igen gyorsan növekedett a háború előtti években az elemi iskolát végzettek aránya. Amint egyre többen végezték el az elemi, potenciálisan nőtt a középiskolás jelentkezők tábora. Minthogy azonban ez a változás anélkül zajlott le, hogy a középiskolát végzők abszolút számában megfelelő növekedés történt volna, csökken az évek folyamán az elemi után középiskolát végzettek százalékos aránya. Az idősor csak akkor fordul vissza, amikor a tömegoktatás kiterjed a középiskola szintjére is, a megnövekedett igények kielégítésére új iskolákat építenek.

Figyelembe véve, hogy így módon változott az évek során a középiskolába jelentkezők aránya, meglepő, hogy a középiskolát végzettek százalékaránya nagyjából változatlan. Mint a 4. ábra mutatja, az elmúlt ötven évben a férfiak és nők 80–90 százaléka végezte el a középiskolát. Ebből az következik, hogy az oktatás középső szintjén a fő akadályt a bejutás jelenti. Ha valaki bejutott, majdnem biztos, hogy el is végzi.

Végül, a felsőszintű oktatásban részesülők arányának időbeni változásait mutatjuk be az 5. ábrán. Mint látható, a férfiak részvételét jelző görbe egyértelműen csökkenést mutat, aminek a fő oka talán a második gazdaságban megjelenő jövedelmező fizikai munka lehetősége (lásd Andorka—Harcza—Kulcsár 1986). Ezek az állások természetesen nők számára nem állnak rendelkezésre (lásd Rueschemeyer—Szelényi 1989), és valószínűleg ezért nem követi a görbékük a férfiakét. Idősoruk ehelyett tendencia nélkül fluktuál, és összességében sem igen mutat arra, hogy változna részvételi arányuk a felsőoktatásban.

A 6. ábrán láthatjuk 1911-től kezdődően a felsőoktatási intézményt végzett diákok százalékarányát. Mint a görbékől kitűnik, mind a férfiak, mind a nők vonala ingadozik

az idő függvényében. De mivel a csúcsok és völgyek mérsékeltek és nem is rajzolnak ki semmilyen következetes kontúrt, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a felsőfokú iskolát végzettek kohorszok közötti aránya az elmúlt ötven év során viszonylag változatlan maradt.

A társadalmi háttér hatása az iskolai végzettségre

Hogy teljes képet kapjunk a magyarországi tanulási lehetőségek fejlődéséről, az iskolázás időbeni megoszlása mellett szemügyre kell venni az iskolázás folyamatában lejátszódott változásokat is. A 2. táblázaton látható a társadalmi háttér hatása a férfiak és nők legmagasabb iskolai végzettségére. Minden oszlop a TMÉ vizsgálat alapján készített regresszió eredményeit mutatja, és mindegyik sor az egyenlet egy változójára vonatkozik.

2. táblázat

A társadalmi háttér hatása a legmagasabb iskolai végzettségre 1911 és 1960 között született férfiaknál és nőknél

Változó	Férfi	Nő
Fő hatás		
Apa végzettsége	0,421* (,024)	0,293* (,018)
Apa foglalkozása	0,035* (,008)	0,033* (,006)
Apa inaktív/aktív	0,252 (,257)	-0,485* (,214)
Kohorsz 1921–1930	1,003* (,335)	1,470* (,250)
Kohorsz 1931–1940	2,406* (,335)	2,026* (,256)
Kohorsz 1941–1950	3,116* (,307)	3,528* (,233)
Kohorsz 1951–1960	3,714* (,306)	4,203* (,232)
Interaktív hatások		
Apa végzettsége a következő kohorszok szerint:		
1921–1930	0,025 (,031)	-0,016 (,024)
1931–1940	0,002 (,031)	0,103* (,024)
1941–1950	-0,085* (,030)	0,052* (,023)
1951–1960	-0,164* (,030)	0,015 (,024)

Változó	Férfi	Nő
Apa foglalkozása az alábbi kohorszok szerint:		
1921–1930	-0,011 (,010)	-0,018* (,007)
1931–1940	-0,024* (,010)	-0,011 (,007)
1941–1950	-0,007 (,010)	-0,007 (,007)
1951–1960	-0,015 (,010)	-0,016* (,007)
Apa aktív/inaktív státusa a kohorszok szerint:		
1921–1930	0,545 (,360)	0,743* (,307)
1931–1940	-0,089 (,361)	0,750* (,312)
1941–1950	-0,037 (,362)	0,308 (,315)
1951–1960	-1,116* (,439)	0,526 (,348)
Konstans	4,197* (,658)	3,418* (,192)
R négyzet	0,294	0,443
Mintanagyság	11.800	13.029

Megjegyzés: Az adatok az OLS regresszió paraméter becslései (standard hiba). Mindegyik modellben a függő változó a megkérdezett által elvégzett legmagasabb iskolai év. A kategoriális változók a következők: Apa aktív/inaktív volta (*aktív; nem aktív*), születési kohorsz (1911–1920, 1921–1930, 1931–1940, 1941–1950, 1951–1960). Mindegyik esetben a zárójelben elsőnek említett kategória szolgáltatta a kontrollcsoportot. A csillaggal jelzett becslések .05 valószínűségi szint mellett szignifikánsak.

Érdeemes részletesebben is megnézni ezeknek a modelleknek az együtthatóit. Az apa végzettségére és foglalkozására utaló koefficiensek azt mutatják, hogy erős és szignifikáns a „társadalmi háttér” hatása. De ellentétben az USA-val, ahol ezek a hatások bizonyítottan változatlanok a születési kohorszokban (Hauser—Featherman 1976: 109; Mare 1981: 77), itt arra mutató jeleket találunk, hogy hatásuk csökken. A férfiak tekintetében modelljeink összhangban vannak azzal a tétellel, hogy a szocialista oktatási reformok sikeresen demokratizálták a tanulási esélyeket. Azért ez a konklúzió nem túl meggyőző, hiszen a nők esetében modelljeink azt jelzik, hogy bár csökkent az apa foglalkozásának hatása, nőtt az apa végzettségének befolyása.

A társadalmi háttér hatása a továbbtanulási döntésre

Hogy ezt a talányt megpróbáljuk megfejteni, rátérünk a tanulmányok folytatására vonatkozó döntésekre. Az utolsó táblázatok a kohorszok közötti eltéréseket mutatják a társadalmi háttérnek az öt tanulási szakaszra gyakorolt hatása tekintetében. Érdeemes a vizsgálgódot a 3. táblázattal kezdeni, amely a férfiak adatait tartalmazza.

3. táblázat

A társadalmi háttér hatása a továbbtanulási szándékra 1911 és 1960 között született férfiak esetében

Változó	Iskolázási szakaszok				
	elemi- végzett	közép- iskolát végzett	közép- iskolát kezdet	felsőfokú iskolát végzett	felsőfokú iskolát kezdet
A. Fő hatás					
Apa végzettsége	0,229 (,021)	0,170* (,036)	0,006 (,091)	0,136* (,035)	-0,044 (,087)
Apa foglalkozása	0,007 (,007)	-0,016 (,011)	0,015 (,038)	0,034* (,014)	0,044 (,039)
Apa aktív/inaktív	0,146 (,214)	-0,027 (,381)	-1,097 (,865)	0,838 (,452)	-1,249 (,852)
Kohorszok:					
1921–1930	0,756* (,278)	-1,675* (,453)	0,049 (1,461)	1,083 (,547)	1,442 (1,435)
1931–1940	1,784* (,310)	-1,995* (,424)	-0,327 (1,459)	1,230 (,533)	0,398 (1,401)
1941–1950	1,651* (,378)	-1,435* (,410)	1,160 (1,360)	-0,102 (,504)	1,435 (1,397)
1051–1960	2,943* (,464)	-1,221* (,418)	0,459 (1,275)	-1,260 (,517)	0,747 (1,360)
B. Interaktív hatások					
1. Apa végzettsége a kohorszok szerint:					
1921–1930	-0,024 (,027)	0,071 (,043)	0,057 (,118)	-0,046 (,042)	0,104 (,113)
1931–1940	0,066 (,034)	0,019 (,040)	0,236 (,126)	-0,014 (,041)	0,079 (,107)
1941–1950	0,234* (,050)	0,057 (,040)	0,000 (,115)	0,043 (,040)	0,060 (,112)
1951–1960	0,154* (,056)	0,018 (,041)	0,171 (,102)	0,092 (,043)	0,052 (,114)
2. Apa foglalkozása a kohorszok szerint:					
1921–1930	0,001 (,008)	0,021 (,013)	-0,016 (,046)	-0,012 (,016)	-0,057 (,045)
1931–1940	-0,005 (,009)	0,024 (,013)	-0,030 (,044)	-0,025 (,016)	-0,030 (,045)
1941–1950	0,018 (,012)	0,027* (,012)	-0,016 (,043)	-0,015 (,015)	-0,038 (,044)
1951–1960	0,008 (,015)	0,038* (,013)	-0,047 (,040)	-0,017 (,015)	-0,041 (,044)

Változó	Iskolázási szakaszok				
	elemi- végzett	közép- iskolát végzett	közép- iskolát kezdett	felsőfokú iskolát végzett	felsőfokú iskolát kezdett
3. Apa aktív/inaktív státusa a kohorszok szerint:					
1921–1930	0,274 (,288)	0,383 (,471)	5,829 (6,213)	-0,274 (,580)	2,253 (1,684)
1931–1940	0,041 (,307)	0,584 (,447)	1,105 (1,176)	-0,318 (,567)	7,340 (10,340)
1941–1950	0,495 (,387)	0,296 (,440)	4,937 (4,613)	-0,061 (,560)	6,874 (10,340)
1951–1960	-0,689 (,466)	0,223 (,503)	2,109 (1,559)	0,024 (,755)	7,652 (21,050)
Konstans	-1,848* (,222)	0,764* (,380)	3,225* (1,198)	-3,312* (,465)	0,899 (1,218)
Valószínűségi arány teszt statisztika (L^2)	8811	9434	1095	5433	700
Szabadságfok	11780	8855	5979	5859	1130
Mintanagyság	11800	8875	5999	5879	1150

Megjegyzés: Az adatok a logisztikus regresszióból adódó maximális valószínűségű paraméter becslések (standard hiba). Mindegyik modellben a függő változó a továbbtanulás logisztikus „odds”-a, ha az előző szakaszt sikeresen elvégezte valaki. A kategoriális változók a következők: Apa aktív/inaktív státusa (*kereső, nem kereső*), születési kohorsz (1911–1920, 1921–1930, 1931–1940, 1941–1950, 1951–1960). Mindegyik esetben a zárójelben levő első kategória szolgál kontrollcsoportként. A csillaggal jelzett becslések 0,05 valószínűségi szint mellett szignifikánsak.

A korábbiakban megfigyeltekkel ellentétben itt azt tapasztaljuk, hogy az apa végzettségének hatása vagy változatlan (lásd B1 pont, 2. és 4. oszlop), vagy az évek során nőtt (lásd B1 pont, 1. oszlop). Az apa foglalkozásának hatása is hasonló mintát követ (lásd A pont, 1. oszlop), de azokban az oktatási szakaszokban, amelyekben e hatás erős és szignifikáns, vagy változatlan maradt (pl. B2 pont, 4. oszlop), vagy a születési csoportokkal nőtt (B2 pont, 2. oszlop).

Arra is érdemes figyelni, hogy a társadalmi háttér hatása elsősorban három szakaszhatáron érvényesül az iskolázási folyamatban. Befolyásolja a férfiaknál az elemi iskola elvégzését, valamint a középiskolai és felsőszintű továbbtanulásukat. Meglepő módon azonban azzal nincs összefüggésben, hogy a középiskolát befejezik-e vagy a felsőoktatásban diplomát szereznek-e. Mindent egybevetve megállapítható, hogy eredményeink szerint az egyenlőtlenség aszkriptív alapjai az intézménybe lépéskor érvényesülnek a magyar oktatási rendszerben, akik azonban bizonyos szintű iskolába bejutottak, gyakorlatilag mind elvégzik (lásd 4. és 6. ábrát).

A női minta becslései hasonló vonalat követnek. A 4. táblázatból kiderül, hogy a nőknek a magyar oktatási rendszer három fő kapuján kell átjutniuk, és mindhárom kapunál erős és szignifikáns a „társadalmi háttér” hatása. Amikor azonban bekerültek, megszűnik ez a hatás, és szinte minden nő elvégzi az adott iskolát.

Amikor a társadalmi eredetnek a nők továbbtanulási döntéseire gyakorolt hatását vesszük szemügyre, arra nézve találunk némi bizonyítékot, hogy az elmúlt ötven évben valamivel szorosabbá vált a kapcsolat osztályhovatartozás és képzettség között. Adataink ugyanakkor arra mutató jeleket is tartalmaznak, hogy az apa foglalkozása kevésbé befolyásolja, hogy a nők elvégzik-e az elemi iskolát (lásd B2 pont, 1. oszlop) és képesek-e középiskolába menni (lásd B2 pont, 2. oszlop). Ugyanebben a modellben azonban arra is találunk utalást, hogy nő az apa végzettségének hatása (lásd B1 pont, 1. oszlop, és B1 pont 2. oszlop). Ezek az adatok azt az állítást támasztják alá, hogy a posztindusztriális társadalmakba való átmenet csökkenti a gazdasági tőkének (itt az apa foglalkozásával jelölve), és következképpen növeli a kulturális tőkének (itt az apa képzettségével jelölve) a társadalmi egyenlőtlenségek megoszlására gyakorolt hatását.¹⁰

4. táblázat

A társadalmi háttér hatása a továbbtanulási szándéokra 1911 és 1960 között született nők esetében

Változó	Iskolázási szakaszok				
	elemi végzett	közép- iskolát végzett	közép- iskolát kezdt	felsőfokú iskolát végzett	felsőfokú iskolát kezdt
A) Fő hatás					
Apa végzettsége	0,280*	0,275*	-0,033	0,294*	0,048
	(,021)	(,031)	(,082)	(,096)	(,539)
Apa foglalkozása	0,034*	-0,038*	0,024	-0,018	0,072
	(,007)	(,009)	(,028)	(,023)	(,083)
Apa aktív/inaktív	-0,023	-0,123	-1,441	1,205	3,626
	(,320)	(,481)	(,785)	(,916)	(9,157)
Kohorszok:					
1921-1930	2,401*	2,565*	0,828	2,644	0,684
	(,317)	(,419)	(1,150)	(1,010)	(5,289)
1931-1940	3,992*	4,248*	0,091	0,703	3,484
	(,324)	(,416)	(1,152)	(,985)	(5,230)
1941-1950	4,690*	4,805*	0,442	-1,113	1,472
	(,389)	(,487)	(1,087)	(,939)	(5,117)
1051-1960	5,110*	4,750*	0,731	0,829	0,561
	(,422)	(,524)	(1,082)	(,937)	(5,171)
B) Interaktív hatások					
1. Apa végzettsége a kohorszok szerint:					
1921-1930	-0,090*	-0,116*	0,061	-0,198	-0,066
	(,026)	(,038)	(,098)	(,103)	(,549)
1931-1940	-0,044	-0,079	0,081	-0,181	-0,064
	(,029)	(,040)	(,096)	(,100)	(,544)
1941-1950	0,204	0,182*	0,115	-0,158	0,001
	(,049)	(,061)	(,093)	(,098)	(,541)
1951-1960	0,157*	0,184*	0,109	-0,150	-0,006
	(,050)	(,064)	(,094)	(,098)	(,541)

Változó	Iskolázási szakaszok				
	elemi- végzett	közép- iskolát végzett	közép- iskolát kezdett	felsőfokú iskolát végzett	felsőfokú iskolát kezdett
2. Apa foglalkozása a kohorszok szerint:					
1921–1930	-0,023* (,008)	0,025* (,011)	-0,045 (,032)	-0,007 (,026)	-0,028 (,089)
1931–1940	-0,025* (,008)	-0,030* (,011)	-0,016 (,032)	0,058* (,024)	-0,089 (,085)
1941–1950	-0,026* (,010)	-0,030* (,012)	-0,020 (,030)	0,038 (,023)	-0,070 (,084)
1951–1960	-0,025* (,012)	-0,022* (,014)	-0,023 (,030)	0,037 (,023)	-0,051 (,084)
3. Apa aktív/inaktív státusa a kohorszok szerint:					
1921–1930	0,393 (,382)	0,070 (,583)	6,390 (5,264)	-1,651 (1,171)	0,974 (13,100)
1931–1940	0,258 (,381)	-0,042 (,563)	2,138 (1,273)	-1,594 (1,091)	0,289 (11,900)
1941–1950	0,528 (,442)	-0,094 (,622)	1,038 (1,011)	-1,049 (1,026)	-3,955 (9,209)
1951–1960	-0,261 (,470)	0,371 (,666)	1,517 (1,133)	0,704 (,991)	-4,532 (9,180)
Konstans	-4,627* (,276)	-4,775* (,359)	2,037* (1,002)	-4,321* (,914)	-0,509 (5,154)
Valószínűségi arány teszt statisztika (L^2)	9604	5807	1579	4047	748
Szabadságfok	13009	8064	4487	4276	825
Míntanagság	13029	8084	4507	4296	845

Megjegyzés: Az adatok a logisztikus regresszióból adódó maximális valószínűségű paraméter becslések (standard hiba). Mindegyik modellben a függő változó a továbbtanulás logisztikus „odds”-a, ha az előző szakaszt sikeresen elvégezte valaki. A kategoriális változók a következők: Apa aktív/inaktív státusa (kereső, nem kereső), születési kohorsz (1911–1920, 1921–1930, 1931–1940, 1941–1950, 1951–1960). Mindegyik esetben a zárójelben levő első kategória szolgál kontrollcsoportként. A csillaggal jelzett becslések 0,05 valószínűségi szint mellett szignifikánsak.

Véggövetkeztetések

Befolyásolták-e a szocialista reformok a magyar oktatási rendszert? És ha igen, a kívánt irányban-e? Erre a két kérdésre kerestünk választ elemzéseinkben.

A kapott eredményekből kitűnik, hogy a tanulási lehetőségek szerkezetében forradalmi változások történtek az elmúlt ötven évben. Mint azonban kimutattuk, ezek a változások egy következetes fejlődési mintát követtek. Például, a tömegoktatás terjedése (1. ábra) teljesen egyenesvonalúan történt, bár a nők iskolai végzettségének szintje valamivel gyorsabban emelkedett, mint a férfiaké. Ebből következik, hogy Sorokin „tendenciátlan ingadozás” modellje nem használható adataink jellemzésére. Ehelyett, úgy tűnik, van egy, legalább néhány görbében jelentkező, tisztán monoton összetevő.

A tömegoktatás kiszélesedésének okát keresve (2. és 3. ábra) azt találtuk, hogy a „szocialista reformra” hivatkozás legjobb esetben is csak részben magyarázza a megfigyelt trendeket. A születési csoportok elemzéseinél kiderült, hogy az iskolázás „kezdeti” periódusa a szocializmust megelőző évekre tehető, sőt a bővülés 1911-ben kezdődik. Következésképpen a megfigyelt változások összetett magyarázatára van szükség, mely egyesíti a „szocialista reform” hatását az iparosodásra és társadalmi modernizálásra való hivatkozásokkal.

Még bizarrabb a kép, ha az iskolai végzettség formális modelljeit vesszük szemügyre. Ezekben az elemzésekben nem bukkantunk semmi jelre, mely a társadalmi háttér hatásának egyenletes csökkenésére utalna, ahogy azt az iparosodás tézise előrevetítette. Nem találtunk azonban semmilyen küszöbhatást sem, amit a szocialista reform mellett érvelők jósoltak. Sőt, az iskolázási szakaszok némelyikében éppen ellenkező tendenciát tapasztaltunk, mint amit a szocialista reformoknak kellett volna kiváltaniuk. Ha valamivel, akkor az „új osztály” elméletekkel tartanak eredményeink némi kapcsolatot, melyek az oktatási szférában is újjáéledő egyenlőtlenségekkel számolnak.

Marad a nyugtalanító kérdés: hogy lehet, hogy húsz év osztályalapú kvóta-rendszere ilyen kevés eredményre vezetett? Modelljeink leíró jellegűek lévén, csak feltételezéseink lehetnek azokról a mechanizmusokról, melyek a kvóta-rendszert esetleg aláásták. Az egyik lehetséges magyarázat az, hogy túl korán törölték el a kvótákat ahhoz, hogy tartós hatást gyakorolhassanak az iskolázási lehetőségekre. Eleinte valószínű, hogy növelték a munkás származású gyerekek arányát a közép- és felsőbb szintű iskolákban, de mivel alig két évtized múltán feladták a kvóta-rendszert, a társadalmi elit gyerekei visszatérhettek az iskolába, hogy képzésükben a kiesést pótolják. Következésképpen, a kvóta-rendszer lehet, hogy késedelmet okozott a társadalmi elit iskolázásában, de ezek a lemaradások nem állandósultak.

Bár lehet, hogy ez a magyarázat is igaz, gyanítható, hogy nem teljes. Feltevésünk szerint már akkor aláaknázták a kvóta-rendszert, mikor még élt. Néhány esetben egyszerű lepenézéssel ellensúlyozták a kvóta-rendszer hatását. Kirívó példa erre annak az adjunktusnak az esete, aki hálapénzt kapott a diákoktól, ha garantálta a felvételi vizsgán való megfelelést (lásd Szelényi—Aschaffenburg, előkészületben). Leggyakrabban azonban a pénzes és megfelelő kapcsolatokkal rendelkező szülők úgy próbálták gyermeküknek helyet biztosítani az oktatási rendszerben, hogy politikusokat, hivatalnokokat, tanárokat kentek meg (Fizman 1986). Arra is vannak adatok, hogy legalább a szülők egy része úgy próbált gyermekének felvételt biztosítani, hogy saját társadalmi helyzetét hamisan jelölte a felvételi kérelmében.¹¹

Azt jelenti-e ez, hogy a rég fennálló egyenlőtlenségek eloszlatására született kvóták szükségszerűen megbuknak? Ha csak az amerikai oktatási politika példáját vesszük, azonnal látjuk, hogy nem erről van szó. Elég bizonyíték gyűlt már össze arra nézve, hogy a kisebbségeknek az iskolában és a munkaerőben való képviseletének növelésére irányuló politikák beválnak (Fralely 1984; Beller 1984; Leonard 1984; Grusky—DiPrete 1990). Az oktatási reformok hatástalanságának okát kutatva, elég arra utalni, hogy a magyar társadalmi rendszert alapvetően áthatották a megvesztegetés, a protekciózás

és a bomlasztás egyéb formái (Kornai 1986; Stark 1986). Nem meglepő tehát, hogy ezek az illegális vagy kvázi-legális tevékenységek az oktatás terén is megjelentek. Az egyenlőséget célzó radikális reformok kudarca tehát inkább ennek az ellenséges „bomlasztási kultúrának” tudható be, semmint az állami támogatású reformok erendendő bizonytalanságának.

Jegyzetek

- * A kutatást a Stanfordi Egyetem Humán- és Reáltudományok Iskolája 1990-91-es Annenberg ösztöndíja a stanfordi család-, gyermek- és ifjúságkutató központ ösztöndíja, és a Hoover Intézet VIII. szintű posztdoktorális kutatási ösztöndíja támogatta. A számításokat GLIM 3.77, Lotus 1-2-3 (release 2.0) és SPSS* (release 4.0) programokkal végeztük IBM 4381 és IBM PC-AT számítógépeken. Munkánkat észrevételeikkel segítették: Andorka Rudolf, Diane Burton, Carol Conell, Ivan Fukumoto, David Grusky, Michael T. Hannan, Julie Elworth, Jonathan Kelley, Richard Scott, Suzanne Shanahan, Yossi Shavit, Mark Schuman, Szelényi Iván, Stephen Van Rompaey, Marc Ventresca és a *Szociológiai Szemle* egy névtelen kommentátora. A tanulmányban a szerzők a saját álláspontjukat fejtik ki.
- ¹ Az oktatás kiemelés arra való hivatkozással történt, hogy a szocialista rezsim az iskolákon keresztül tudná a legközvetlenebbül megváltoztani az egyenlőtlenségek rendszerét. Ahogy az egyik szerző összefoglalta: „Ahhoz, hogy a jövőben kialakuljanak a szocialista társadalmi viszonyok, beleértve a munkamegosztás, a hatalmi viszonyok és a legáltalánosabb értelemben vett életviszonyok fokozatos átalakítását, arra van szükség, hogy alapvető változásokat idézzünk elő a tudás társadalmi megoszlásában. A legfontosabb társadalmi intézmény, amely ezt a célt szolgálja, az iskolai rendszer” (Ferge 1979: 26).
- ² Külön szervet hozott létre a magyar kormány ebben az időszakban az iskolai felvétel intézésére. Felsőbb iskolába lépés előtt ez a szerv minden jelentkezőtől tájékoztatást kért társadalmi háttérükről. Bizonyos családokból származók (régii úri osztály, polgárság, magasszintű szakértelmiség gyerekei) kérelmét x-szel jelölték (ikszesek): őket utasították el legvalószínűbben a kvóta-rendszer miatt. Másrészt a munkás- és parasztszármazású gyerekeket közvetlenül kiemelte a támogató politika. Külön erőfeszítéseket tettek azok beiskolázására, akiket a párt vezető pozíciókra kiszemelt (lásd Simkus—Andorka 1982: 473).
- ³ Köszönjük Michael T. Hannannek, hogy felhívta figyelmünket: húsz év hosszú idő egy társadalmi reform életében.
- ⁴ A változók kódolására vonatkozó részleteket az elsőként jelölt szerző bármikor rendelkezésre bocsátja.
- ⁵ A szakaszok meghatározásakor figyelembe vettük, hogy a képzési idő intézményenként változó (lásd 1. ábra). A hároméves szakmunkásképzőt végzetteket ezért úgy tekintettük, mint akik középiskolát végeztek, mivel ezekben az iskolákban a tanulmányi idő három év. Azok ellenben, akik csak három évet végeztek a gimnáziumban, ahol négy éves a képzés, nem a középiskolát végzettek között szerepelnek, hanem azok között, akik elkezdtek.
- ⁶ A forradalmi fejlődés első és második fázisa közti megkülönböztetéshez lásd Kelley—Klein 1986: 211–218.
- ⁷ Az apa foglalkozását bevette Treiman (1977) a nemzetközi presztízs-skálába. A magyar foglalkozási kategóriák rendszerének (FEOR) a presztízs-skálába való beépítéséről részletekkel szolgálhat az elsőnek jelzett szerző.
- ⁸ Minden inaktív apát a presztízs-pontszám átlagához soroltunk a korlátozott mintában. Emiatt azonban az összes modellben szerepeltetni kellett az apa inaktivitása/aktivitása mutatót.
- ⁹ A nemek közötti egyenlőtlenségre Magyarországon lásd Turgonyi—Ferge 1969, Ferge 1979, Koncz 1982 és Olajos 1983.
- ¹⁰ Ezek az eredmények voltaképpen ellentmondanak a Simkus—Andorka-féle ortodoxiának (1982). Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy a két eredmény nem vethető közvetlenül össze, mert a mi folytonossági-arány modelljeink meghatározásában eltérések vannak. Simkusszal és Andorkával ellentétben

nem vizsgáljuk az iskolai végzettség földrajzi különbségeit. Ezenkívül bevettük az apa végzettségét is a társadalmi háttér mérésébe.

¹¹Például egy evangélikus lelkész két gyermekét azért vették fel a Rákóczi Gimnáziumba, a munkásosztály gyermekeinek tanítására elkötelezett magas színvonalú gimnáziumba, mert felvételi kérelmükre azt írták, apjuk fizikai dolgozó.

Bibliográfia

- Andorka, Rudolf—István, Harcsa—Rózsa, Kulcsár 1986. *Changes of Social Mobility in Hungary, 1973–1983*. Paper Presented at the Bi-annual Meeting of Research Committee 28 (Social Stratification) of the International Sociological Association, Rome (Italy), April 1986.
- Andorka, Rudolf—Albert Simkus 1983. „Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete”, *Statistikai Szemle*, (61) 6, 592–611.
- Bahro, Rudolf 1978. *The Alternative in Eastern Europe*. London: New Left Books
- Bauman, Zygmunt 1974. Officialdom and Class: Basis of Inequality in Socialist Society. In: Frank Parkin (ed.) *The Social Analysis of Class Structure*. London: Tavistock
- Bell, Daniel 1976. *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books
- Beller, Andrea H. 1984. Trends in Occupational Segregation by Sex and Race, 1960–81. In: Barbara Reskin (ed.) *Sex Segregation in the Workplace: Trends, Explanations, Remedies*. Washington, D.C.: National Academy
- Bencédy, József 1982. *Public Education in Hungary*. Budapest: Corvina Kiadó
- Boudon, Raymond 1974. *Education, Opportunity, and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society*. New York: Wiley
- Bourdieu, Pierre 1977. Cultural Reproduction and Social Reproduction. In: Jerome Karabel—A.H. Halsey (ed.) *Power and Ideology in Education*. New York: Oxford University Press
- Central Statistical Office. 1985. *Education and Cultural Conditions in Hungary, 1960–1984*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
- Cliff, Tony 1974. *State Capitalism in Russia*. London: Pluto Press
- Connor, Walter D. 1979. *Socialism, Politics, and Equality*. New York: Columbia University Press
- Csákó Mihály—Liskó Ilona 1982. „A magyar szakmunkásképzés rendszere és társadalmi meghatározói”, *Medvetánc*, 2(2–3), 173–188.
- DiPrete, Thomas A.—David B. Grusky 1990. „Structure and Trend in the Process of Stratification for American Men and Women”, *American Journal of Sociology*, (96) July, 107–143.
- Djilas, Milovan 1957. *The New Class*. New York: Harcourt Brace Jovanovich
- Duncan, Beverly 1967. „Education and Social Background”, *American Journal of Sociology*, 72, 363–372.
- Erikson, Robert—John H. Goldthorpe—Lucienne Portocarero 1979. „Social Fluidity in Industrial Nations: England, France, and Sweden”, *British Journal of Sociology*, 33, 1–34.
- Farley, Reynolds 1984. *Blacks and Whites: Narrowing the Gap?* Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Ferge, Zsuzsa 1972. Some Relations Between Social Structure and the School System. In: Paul Halmos—Martin Albrow (ed.) *Hungarian Sociological Studies*. Keele: University of Keele.
- 1979. *A Society in the Making*. White Plains, New York: M.E.Sharpe, Inc.
- 1980. *Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat
- Fizman, Joseph R. 1976. Education and Social Mobility in Peoples Poland. In: Bernard Lewis Faber (ed.) *The Social Structure of Eastern Europe*. New York: Praeger Publishers
- Garnier, Maurice—Michael Hout 1976. „Inequality of Educational Opportunity in France and the United States”, *Social Science Research* 5, 225–246.
- Gazsó, Ferenc 1978. Social Mobility and the School. In: Huszár, Tibor—Kálmán, Kulcsár—Sándor, Szalai (ed.) *Hungarian Society and Marxist Sociology in the Nineteen-Seventies*. Budapest: Corvina Kiadó
- 1984. Unequal Opportunities, School System, Youth. In: Andorka, Rudolf—Tamás Kolosi (ed.) *Stratification and Inequality*. Budapest: Institute for Social Sciences

- Goldthorpe, John H. 1966. Social Stratification in Industrial Society. In: Reindhard Bendix—Seymour Martin Lipset (ed.) *Class, Status, and Power*. New York: The Free Press
- Gouldner, Alwin W. 1979. *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. London: Macmillan.
- Grusky, David B.—Thomas A. DiPrete 1990. „Recent Trends in the Process of Stratification”, *Demography*, (27) November, 617–637.
- Grusky, David B.—Robert M. Hauser 1984. „Comparative Social Mobility Revisited: Models of Convergence and Divergence in 16 Countries”, *American Sociological Review* (49) February, 19–38.
- Harcza, István—Rózsa, Kulcsár 1983. *Social Mobility and Life History Survey. 1983* (gépen olvasható adatfile). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
- Hauser, Robert M. 1970. „Educational Stratification in the United States”, *Sociological Inquiry*, (40) Spring, 102–129.
- Hauser, Robert M.—David L. Featherman 1976. „Equality of Schooling: Trends and Prospects”, *Sociology of Education*, (49) April, 99–120.
- Hewitt, Christopher 1977. „The Effect of Political Democracy and Social Democracy on Equality in Industrial Societies: A Cross-National Comparison”, *American Sociological Review*, (42) June, 450–464.
- Horváth, Márton 1978. *Közoktatáspolitikai és általános iskola*. Budapest: Akadémia Kiadó
- Inkei, Péter—Gábor, Koncz—Gábor, Pocze 1988. *The Diversification of the Educational Field in Hungary*. Paris: Unesco, International Institute for Educational Planning
- Inkeles, Alex—David H. Smith 1974. *Becoming Modern*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Jencks, Christopher 1972. *Inequality*. New York: Basic Books
- Kelley, Jonathan—Herbert S. Klein 1986. Revolution and the Rebirth of Inequality: Stratification in Post-Revolutionary Society. In: Jack A. Goldstone (ed.) *Revolutions*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich
- Kolosi, Tamás 1986. „Structural Groups and Reform”, *Acta Oeconomica*, (37) 1–2, 15–30.
- Koncz, Katalin 1982. *Nők a munka világában*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- 1984. „A nők foglalkoztatásának demográfiai, gazdasági körülményei Magyarországon a két világháború között”, *Demográfia*, (27) 4, 425–440.
- Konrád, Georg—Iván, Szelényi 1979. *The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York: Harcourt Brace Jovanovich
- Kornai, János 1986. *Contradictions and Dilemmas: Studies on the Socialist Economy and Society*. Cambridge, Mass.: The MIT Press
- Kozma, Tamás 1990. „Education in Eastern Europe: The New Conservative Wave”, *The Anthropology of East Europe Review*, (9) Fall, 18–30.
- Ladányi, János—Csanádi Gábor 1983. *Szelekció az általános iskolában*. Budapest: Magvető Kiadó
- Lenski, Gerhard 1978. „Marxist Experiments in Destratification: An Appraisal”, *Social Forces*, (57) December, 364–383.
- Leonard, Jonathan S. 1984. „The Impact of Affirmative Action on Employment”, *Journal of Labor Economics*, 2, 439–463.
- 1985. „What Promises Are Worth: The Impact of Affirmative Action Goals”, *Journal of Human Resources*, 20, 3–20.
- Mare, Robert D. 1980. „Social Background and School Continuation Decisions”, *Journal of the American Statistical Association*, (75) June, 295–305.
- 1981. „Change and Stability in Educational Stratification”, *American Sociological Review*, (46) February, 72–87.
- Moore, Wilbert E. 1963. *Social Change*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall
- Muller, Edward N. 1988. „Democracy, Economic Development, and Income Inequality”, *American Sociological Review*, (53) February, 50–68.
- Nove, Alec 1983. „The Class Nature of the Soviet Union Revisited”, *Soviet Studies*, 3, 298–312.
- Olajos Árpád 1983. *Tanulmányok a női munkáról*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Ossowski, Stanislaw 1963. *Class Structure in the Social Consciousness*. London: Routledge and Kegan Paul.

- Parkin, Frank 1971. *Class Inequality and Political Order*. New York: Praeger
- Parsons, Talcott 1977. *The Evolution of Societies*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall
- Ramirez, Francisco O.—John W. Meyer 1980. „Comparative Education: The Social Construction of the Modern World System”, *Annual Review of Sociology*, 6, 369–399.
- Ramirez, Francisco O.—John Boli 1987. Global Patterns of Educational Institutionalization. In: George M. Thomas—John W. Meyer—Francisco O. Ramirez—John Boli (ed.) *Institutional Structure*. Newbury Park: Sage Publications
- Rueschemeyer, Marilyn—Szonja, Szelényi 1989. Socialist Transformation and Gender Inequality: Women in the GDR and in Hungary. In: David Childs—Thomas A. Baylis—Marilyn Rueschemeyer (ed.) *East Germany in Comparative Perspective*. London: Routledge
- Sewell, William H.—Vimal P. Shah 1967. „Socioeconomic Status, Intelligence, and the Attainment of Higher Education”, *Sociology of Education*, (40) Winter, 1–23.
- Simkus, Albert 1981. Historical Changes in Occupational Inheritance Under Socialism: Hungary, 1930–1973. In: Donald J. Treiman—Robert V. Robinson (ed.) *Research in Social Stratification and Mobility*, Volume 1. Greenwich, Connecticut: JAI Press
- Simkus, Albert—Rudolf, Andorka 1982. „Inequality in Educational Attainment in Hungary, 1923–1973”, *American Sociological Review*, (47) December, 740–751.
- Sorokin, Pitirim A. 1964. [1927] *Social and Cultural Mobility*. New York: Free Press
- Stark, David 1986. „Rethinking Internal Labor Markets: New Insights from a Comparative Perspective”, *American Sociological Review*, (51) 492–504.
- Szelényi, Iván 1983. *Urban Inequalities Under State Socialism*. Oxford: Oxford University Press
- Szelényi, Szonja 1987. Social Inequality and Party Membership: Patterns of Recruitment into the Hungarian Socialist Workers Party, *American Sociological Review*, (52) October, 559–573.
- 1988. *Social Mobility and Class Structure in Hungary and the United States*. Unpublished doctoral dissertation. Madison: University of Wisconsin — Madison
- 1992. „Economic Subsystems and the Occupational Structure: A Comparison of Hungary and the United States”, *Sociological Forum*, (7) December, 563–586.
- Szelényi, Szonja—Karen E. Aschaffenburg [Előkészületben.] Inequalities in Educational Opportunity: Changes in Socialist Hungary. In: Yossi Shavit—Hans-Peter Blossfeld (ed.) *Persistent Inequality: Changing Educational Stratification in Thirteen Countries*. Boulder, Colorado: Westview Press
- Treiman, Donald J. 1970. Industrialization and Social Stratification. In: Edward O. Laumann (ed.) *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis: The Bobbs—Merrill Company, Inc.
- 1977. *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York: Academic Press
- Trotsky, Leon 1972. [1937] *The Revolution Betrayed*. New York: Pathfinder Press
- Turgenyeva Júlia—Ferge Zsuzsa 1969. *Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó

LUHMANN ÉS POLÁNYI GAZDASÁGFELFOGÁSA ÉS A „KETTŐS RACIONALITÁS”*

A kettős racionalitás: egy alrendszer — több médium

A társadalmi alrendszerek differenciálódása Luhmann szerint a szimbolikusan általánosított médiumok elkülönülése mentén megy végbe. Szemléltessük ezt az állítást a pénz példájával. Ez azért is a legjobb példa, mert a médiumelmélet a pénz elemzésének általánosítása útján alakult ki. A pénz általánosított médium, mert az egyes csereaktusok általánosítása, a csere általános eszköze. Segítségével győzik le, hidalják át a piaci szereplők az őket egymástól elválasztó különbségeket. A pénz közömbös a piaci szereplők különös szükségletei iránt, ha a pénzt keresem, akkor nem különös szükségleteimet elégítem ki. De éppen azért keresem a pénzt, mert felhasználásával bármely konkrét szükségletem kielégíthetővé válik. Ezért a pénz integrálja a gazdaság szereplőit a gazdasági rendszerbe. Szimbolikusan általánosított médium, mert a gazdasági szereplők nem-nyelvi kommunikációjának eszköze, mert nem dolog, hanem jel. Az igazi pénz nem az arany, hanem a papír. Végül a pénz médium, mert a csere eszköze, a kicserélendő javak cserearányainak mércéje, a csere közege.

A pénzmédium használata választja le a gazdasági kommunikációt más típusú kommunikációkról, amelyek más médiumok körül szerveződhetnek meg. Így például, ha a kommunikáció egy adott jószág árára, termelésének rentabilitására vonatkozik, akkor a gazdasági rendszerrel van dolgunk. Ha a kommunikáció ugyanezen jószág esztétikai tulajdonságai körül forog, akkor egy másik médium és egyik másik alrendszer birodalmába léptünk.

A szimbolikusan általánosított médiumok elkülönülnek egymástól, és a társadalmi rendszert egymással szemben lezáródó alrendszerekre osztják. Az egyes alrendszereken belül a médiumok bináris kód formájában szelekciós, jutalmazó és büntető mechanizmusként is működnek. A médiumok a van–nincs dimenzió mentén hasadnak bináris kódokra. Így például a pénz esetében a van pénz—nincs pénz megkülönböztetés a rentábilis/nem-rentábilis kód formájában szabályozza a gazdasági alrendszer működését. A különböző médiumok különböző bináris kódok alapjául szolgálnak. A társadalmi alrendszerek elválása tehát az önállóuló bináris kódok körül szerveződő társadalmi

* A dolgozat a Magyar Szociológiai Társaság 1992. évi kongresszusán a „Piacgazdaság és szociális problémák” szekcióban elhangzott előadás kibővített változata. Köszönettel tartozom Némédi Dénesnek és Somlai Péternek a kéziratról tett értékes kritikai megjegyzéseikért, valamint Pokol Bélának, akinek ösztönzése jelentős szerepet játszott e szöveg megszületésében. A leírtakért a felelősség természetesen kizárólag a szerzőt terheli.

kommunikáció sajátos szféráinak kialakulását jelenti. Luhmann elméletében ezért egy alrendszerhez egy médium tartozik.¹

Pokol Béla Luhmannal vitázva arra hívja fel figyelmünket, hogy a valóságban egy alrendszer több, egymástól elkülönült médium működésének a terepévé is válhat, illetve, hogy egy alrendszer saját bináris kódjának érvényesülése ráutalt egy másik alrendszer, a gazdaság bináris kódjának a behatolására². Egy példával élve: a gazdaság médiumának rátelepedése a tudomány alrendszerére egyenesen feltétele annak, hogy a tudomány értékduálja megtarthassa *önállóságát* — míg fordítva nem ez a helyzet: a gazdaság médiuma önállóságának biztosításához nem ráutalt a tudomány bináris kódjára. Ebből következik, mondja szerzőnk, hogy a gazdasági alrendszer kitüntetett, nem csupán egyik alrendszer a többi között. A gazdaságon kívüli alrendszerek csak akkor őrizhetik meg autonómiájukat, csak akkor biztosíthatják saját értékduáljuk más értékduálokot kizáró működését, ha saját határaikon belülre engedik a pénz médiumát. A nem-gazdasági alrendszerekben, egy kivétellel, kettős racionalitás érvényesül. Ez a kivétel a politikai alrendszer.

A politika sem nélkülözheti ugyan a pénz médiumát, de a pénz jelenléte nem a politikai alrendszer önállóságának, hanem a szükséges erőforrások mobilizálásán alapuló *működőképességének* a feltétele. A politika sajátos természete ellenáll a politikai outputok áruvá válásának. Hiszen a politikai tevékenység termékei kötelezően és általánosan érvényes magatartásszabályok, amelyeknek piaci közvetítése a címzetthez ellentmondana éppen e szabályok kötelező és általános jellegének. A piaci mechanizmus sajátosságai ugyanis éppen a kereslet és a kínálat önkéntességén alapulnak. A politika által kínált kötelező magatartásszabályok olyan területeken jelennek meg, amelyeken a piaci önkéntességen alapuló tranzakciók kudarcot vallanak, vagy elmaradnak. A „kettős racionalitás” tézise alapján a politikával szemben a nem-gazdasági és nem-politikai alrendszerekben a pénz médium egyszerre, egymástól nem elválasztható módon jelenti a *működőképesség* és az *önállóság* garanciáját.

Kettős racionalitás? A gazdasági alrendszernek a kettős racionalitáson alapuló kitüntetett szerepe a társadalmi rendszeren belül? E kérdések valóban túlfeszítik a luhmanni teoretizálás fogalmi kereteit.

A gazdasági alrendszer a luhmanni rendszerelméletben

Luhmann a társadalmi rendszert és ennek alrendszereit kommunikációs rendszerekként értelmezi. Ennek az elméleti kiindulópontnak a következtében a rendszerkörnyezet megkülönböztetés társadalomra való alkalmazását tartalmilag előzetesen strukturálja a *kommunikáció-nem-kommunikáció* megkülönböztetés. Magyarul: a kommunikációs tevékenységek a társadalmi rendszeren belülre, a nem-kommunikációs tevékenységek a rendszeren kívülre, a környezet fogalmába sorolódnak. Mindez sajátos aszimmetriát eredményez a gazdasági alrendszer és az egyéb társadalmi alrendszerek határainak megvonásakor.

A pénz médiuma körül szerveződő gazdasági alrendszer nem foglalja magában az anyagi javakat mint termelési erőforrásokat és az anyagi szükségleteket, mivel ezek nem a kommunikáción belül álló alkotóelemek. Az erőforrások és a szükségletek a gazdasági kommunikációnak e kommunikáción kívül eső tárgyai.³ De ha az erőforrások és a szükségletek nem a gazdasági alrendszer elemeihez, hanem e rendszer külső környezetéhez tartoznak, akkor a termelés is, mint fizikai tevékenység, mint az anyagi elemek pozícióválttatása térbeli helyük vagy birtokosuk cserélése révén⁴ a gazdasági alrendszer nem-társadalmi környezete lesz.⁵ E nem-társadalmi környezetre ugyanakkor a gazdaság önmagába záródó társadalmi alrendszere nyitott: a kifizetések végtelen, zárt kört alkotó sorozata egyúttal kifelé, a külső dologi világra vonatkoztatott. A kifizetések végső soron valamilyen hasznos jószág megvásárlását jelentik.⁶

A gazdasági és nem-gazdasági alrendszerek viszonya

A politika, a tudomány, a művészet stb. alrendszerei szintén saját médiumaik köré szerveződnek, de a politikai, a tudományos, a művészeti stb. tevékenység viszonya saját alrendszerének médiumához nem rendszer és környezet kapcsolata, hiszen e tevékenységek, vagy ezek zöme, maga is kommunikáció, és így nem a társadalmi rendszer külső környezetéhez sorolódik, hanem a társadalmi alrendszerek határain belülre esik. Így például az esztétikai szükséglet tárgyául szolgáló műalkotás létrehozása maga is a művészet alrendszerének része.

Az adott fogalmi rendszerben az a kijelentés, hogy a gazdaság kiterjeszti médiumát a nem-gazdasági alrendszerekre, a rendszer–környezet megkülönböztetés alkalmazásával értelmezhető.

A gazdaság értékduáljának kiterjesztése más társadalmi alrendszerekre a rendszer–környezet viszony sajátos esetének tekinthető. A gazdaság környezetre nyitottsága éppenúgy vonatkozik az anyagi javak termelésének nem-társadalmi környezetére, mint az egyéb társadalmi alrendszerekre, amelyek a gazdaság külső társadalmi környezetét alkotják. A gazdasági alrendszer szempontjából tekintve a pénzmédium azzal, hogy lezárja a gazdaságot más médiumok behatolása elől, egyúttal környezetté fokozza le e más médiumok által lehatárolt és magukba záruló társadalmi alrendszereket. E lezárással a pénzmédium egyúttal ki is nyitja a gazdaságot más alrendszerek felé: a gazdaság nyitott más alrendszerekre akkor, ha ezeket önmaga környezeteként, a kifizetések körforgását megvalósító pénzmozgásra vonatkoztatott, e pénzmozgás által uralt materiaként tekintheti.

Ugyanígy, a nem-gazdasági alrendszerek behatolása az anyagi javak és szolgáltatások termelésének a területére — pl. esztétikai szempontok érvényesítése valamilyen áru előállításánál — nem jelenti a gazdasági alrendszert szabályozó pénzmédium működésének megzavarását, nem jelenti a társadalmi alrendszerek összefonódását, hiszen ez a behatolás nem a gazdasági alrendszerbe, hanem annak nem-társadalmi környezetébe történt. A kérdés ekkor az, milyen formát ölt a gazdaságnak és más alrendszerek-

nek az anyagi termeléshez mint nem-társadalmi környezethez való viszonya, mennyiben erősítik vagy gyengítik, korlátozzák a különböző alrendszerek médiumai egymás hatását a szóban forgó környezetben.

Hogyan értelmezhető ugyanez a viszony a nem-gazdasági alrendszerek szempontjából? Mit jelent a gazdaság környezetre nyitottsága a környezetben található egyéb társadalmi alrendszerek számára? A társadalom nem-gazdasági alrendszerei saját médiumaik révén zárják le magukat a gazdasággal és egymással szemben. Így például a természetire vonatkoztatott tudományos és gazdasági tevékenység különbségét éppen az adja, hogy az előbbi az igaz/hamis, az utóbbi a rentábilis/nem-rentábilis kódot alkalmazza ugyanarra a tárgyra, és így egymástól különböző tárgyakat és alrendszereket hoz létre. Ha a tudomány felcseréli az igaz/hamis kódot a rentábilis/nem-rentábilis kódra, akkor többé már nem tudomány, hanem gazdaság. Természetesen lehetséges a tudománynak a rentabilitáshoz kötődő megszerveződése, a tudomány piacosítása, de ez az igaz/hamis kód révén önmagába záruló tudományos alrendszeren kívül maradó környezeti összefüggés. Ezért a luhmanni felfogás keretei között a pénz behatolása a többi médium által kijelölt alrendszeren belüli tevékenységekbe nem tematizálható a társadalom nem-gazdasági alrendszereinek kettős racionalitásaként. Mint láttuk, Luhmannnál a médium-elméletből következően a médiumok kifelé lezárják az alrendszereket: igaz ugyan, hogy különböző médiumok vonatkoztathatók ugyanarra a tárgyra, de nem a tárgy, hanem a médiumok konstituálják az alrendszereket, és így magát a tárgyat is — ugyanaz a tárgy egyúttal nem ugyanaz a tárgy lesz. A luhmanni rendszerben a kettős racionalitás tematizálhatóságához fel kellene tételeznünk azt, hogy a társadalom nem-gazdasági alrendszereinek médiumai nyitottak a gazdasági alrendszer felé. A tudomány példájánál maradva, fel kellene tételeznünk, hogy a tudomány alrendszere nemcsak úgy nyitott a gazdaságra, mint a tudományos kommunikáció által tematizálható környezetre, azaz mint a gazdaságtan lehetséges tárgyára, hanem mint a tudományos tevékenységet belülről meghatározó kódra. Ez a feltételezés azonban ellentmond az alrendszerek differenciálódásáról, a szimbolikusan általánosított médiumokról kifejtett luhmanni alapvetésnek.

A társadalom nem-gazdasági alrendszereinek „kettős racionalitására” vonatkozó kérdés megfogalmazásával kilépünk a luhmanni elmélet keretei közül, mivel eltávolítjuk egymástól az alrendszer és a médium fogalmait, éppen azért, hogy eljuthassunk az egy alrendszer — több médium tételéhez, amely a „kettős racionalitásra” vonatkozó kérdés megfogalmazhatóságának előfeltétele. Az egy alrendszer — több médium tételének akár csak feltételes felállításhoz átértelmezzük Luhmann alrendszer-kategóriáját: az alrendszereket nem tekintjük pusztán kommunikációs alrendszereknek.

A társadalmi alrendszerek szubsztantív és formális vonatkozása

Elválaszthatók-e a rendszerelméletnek a társadalmi alrendszerek funkcionális differenciálódásával kapcsolatos állításai a társadalmiságnak a kommunikációhoz kötésétől?

Erre tehetünk kísérletet akkor, ha követve Pokol Béla javaslatát (Pokol 1988) Polányinak a gazdaság szubsztantív és formális jelentését megkülönböztető elméletét tesszük meg kiindulópontnak. Általánosítsuk Polányinak a gazdaságra alkalmazott megkülönböztetését, azaz terjesszük ki azt valamennyi társadalmi alrendszerre!⁷

Az egyszerűség kedvéért csupán három alrendszert veszünk figyelembe: a gazdaságot, a politikát és a tudományt. E három alrendszer felbontását szubsztantív és formális szférára az alábbi táblázat foglalja össze.

A társadalmi alrendszerek kettős jelentése

társadalmi alrendszerek	szubsztantív	formális
gazdaság	anyagi javak és szolgáltatások termelése	pénz rentábilis/nem-rentábilis
politika	politikai javak (kötelező magatartás-szabályok) termelése	hatalom kormányon lenni/ellenzékben lenni
tudomány	tudományos javak (ismeretek) termelése	ismeret (tudás) igaz/hamis

Az egyes alrendszerek közötti határokat szubsztantív sajátosságaik alapján vonjuk meg. Az egyes alrendszerek szubsztantív szférája az adott alrendszerekhez tartozó konkrét javak termelése⁸. Egy alrendszer szubsztantív vonatkozása az alrendszer reálszféráját jelöli ki. Az egyes alrendszerek formális szférája az adott alrendszer alá tartozó absztrakt javak termelése, az adott alrendszer értékelési struktúrájának létrehozása és fenntartása. Egy alrendszer formális vonatkozása az alrendszer szabályozási szféráját jelöli ki.⁹

Ez a besorolás helyreállítja az alrendszerek szimmetriáját: a gazdaságnak mint szubsztantív alrendszernek a fogalma az anyagi javak előállításának a szükségletekhez és erőforrásokhoz kötődő folyamatát visszahelyezi a gazdaság szférájába, tehát nem a társadalom nem-társadalmi környezetének részeként, hanem a társadalmi, és ezen belül a gazdasági rendszer részeként tekinti a szubsztantív módon értelmezett gazdaságot.

A fenti séma a társadalmi alrendszerek formális vonatkozásán keresztül kapcsolódik a luhmanni felfogáshoz: az egyes alrendszerek formális oldalát a luhmanni médiumok, illetve az ezekből képződő bináris kódok alkotják. A kód a különbség mozzanatát vezeti be az önmagával azonos médium közegébe. A gazdaság médiumának esetében például a rentábilis/nem-rentábilis kód a pénzmédiumból képezhető a van pénz — nincs pénz különbsége alapján. Ehhez hozzá lehet tenni harmadik elemként az egyes alrendszerekre jellemző hierarchiákat: a pénzzel bírás fokozataiból adódik a vagyoni hierarchia, a hatalommal bírás fokozataiból a hatalmi hierarchia, az ismerettel bírás fokozataiból a tudáshierarchia, a reputáció rangsora.

Az alapvető eltérés Luhmanntól abban rejlik, hogy azok a problémák, amelyeket Luhmann a gazdaság vonatkozásában a rendszer-környezet fogalompárral tematizál, most a formális-szubsztantív megkülönböztetés alá esnek, illetve — s ez alapvető tartalmi különbség — a kategorizálás reguláló fogalma nem a kommunikáció, hanem a tevékenységek szubsztantív megkülönböztetése.¹⁰ Ebből adódóan egyenlítődik ki a gazdaság és az egyéb alrendszerek közötti aszimmetria. De ha figyelmesen vizsgáljuk a táblázatot, akkor megállapíthatjuk, hogy ez a szimmetria csupán formális, és nem szubsztantív. Az aszimmetria nem tűnt el, hanem csak új formát öltött. A szubsztantív és formális aspektus viszonya ugyanis a gazdaság és az egyéb alrendszerek esetében igencsak különböző. A gazdaságnál a formális mozzanat elkülönül a szubsztantív mozzanattól, önállósul vele szemben.¹¹ A pénzmédium termelése minőségileg más, mint az anyagi javak termelése. Marxot idézve, a csereérték és a használati érték termelése olyan különbséget rejt magában, amely az ellentétig jut el¹². A pénzmédium általánosságában az anyagi javak különössége kihuny. Ugyanakkor a pénz mint a csereérték önállósulása bármely tetszőleges használati érték különösségét megelevenítheti, mint a használati értékekre való vonatkozás, amely a pénz és az áru cseréjében ölt testet. Az anyagi javak termelése leválasztható a pénzmédiumtól, az előbbi lehetséges az utóbbi nélkül is. Megfordítva azonban ez nem áll: a pénzmédium mindig feltételez valamilyen szubsztantív tevékenységet mint rajta *kívül* álló vonatkoztatási alapot.

A többi alrendszernél a szubsztantív és a formális aspektus nem önállósul egymással szemben. Így például a tudomány esetében mondhatjuk azt, hogy a szubsztantív vonatkozás a konkrét ismeretek termelése, a formális vonatkozás a konkrét ismerettermelés általánossága, és így logikailag ettől külön választható, e különválasztásnak azonban határai vannak. A tudományos javak termelésének szubsztantív mozzanata nem választható el a tudomány alrendszerének az igaz/hamis értékduál szelekciós mechanizmusában testet öltő formális aspektusától: az igaz/hamis kódra vonatkoztatás az ismeretszerző tevékenység része — az igaz/hamis értékduál működtetése maga is ismerettermelés. A tudomány alrendszerének formális oldala, bináris kódként szelektáló médiuma *nem közömbös* a szubsztantív oldal konkrét vonatkozásai iránt, s ezért a formális oldal *nem önállósulhat* a szubsztantív oldallal szemben.

A gazdasági és nem-gazdasági alrendszerek e különbsége magyarázza azt a módot, ahogyan a gazdaság formális mozzanata, a pénzmédium, kiterjeszti hatalmát a szellemi termelés szféráira, a tudományra és a művészetre. A tudomány és a művészet áruvá válása, ami akkor következik be, amikor a tudományos ismereteket és a műalkotásokat a piac közvetíti a tudomány és a művészet termékeinek fogyasztóihoz, kiterjeszti a gazdaság formális mozzanatának, a pénznek az érvényességét a tudomány és a művészet szférájára.

A gazdasági alrendszer szerkezeti sajátosságának megfelelően azonban a pénz hatalmának kiterjesztése a szellemi termelés területére nem érvényteleníti ezen alrendszerek értékduáljainak működését. Hiszen a gazdaság a formális és szubsztantív mozzanat, vagy ismét Marxszal szólva a csereérték és a használati érték közömbösségére

épül¹³, s ez a szerkezet reprodukálódik akkor is, amikor a csereérték túllép az anyagi termelés szféráján. A tudományos és művészeti tevékenységek áruvá válása a gazdasági és a tudományos, művészeti alrendszerek médiumainak kölcsönös közömbösségét, és így a gazdasági és nem-gazdasági alrendszerek elkülönülését, önmagába záródását tartja fenn és termeli újra. Az árszabályozó piac pénzmédiuma közömbös a tudományos és művészeti termékek iránt, amelyeket önmaga szubsztantív hordozójaként konstituál, s így közömbös a tudomány és a művészet médiumai iránt, amelyek számára a szubsztantív oldalon jelennek meg.¹⁴ A gazdasági alrendszer médiumának behatolása a tudomány és a művészet szubsztantíve meghatározott alrendszereibe a formális oldalon álló pénzmédium sajátosságainak megfelelően nem veszélyezteti, hanem inkább érvényben hagyja a tudomány és a művészet médiumainak önállóságát. Ugyanakkor az árszabályozó piacon működő pénzmédium *nem teremti* e nem-gazdasági médiumok önállóságát. E vonatkozásban a *közvetlenül* meghatározó szerep a politikáé.

A társadalmi alrendszerek piaci finanszírozása és a politikai alrendszer

A társadalmi alrendszerek önállósodása, a különböző társadalmi tevékenységek elkülönült médiumok körüli szerveződése feltételezi a hatalom médiumának lehúzódnását az egyéb társadalmi szférákról, vagy másképpen fogalmazva, feltételezi magának a hatalomnak más médiumoktól elkülönülő médiummá koncentrálódását. A politika médiuma, a hatalom, csak meghatározott feltételek mellett tanúsít a pénzhez hasonlóan közömbösséget azoknak az alrendszereknek az értékduáljai iránt, amelyekbe behatol. A politika nem csupán kiegészíti más szubsztantív alrendszerek médiumait, mint a pénz, hanem megkísérelheti *helyettesíteni* azokat. A politika alrendszeré önellósodása a strukturális előfeltétele a többi társadalmi alrendszer folyamataiba való politikai beavatkozásnak. Ez a beavatkozás mindaddig hozzájárul a társadalmi alrendszerek elkülönülésének fenntartásához, ameddig nem számolja fel az egyes médiumok belső folyamatokat koordináló szerepét, ameddig nem kísérli meg a politika médiumával helyettesíteni a többi alrendszer médiumait. A politikai alrendszer kiterjedését más társadalmi alrendszerekre csak a politikai alrendszeren *belül* lehet korlátozni. A politikai alrendszer a politika eszközeivel állapíthatja meg és tarthatja fenn a kifelé irányuló hatalom beavatkozásának korlátait.

Míndez azt jelenti, hogy a társadalom nem-politikai alrendszereinek önállósága közvetlenül a társadalom politikai alrendszerétől függ: ezt az önállóságot közvetlenül a politika veszélyezteti. Éppen ezért a nem-politikai alrendszerek önállóságának közvetlen garanciáit nem kereshetjük a pénzmédiumnak, az árszabályozó piacnak a nem-gazdasági és nem-politikai alrendszerekre való kiterjesztésében: a közvetlen garanciák a politikai rendszer belső szerkezetében, személyi és intézményi viszonyaiban, kifejtett formájában a politikai demokrácia intézményesülésében találhatók. Ugyanakkor a piac kiterjedése más alrendszerekre, vagy éppen a piac jelenlétének hiánya nem független a társadalmi alrendszerek autonómiájának lététől vagy hiányától. Vegyük példaként a

tudományt. Ha a politika médiuma korlátozni, helyettesíteni törekszik a tudomány médiumát, azaz fenyegeti a tudomány autonómiáját saját szelekciós mechanizmusának működtetésében, akkor valószínűleg nem engedi át a piacnak a tudomány gazdasági erőforrásainak elosztását, noha a piacot is felhasználhatja a maga céljaira, ha képes a keresleti oldalt dominálni. A politika meghatározó szerepe a keresleti oldalon ugyanakkor önmagában még nem jelenti a tudomány autonómiájának visszavételét (gondoljunk az állam monopolszerepére a hadiiparral kapcsolatos K+F keresleti oldalán az USA-ban). Ha pedig a politika nem kívánja korlátozni a tudomány önállóságát, akkor nagy valószínűséggel nem zárja ki a piacot pl. a tudomány számára szükséges gazdasági erőforrások elosztásából.

A tudomány számára szükséges gazdasági eszközök piaci elosztása azonban még önmagában nem biztosítja annak, hogy a tudományos tevékenységek koordinációja és szelekciója kizárólagosan vagy meghatározó módon az igaz/hamis értékduál köré szerveződik. A tudomány alrendszere akkor teljesen autonóm, ha (1) a reputáció rangsorának kialakulása és változása csupán a tudományos közösség értékítéletei által meghatározott igaz/hamis értékduálra vonatkoztatott, és ha (2) a tudomány számára szükséges gazdasági erőforrások elosztása az autonóm reputáció rangsorához igazodik. E (2) számú feltétel olyan elvonatkoztatás, amely tiszta formájában a valóságban nem érvényesül, hiszen a gazdasági erőforrások elosztása sok esetben nem a tudományos reputációt, hanem a tudományos eredmények feltételezett gyakorlati hasznosíthatóságát követi, s e két dolognak nem kell egybeesnie. Ez a megkülönböztetés azonban közömbös a tudomány állami vagy piaci finanszírozásának dichotómiájával szemben, hiszen mindkét finanszírozási formát egyaránt érinti, ezért ettől a problémától a továbbiakban eltekintünk.¹⁵

Az első feltétel akkor teljesül, ha a politika nem avatkozik be a reputáció rangsorának kialakulási folyamatába, ha nem próbálja meg korlátozni, fellazítani vagy éppen felfüggeszteni a reputációs rangsor felépülésének az igaz/hamis értékduálra vonatkoztatottságát. A második feltétel akkor teljesül, ha a piaci keresletben és/vagy a politikai erőforráselosztásban megnyilvánuló társadalmi preferenciák egybeesnek a reputáció rangsorával vagy igazodnak ahhoz. Az első feltétel teljesülése csupán közvetve függ a második teljesülésétől, míg a második feltétel teljesülése közvetlenül feltételezi az első teljesülését. A tudomány autonómiája szempontjából tehát a két feltétel nem egyenlő súlyú, az első feltétel jelentősége a nagyobb. Így a tudomány autonómiája elsősorban a tudomány és a politika alrendszereinek viszonyától függ. A második feltétel teljesülésének hiánya ugyanakkor hosszabb távon torzíthatja a reputációban megtestesülő értékrendet, és ezen keresztül a tudomány koordinációs és szelekciós mechanizmusának autonómiáját.

Azt gondolhatjuk, hogy a tudomány piaci finanszírozása inkább biztosítja a tudomány autonómiáját, mint a politikai redisztribúció, mert a bürokratikus eljárások önkényességét és a politikai racionalitás önállóságának veszélyét kerüli el azzal, hogy az anonim piaci mechanizmusra bízta a tudomány számára szükséges erőforrások elosztását.

E gondolatmenet előfeltételezi a második feltétel teljesülését, azt, hogy a piaci kereslet mögött meghúzódó fogyasztói preferenciák megegyeznek a reputációban megtestesülő rangsorral vagy igazodnak ehhez. A tudománnyal kapcsolatos fogyasztói preferenciák azonban nem a piacon alakulnak ki, a piac nem hozza létre e preferenciákat, hanem csupán pénzformát ad nekik. A tudomány piaci értékelése igazodhat a tudománynak a reputáció rangsorában adott belső értékléséhez, de el is térhet ettől. Adódhat olyan eset, amikor a tudomány piaci finanszírozása a tudomány autonóm értékelési folyamatában kialakuló reputációs rangsorral ellentétes, például a politika által meghatározott értékhierarchiát közvetít és érvényesít. Ez bekövetkezhet olyan időszakokban, amikor a társadalom kulturális élete átpolitizálódik, s ez az átpolitizáltság a tudományos piac fogyasztóinak értékpreferenciáiban is megjelenik. Elképzelhető persze, hogy ilyen esetben a tudományos értékelés szférája is átpolitizálódik, ez megtörténhet a tudomány politikával szemben intézményesített autonómiájának csökkenése nélkül is, s ezt az átpolitizáltságot a piac nem tudja megakadályozni, sőt, e folyamatot a maga eszközeivel erősíti. E példával nem vonjuk kétségbe a piaci mechanizmusnak a tudomány autonómiáját szolgáló szerepét, csupán azt állítjuk, hogy ez a szerep nem feltételek nélkül, nem általában igaz.

A fogyasztói preferenciák igazodása a tudományos reputációban megtestesülő rangsorhoz konkrét feltételek létezéséhez kötött, mivel a reputáció kialakulásának mechanizmusa nem azonos a fogyasztói preferenciák kialakulásának mechanizmusával. *Így a meg-nem-felelés lehetősége strukturálisan adott.* A másik oldalon pedig, bár a tudomány redisztribúción keresztül megvalósuló politikai finanszírozása nagy valószínűséggel életre hívja a reputációtól eltérítő bürokratikus torzulásokat, ha biztosított a reputáció autonóm, a tudományos közösség által meghatározott rangsora, akkor ez korlátok közé szorítja a politikai elosztás preferenciáinak lehetséges eltérését a reputáció rangsorában testet öltött értékrendtől.

Kettős racionalitás?

Beszélhetünk-e a gazdaságon és politikán kívüli (szubsztantív értelemben vett) társadalmi alrendszerek esetében kettős racionalitásról? Ha a kettős racionalitás azt jelenti, hogy az ezekhez az alrendszerekhez tartozó tevékenységek nem csupán saját médiumuk, hanem legalábbis részben a pénz szabályozása alá is esnek, akkor a kérdésre igennel válaszolhatunk. Ha a kettős racionalitás azt jelenti, hogy a pénz behatolása ezekbe az alrendszerekbe az, ami megszilárdítja és fenntartja a vonatkozó médiumok önállóságát, akkor a kérdésre adott válaszuk: nem. Hiszen a szóban forgó alrendszerek autonómiáját közvetlenül nem a gazdaság médiumával való összekapcsolódásuk biztosítja, hanem a politikától való függetlenségük, s ezt csupán a politikai alrendszer konstituálhatja. Persze igaz az, hogy az elkülönült politikai rendszer logikailag feltételezi a gazdaságnak az árszabályozó piac uralma alá való vetését, árugazdaságként történő önállóságát. A pénzmédium kifejlődése e közvetítéssel jelentős szerepet játszik az egyéb társa-

dalmi alrendszerek elkülönülési folyamatában. A társadalmi alrendszerek önállósodásának folyamatában tehát a gazdaság és a politika alrendszereinek elkülönülése szolgál alapul az egyéb társadalmi alrendszerek önállósulásának, illetve autonómiájuk megszlárdulásának.¹⁷ E két alrendszernek kitüntetett szerepe van a modern társadalom struktúrájának kialakításában és fenntartásában. A tőkeviszonyon alapuló piacgazdaság evolúciója hozza magával önmaga strukturális megfeleléseként azt az elkülönült politikai rendszert, amely ezt az elkülönülést hosszabb távon — átmeneti időszakoktól és esetektől eltekintve — a politika demokratikus uralmi technikái révén intézményesíti, s ezzel a többi — nem-gazdasági — alrendszer autonómiájának politikai feltételrendszerét is biztosítja. E kérdéskör szempontjából az egyes elkülönült — nem-gazdasági és nem-politikai — társadalmi alrendszerek finanszírozásának problémája olyan kérdés, amely a társadalmi alrendszerek differenciálódásának leírására kidolgozott makroszociológiai fogalmakkal nem válaszolható meg egyértelműen: a finanszírozás kérdéseire adott válaszok nem dedukálhatók kényszerítő erővel és segédváltozók felvétele nélkül a makroszociológiai fogalmi hálóból. A gazdaságon kívüli társadalmi alrendszerek finanszírozásának kérdése a makroszociológiai fogalmak által kifeszített kereten belül jelentkező olyan speciális probléma, amelynek megoldásához azért nem elégséges e fogalmak használata, mert ezek csupán mind a piaci, mind a politikai (redisztributív) természetű finanszírozás általános feltételeit határozzák meg. Annak eldöntése, hogy például az elkülönült tudomány, művészet teljesítőképességének növekedése, e teljesítőképesség feltételül szolgáló autonómia megőrzése, milyen finanszírozási módot igényel, az e kereten belül mozgó, de e keret által kizárólagosan nem meghatározott konkrét viszonyok figyelembevételével dönthető el.

Jegyzetek

¹ A luhmanni rendszerelméletéről, ezen belül a szimbolikusan generalizált médiumok fogalmáról vö.: Pokol 1987

² „...néhány társadalmi alrendszer vonatkozásában az önálló, saját értékelési kódot intézményesítő mechanizmusok mellett az adott szférák sajátos piaci racionalitásának is működnie kell: az egyetemi piacnak, tudományos piacnak, művészeti piacnak, sportágakon belüli piacoknak, másrészt az egyetemi és tudományos szférán belüli sajátlagos értékelési mechanizmusoknak, a művészeti szféra belső értékelésének, a sportszférán belüli sajátlagos értékeléseknek, és a két értékelési mechanizmus együttes hatása biztosítja a tudomány, a művészetek, a sport etc. önszerveződésének lehetőségeit” (Pokol 1988: 14).

³ „A gazdálkodó társadalmakat, vagy a társadalmakon belül elkülönült gazdasági rendszereket, éppen úgy mint a társadalmi rendszereket általában, olyan rendszerekként kell felfogni, amelyek a cselekvéseket a kommunikációk alapján határozzák meg. Ezért sem a szóban forgó erőforrások, sem a részt vevő személyek pszichológiai állapota nem eleme vagy alkotórésze a rendszernek. Ezek a rendszer környezetének elengedhetetlen mozzanatai. Ezekről kommunikálnak, és a kommunikáció a maga részéről anyagi és pszichikai elemeket vesz igénybe. A kommunikáció e környezet nélkül nem lenne lehetséges. A szóban forgó rendszerképződés azonban kizárólag magának a kommunikatív történésnek a szintjéhez tartozik” (Luhmann 1988: 14).

⁴ Polányi definiálja így a gazdaságot mint szubsztantív kategóriát (Polányi 1976: 237).

- ⁵ „A termelés csupán akkor gazdaság, a csere csupán akkor gazdaság, ha költségek keletkeznek, illetve a fizetés formáját öltő ellentételezés történik. Ez a folyamat ekkor az utalások olyan kontextusát hozza létre, amely javakra és szolgáltatásokra, a rendszeren kívüli következményekre vonatkozik;...” (Luhmann 1988: 14).
- ⁶ „A zárt rendszerek csak nyitott rendszereként lehetségesek, az önmagára-való-vonatkozás együtt jár a másra-való-vonatkozással.” (Luhmann 1988: 15). „A társadalom mindig a kommunikáció történései révén jön létre és reprodukálja önmagát. Ezért sem a társadalom környezetében, sem a társadalom környezetével nem jöhet létre kommunikáció. Ennyiben a társadalom mint kommunikációs rendszer zárt rendszer. Ez a rendszer azonban csupán egy környezetben lehetséges, mindenekelőtt a szerves életnek, a fizikai materializációnak, a napok és atomok evolúciójának köszönhetően. A társadalom tudatában van e helyzetnek, minthogy önmagát nyitott rendszerként hozza létre. A társadalom *valamiről* kommunikál — olyan témákról, amelyek vagy környezetét, vagy önmagát, vagy az éppen folyó kommunikációt érintik” (Luhmann 1988: 50).
- ⁷ Az általánosítás lehetőségét Pokol Béla egy kérdés formájában villantja fel: „És talán át lehetne vinni a *használati érték* ... illetve csereérték ... kettősét e szférából a tudomány, a művészet stb. kettős racionalitásának megértéséhez?” (Pokol 1988: 20).
- ⁸ A termelés fogalmát szélesen értelmezzük, a dolgok elsajátítási és elhelyezési mozgásoként (Polányi 1976: 288), vagyis azonosnak tekintjük a gazdaságnak Polányi által adott szubsztantív meghatározásával.
- ⁹ A reálszféra–szabályozási szféra megkülönböztetés Kornaitól (1971) származik.
- ¹⁰ Adódhat a kérdés: a luhmanni rendszerelméletnek és Polányi kettős gazdaság felfogásának a keresztezése nem a parsonsi elmélet felé vezet-e vissza? A kérdés jogos, hiszen az alrendszerek fogalmának kiegészítése a szubsztantív mozzanattal azt jelenti, hogy a rendszerelmélet kiválik a kommunikáció fogalmára épülő elméleti keretből, márpedig ez az egyik olyan elem, amely elválasztja a parsonsi és a luhmanni rendszerelméletet egymástól. Másrészt viszont Parsonsszal szemben változatlanul Luhmannhoz közelíti eljárásunkat az az előfeltételezett módszertani kiindulópont, amelynek értelmében a társadalmi alrendszerek nem analitikus fogalmi konstrukciók, hanem valóságosan létező képződmények.
- ¹¹ A pénznek pénzáruból pénzzellé fejlődése történetileg is megragadhatóvá teszi ezt az önállósodási folyamatot.
- ¹² „Annak az egyszerű ténynek, hogy az áru kettősen létezik, egyszer mint meghatározott termék, amely a csereértékét a maga természeti létezési formájában eszmeileg tartalmazza (látenszen tartalmazza), és azután mint megnyilatkozott csereérték (*pénz*), amely megint levett a termék természeti létezési formájával való minden összefüggést, ennek a kettős *különböző* létezésnek tovább kell mennie a *különbségig*, a különbségnek az *ellentétig és ellentmondásig*” (Marx 1972: 65).
- ¹³ Vö.: „Valójában ami dologilag a használati értékek különbözőségeként, az folyamatszerűen a használati értékeket létrehozó tevékenység különbözőségeként jelenik meg. A csereértéket szülő munka, mint olyan, amely közömbös a használati értékeknek a különös anyaga iránt, ezért közömbös magának a munkának a különös formája iránt is” (Marx 1965: 13. Vö. még Papp 1985: 163–184.)
- ¹⁴ E közömbösségnek természetesen határai vannak, hiszen egy adott áru csereértéke, legyen ez anyagi jószág, tudományos vagy művészeti produktum, csak akkor váltható pénzre, ha az adott áru valóságos használati értéket képvisel. A közömbösség úgy értendő, hogy a pénztermelés természete nem kényszerít idegen logikát a használati érték termelésére, ellenkezőleg, minél inkább igazodik a termelési folyamat az adott használati érték saját természetéhez, annál jobban szolgálhatja a pénztermelés saját természetét.
- ¹⁵ Az adott összefüggésben csupán a tudomány autonómiájának a rendszerelmélet szintjén megfogalmazható összetevőivel foglalkozunk. Ez együtt jár a vizsgált téma komplexitásának további redukciójával is. A tárgyalás kereteit ugyanis szétfeszítünk olyan kérdések, amelyek a tudománnyal kapcsolatos preferenciák keletkezésére, a tudományos alkotók és a tudományos közösség viszonyára, a reputációs rangsor kialakulásának szociológiai problémáira stb. vonatkoznak.

¹⁶ Erre a logikára épül Pokol (1988) érvelése.

¹⁷ Ez az összefüggés logikai és nem történeti kapcsolatként értelmezendő. Történetileg a gazdasági és a politikai alrendszer önállósodási folyamatát megelőzhette vagy kísérhette más társadalmi alrendszer önállósodási folyamata.

Hivatkozások

Kornai János 1971, *Anti-equilibrium*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Luhmann 1988. *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp

Marx, K. 1965. *A politikai gazdaságtan bírálatához*. Marx Engels Művei (MEM) 13, Budapest

Marx, K. 1972. *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. I. rész, MEM 46/I, Budapest

Papp Zsolt 1985. *Konszenzus és kihívás*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó

Pokol Béla 1987. A funkcionista rendszerelmélet kibomlása. Talcott Parsons és Niklas Luhmann társadalomelméletének kategóriáiról. In: Csepeli György–Papp Zsolt–Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek*. Budapest: Gondolat Kiadó

Pokol Béla 1988. „A társadalmi alrendszerek kettős racionalitása”, *Valóság*, 4.

Polányi Károly 1976. *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat Kiadó

Hadas Miklós

AZ ARAB SZOCIOLÓGIAI TÁRSASÁG KONFERENCIÁJÁRÓL

Hammamet, Tunézia, 1993. március 29–31.

„L'image de l'autre”, azaz a másikról alkotott kép volt a címe és fő témája a tunéziai Hammametben 1993. március 29–31 között megrendezett konferenciának. Szervezője az Arab Szociológiai Társaság, mely a Mauritániától Jemenig terjedő arab világ mintegy 200 millió lakosának egyetlen ilyen jellegű szervezete. A Társaság főtitkára és motorja a mi fogalmaink szerint leginkább kultúrszociológusnak tekinthető fiatal *Tahar Labib*, a tuniszi egyetem „animation culturelle” (kb. népművelés) tanszékének vezetője, aki a konferencia tudományos, személyközi, tudománypolitikai és politikai vonatkozásait tekintve is kitűnően állta a sarat.

A mintegy 160–170 résztvevő fele érkezett az arab világból, másik fele pedig Európából, azaz az arab fogalmak szerinti Nyugatról. A legnépesebb természetesen a tunéziai gárda volt, de jó néhány kutató jött a másik két maghreb (nyugati arab) országból, Marokkóból és Algériából. Számottevő volt az egyiptomi, libanoni és palesztin jelenlét is. Többeknek meglepetést okozott, hogy volt egy-egy kutató Irakból (akit egyébként kitüntetett szeretettel fogadtak) és Líbiából.

Ami a nyugati résztvevőket illeti: a franciák voltak a legtöbben, őket az olaszok, spanyolok és svájciak követték. Mint minden konferencián, holland is akadt néhány. Kelet-Európát hat orosz, két lengyel, egy cseh, egy „jugoszláv” (azaz szerb) és személyben egy magyar képviselte. Elgondolkodtató, hogy az angolszász világ gyakorlatilag nem jelent meg a konferencián. Nagy-Britanniából senkit nem érdekelt a rendezvény. A legnagyobb név, a programban előzetesen szereplő amerikai J. C. Alexander távolmaradása után pedig az Egyesült Államokból csupán egy ott élő arab kutató jött el. Összességében elmondható, hogy igen kevés ismertebb nyugati szociológus jelent meg Hammametben. A szakmai elitet a német Wolfgang Fritz Haug és a francia Daniel Bertaux képviselte...

A nyugatiak előadásai különösebb meglepetést nem okoztak. Elméleti fejtegetésekre kevesen vállalkoztak. Akik pedig igen (mint például a finn Vilho Harle), számíthattak a publikum leplezetlen ásitására, mocorgására, zajongására. Sok kutató több-kevesebb empiria alapján arról beszélt, hogy országukban nem szeretik az arab bevándorlókat. Jobb esetben e negatív attitűdök, „előítéletek” okaival kapcsolatos hipotézisek is megfogalmaztattak.

Más (elsősorban francia vagy frankofon) résztvevők, jobban ismervén hallgatóságuk érzékenységét és kultúráik interakcióinak történelmét, a volt gyarmatosítók túlhang-

súlyozott büntudatával fogalmazták meg a kulturális és etnikai tolerancia, a másság tiszteletének tudományos és állampolgári követelményét és ítélték el a „nacionalista és rasszista pestis” európai újjászületését, alkalmasint szellemes elemzését is adva a nagy médiák rasszista előítéleteket generáló nyelvi és képi üzeneteinek. (Időközben azonban egy-egy pillanatra elfeledkeztek szerepükről. Például amikor a főttebb már említett francia szociológus, a Nemzetközi Szociológiai Társaság egyik vezető funkcionáriusa, ünnepélyes zárszavában így fogalmazott: „jőjjenek jövőre a szociológiai világkongresszusra, hiszen önök már vannak azon a szinten!”.)

Az európai előadók harmadik csoportja saját országuk, illetve régiójuk „másságként” értelmezett problémáiról beszélt (Ossiek és Wessiek Németországban, kisebbségek Oroszországban, város és vidék ellentéte Spanyolországban, stb.). Előadásukat az egzotikumnak kijáró udvarias érdeklenség fogadta.

Az európai résztvevő többszörösen is kirekesztett volt a konferencián, hiszen csak áttételesen és töredékesen informálódhatott a folyosói és esti arabközi kommunikációk érdemi tétjeiről. Sokszor az is komoly erőfeszítésbe került, hogy egy csupán arabul jelzett szekció előadásainak címét előzetesen megtudhassa (az aznapi programok többnyire csak este, utólag kerültek európai nyelven is kihirdetésre, aminek köszönhetően a konspiratívabb készletettségű kelet-európaiak különféle gyanúiknak adtak hangot, ám tapasztaltabb latin kollégáik megnyugtatták őket: ez nem tudatos manipuláció, csupán egy mediterrán rend). Szó ami szó, az embernek néha kétségtelenül olyan érzései támadtak, hogy *vatta funkciót* van hivatva betölteni, ám amikor egyedüli nem-arabként megjelent egy-egy szekcióülésen, kellemesen kellett csalódnia: többnyire akadt készséges, *fülbesúgó* fordító. Így tehát összességében elmondható: rendkívül érdekes és tanulságos benyomásokat, ismereteket és ahá-élményeket lehetett szerezni e néhány nap alatt.

Ami az ahá-élményeket illeti: azt az ember már korábban is sejtette, hogy arabokkal kapcsolatos nézetei enyhén szólva is elnagyoltak, előítéletesek. Mégis, egy arab országba kellett eljőnni ahhoz, hogy valóban átélhesse, tapasztalhassa: *az arab világ nem egyenlő az iszlám világgal!* Nem egyenlő, mivel kétszázmillióból sok millióan egyáltalán nem tartoznak vallási felekezethez. Nem egyenlő, mivel (elsősorban a Közel-Keleten) tízmillió azok nagyságrendje is, akik arabként keresztények. És nem egyenlő, mivel nem csupán az arabok ősi ellenségei, a törökök és a perzsák tartoznak az iszlám világba, hanem ázsiai tömegek is.

Egy másik ahá-élmény annak fölismerése volt, hogy az arabok nem tekinthetők a mi fogalmaink szerint egységes népcsoportnak, ha tetszik rassznak. Látni kellett, hogy a számunkra leginkább fekete afrikainak tűnő beduin és az európaiktól nem megkülönböztethető szíriai és a közöttük létező számtalan árnyalat önmagát egyaránt arabként azonosítja. A „mi az arab” kérdésre tehát viszonylag egyszerű válasz adható. Arab az, aki arab nyelven beszél, aki az arab kultúra hordozója. Mindehhez persze hozzá kell tennünk: e nyelvi-kulturális entitás léte a gyűlölt és csodált Nyugat történelmi szerepének is köszönhető. Sokszor és sokan megfogalmazták a konferencián: ha nincs Napóleon, brit és francia fennhatóság, Izrael, Öböl-háború stb., a pánarab identitás és

szolidaritás sem marad fenn és erősödik tovább. Ily módon azonban a kulturális egységesedés tendenciái mintegy „történelmi szükségszerűségként” váltak hangsúlyossá, s az egyes arab kultúrkörök szellemisége, mentalitása között csupán stíluskülönbségek alakultak ki.

(Pongyola a fogalmazás, tudom. Sajnos azonban nincsenek pontosabb terminus-technicusaim, hiszen tárgyi tudásom csekély: néhány előadásra, cikkekre, beszélgetésre és benyomásaimra támaszkodhatom csupán. Mindenesetre rendkívül érdekes volt tapasztalni, hogy az inkorporálódott viselkedési jegyek európai szemlélő számára szinte fölismerhetetlen distinkciói alapján /nyelvjárás, beszédstílus, öltözködés, külső megjelenés, kedély(!) stb./ milyen pontosan azonosítja az egyik arab a másikat, miközben együvé tartozásuk egy pillanatra sem kérdőjeleződik meg. És néhány nap elteltével mintha már én is franciásan cinikusnak láttam volna az algériait, arisztokratikusan ironikusnak az egyiptomit, meditatívabb késztettségűnek a szíriait és olaszosan túlfűtöttnek a libanonit. Azaz: a korábban brutálisan leegyszerűsített arab-képem kulturális szimbólumok automatikus működésbe lépésének köszönhetően differenciálódni kezdett.)

E kulturális közegben a szociológia egy félellezéki értelmiségi csoport impresszionisztikus diskurzusa. Félellezéki az arab szociológus, amennyiben egy európai gyökerű modern tudományág képviselőjeként szemben áll az elsősorban a művészet (s azon belül is főleg a költészet) iránt vonzódnó tradicionális arab értelmiséggel. Félellezéki az arab szociológus abban az értelemben is, hogy diszciplínájának leplező, s olykor egyenesen marxista beállítottsága jó eséllyel gyanússá teszi őt a politikusok szemében. És félellezéki az arab szociológus azért is, mert kritikusan tekint az iszlámra, ily módon maga ellen fordítva annak vezetőit és követőit egyaránt.

Impresszionisztikus az arab szociológiai diskurzus, amennyiben nem vált le egyértelműen a mi értelmünkben fölfogott szociográfiáról, szépirodalomról, antropológiáról, történettudományról, politikáról és pszichológiáról. Föllelhetők ugyan benne olykor weberianus vagy marxista fogalmak és hivatkozások, Durkheim neve is el-elhangzik alkalomadtán, ám e szociológia nem a diszciplínán belüli paradigmákból építkezik. Ritkák az empirikus megalapozottságú tanulmányok és a pozitivista-racionalista érvelések. A diskurzus tárgya a mi fogalmaink szerint leginkább talán politika-inak vagy kulturálisnak minősíthető. Érvelésmódjában és fölhasznált módszereiben egyaránt megtalálhatók pszichológiai megfigyelések és fogalmak (föltűnően sok freudi hivatkozással!), esszéisztikus elemek, szépirodalmi referenciák, leíró történelmi összefüggések és adatok. Jellemző, hogy az európai értelemben fölfogott „értékmentesség” igénye nemigen merül föl: egy arab szociológus a legtermészetesebb módon fogalmazza meg tárgyával kapcsolatos értéktételezéseit, sőt, gyakorta vállalkozik a „helyes cselekvés útjának” kijelölésére; a messianisztikus beállítódás nem idegen tőle.

(Vegyük észre, hogy a fenti fogalomkészlet nem alkalmas a vizsgált jelenség megragadására! Használata ugyanis óhatatlanul azt sugallja, hogy az arab szociológia nemhogy egy valamirevaló tudományos paradigmának, de még egy feyerabendí anar-

chikus pozíciónak sem felel meg — következésképpen a *mi tudományosságunknál* alacsonyabbrendű valami.

Ám lassan az eurocentrikus intellektuális kolonializmussal! Az arab gondolkodás ugyanis valami alapvetően más dolog. Máshol vannak súlypontjai, hangsúlyai, mások a tradíciói, a referenciái. Mi, európaiak, megsejthetünk valamit e tradícióból, ráérezhetünk az ízére, de a jelentéstartalmakat képtelenek leszünk a maguk kontextusában fölfogni. Mit tudunk mi egy arab szöveg nyelvi szintjeiről? Mit az idézetként beemelt elemek konnotációiról?)

Ha csoportosítani kívánjuk a konferencia arab előadásainak tematikáját, először az tűnik szemünkbe, hogy mindössze kettő olyan akadt, amelyben az „egyik” és a „másik” fél is arab lett volna. Ám ezekben az esetekben is egy adott társadalmon belüli osztálykülönbségekről volt szó (a kairói Ali Fahmi például az egyiptomi effendik, azaz állami kishivatalnokok és a „plebsz” közötti reciprok gyanúsítgatási mechanizmusokról beszélt igen szellemesen és élvezetesen). Olyan előadás azonban egyáltalán nem volt, mely a különböző államokban élő arabok egymásról kialakított képével foglalkozott volna.

Az arab kutatók három jelenséggel szemben nyilvánultak meg előadásaikban többé-kevésbé egységesen. Némileg talán meglepő módon az egyik ilyen az iszlám volt. Több előadás is foglalkozott az iszlám (értsd: a fundamentalista iszlám mozgalom) által kialakított Nyugat-képpel, leleplezni igyekezvén annak „manipulatív”, „leegyszerűsítő”, „ideologikus”, „szolipszista”, „előítéletes”, „felszínes”, „az elutasítás ördögi körében mozgó” (stb.) jellegzetességeit. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy akadt olyan előadás is, amely az Iszlám Mozgalom Nyugat-képét „összetettnek”, „megalapozottnak” tartotta, s a mozgalomról kialakult negatív véleményért a vele szemben álló arab „értelmiségiek”, „kutatókat”, „írókat” tette felelőssé.)

Izrael állam szerepe, az izraeliek arab-képe illetve az arabok zsidóképe volt a másik jelenség, amelyet illetően viszonylag egybecsengő álláspontokat lehetett hallani. Ezek szerint az izraeliek arab-képére lényegében ugyanaz jellemző, mint az iszlám fundamentalizmus Nyugat-képére vagy az európai médiák, illetve közvélemény arab-képére: a „leegyszerűsítő előítéletesség”, a „tájékozatlanság”, a „manipulatív jelleg”. Több előadás is foglalkozott e téma kapcsán azzal, hogyan is jelennek meg az izraeli médiákban az arabok, s hogy e reprezentáció hogyan járul hozzá az előítéletek újratermelődéséhez.

A legtöbb arab kutató szerint ugyanakkor az arabok világosan megkülönböztetik egymástól a zsidókat, akiket „fivérüknek” tartanak, és Izrael államot, amelyet egyértelműen a nyugati kolonializmus legveszélyesebb előretolt bástyájaként azonosítanak. Az arabok zsidókról alkotott képét tárgyaló előadások szinte kivétel nélkül történetiek voltak, s azt igyekeztek bemutatni, hogy a Korán vagy az arab irodalom differenciált és a zsidókat kedvező színben bemutató képe hogyan alakult át egyes történelmi események hatására (első világháború, Izrael állam létrehozása, a 67-es izraeli–arab háború, az Öböl-háború).

Egyetlen kérdésben sem volt tapasztalható olyan összhang az arab résztvevők között, mint az Öböl-háború megítélésében, amit csaknem valamennyien a „militáns nyugati imperializmus” föléledéseként definiáltak. A legtöbben stratégiaileg is teljesen elhibáztaknak ítélték a nyugati szerepvállalást, mondván, hogy az Irakot megtámadók nem számoltak a föléledő iszlám fundamentalizmus beláthatatlan bumeránghatásával. „Ar-ról nem is beszélve” — fogalmazta meg egyikük —, „hogy a Nyugatnak sikerült egy Szaddam Huszein-féle paranoid diktátorból arab Garibaldit faragnia”.

A konferencián leggyakrabban elemzett „másik” az arab világ által ellentmondásosan megítélt Nyugat, azaz Európa volt. Az arabok szemében a Nyugat az etalon, amihez képest, amivel szemben igyekeznek meghatározni önmagukat. A Nyugat a kolonializmus, a modernizáció, a technika, a tudomány, a jövőirányultság, az elidegenedés, a kereszténység, a laicitás, a ridegség, amely szemben áll a függetlenséggel, a tradícióval, a múltirányultsággal, a meghittséggel, az arab szellemmel, az iszlám vallásossággal, az arab melegséggel. A Nyugat racionalizálja az irracionálisat, katonai és kulturális invázió révén saját képére akarja formálni az egész harmadik világot (amire jó példa az arab óvárosok, medínák marginalizációja a Nyugat által átstrukturált arab városszerkezetekben). A Nyugat leegyszerűsíti, önmagához méri és ezáltal alacsonyabb rendűnek ítéli az arab kultúrát.

„De vajon az iszlám-arab kultúra differenciáltan látja-e a Nyugatot?” — teszi föl a kérdést Tahar Labib. „Azt mondhatjuk, hogy a gyarmatosító a maga nézőpontja révén behatárolta, hogyan láthatja az arab önmagát és a másikat: a gyarmatosított arab többé nem ugyanúgy észlelte önmagát, mint annak előtte; kevesebbé vált, ám ezáltal a másik is visszavonhatatlanul az ellensége, jóllehet gyakorta csodált ellensége lett. A gyarmatosításból következően az arab nép történelme a másikkal szemben és nem a másikkal együtt megélt történelem volt. Ebből adódik, hogy mind a másikról, mind önmagunkról egy statikus képet alakítottunk ki.”

„Mi a feladatunk ebben a helyzetben?” — kérdezi Labib. „Az, hogy igyekezzünk mi is változtatni a másikról kialakított statikus képünkön” — hangzik a válasz. „Legyünk önkritikusak, és tudatosítsuk magunkban, hogy a ránk vonatkozó nyugati kép a mi Nyugat-képünk reciproka, tükörfordítása. Ne feledjük, hogy a másság észlelése igenis történelmileg kondicionált. Használjuk tehát a másik fogalmát többes számban: vegyük észre, hogy a másik másokból áll, s akkor talán számíthatunk arra, hogy bennünket is differenciáltabban észlelnek majd.”

Vagy ahogy az iraki Sayar El-Jamil megfogalmazta: „Hogyan teremthetjük meg saját jövőnket? Tisztában kell lennünk azzal, hogy a tudomány, a technológia és a gazdaság nélkülözhetetlenek számunkra. A nyugatosság (l'occidentalisme) nagy hasznunkra lehet a jövőben, ha képes lesz helyettesíteni az utánzasként, csodálatként, európaizálásként, kivándorlásként, menekülésként, stb. fölfogott nyugatosodást (l'occidentalisation). A nyugatosság nemcsak összehasonlítási alapul szolgálhat számunkra, hanem olyan kritikai eszközként is, amelynek segítségével magának e kifejezésnek a tartalmát is bírálat tárgyává tehetjük. Mindenesetre az világos, hogy egyre többet kell lefordítanunk nyugati nyelvekből, egyre több nyugati tudáselemet kell elsajátítanunk,

hogy olyan eszközök birtokába kerülhessünk, amelyek révén megalkothatjuk saját Jövönket”.

Az arab és a nyugati világ kapcsolatának elemzésekor föltűnően sok előadó támaszkodott szépirodalmi alapanyagokra. Ezekben az előadásokban a regény vagy az irodalmi mű az elemzések forrása volt, nem pedig tárgy. A mű keletkezésének, befogadásának, hatásának, azaz társadalmi interakciójának kérdései gyakorlatilag nem merültek föl. „A regény” — fogalmazta meg az egyiptomi Fathi Abou-Al-Ainain — „a maga totalitásban és belső szerkezetében számos értelmezhető szociológiai jelentéstartalom hordozója, miközben természetesen a szöveg megfelelő irodalmi autonómiával is rendelkezik.”

Érdekes előadásokat hallhattunk az angolszász irodalom eurocentrikus, rasszizmust megalapozó arab-képéről (R. Achour Shakespeare, Defoe, Washington és Conrad műveket elemzett), az arab regény Európa-képéről (Fathi Abou-Al-Anain), az arab-izlám utazási irodalomról (Hussein Fahim), vagy például a bolgár születésű, de franciaül alkotó Todorov kulturálisan kondicionált, bonyolult kettős énképéről (Mohammed H. Dhiab). A rendkívül fölkészült, Párizsban dolgozó szíriai katolikus George Tarabichi az arab regényekben ábrázolt, európaiak és arabok közötti szerelmi viszonyokról tartott előadást. Többek között azt is kifejtette, hogy e párkapcsolatok, amelyekben az európai szinte kivétel nélkül a nő, a kultúrák és a tradicionális nemi szerepek közötti konfliktusból adódóan csaknem mindig tragikusan végződnek.

Röviden ennyit a konferenciáról, tudván, hogy mindennek csupán a felszínén kapirgálhattam. Nem szóltam semmit a hangulatokról, az ízekről, a mediterrán zsongásról, a felszabadult zúrzavarról, a testmelegről, a térélményről, a katartikus pillanatokról, a zenékről, vendéglátóim elhallgatásairól, vallomásairól, szorongásairól — aminek köszönhetően néha ismét a hetvenes–nyolcvanas évek Kelet-Európájában érezhettem magam. Nem szóltam a tengerről, a tájról, a városokról, a sivatagról sem. Tudom, hogy kívül rekedtem, s hogy a konferencia igazi tétjeiről legföljebb homályos sejtéseim alakulhattak ki. De annyi baj legyen: ezzel is csak a kíváncsiságom fokozódott.

Somlai Péter

TÖRTÉNET A PARSONSI BIRODALOM NAGYSÁGÁRÓL ÉS UTÓDAIRÓL

Jeffrey Alexander „Twenty Lectures. Sociological Theory since World War II” (New York 1987. Columbia University Press) című könyvéről

Eredetileg kezdő egyetemistáknak, Kaliforniában tanuló „undergraduate”-knek tartotta ezeket a leckéket Jeffrey Alexander. Belőlük írta később könyvét, amelynek alcíme leghelyesebben így hangozhatna: „Bevezetés a második világháború utáni amerikai szociológiai elméletekbe”.

A szerzőt a világon sok helyütt ismerik, nálunk is. Előadásokat tartott a Magyar Szociológiai Társaság két vándorgyűlésén, és az elméleti kérdések iránt érdeklődő olvasók hozzájuthattak több művéhez, az általa szerkesztett tanulmányköteteken kívül főként terjedelmes monográfiáihoz. Ezek egyike, a *The Modern Reconstruction of Classical Thought: Talcott Parsons* (Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press 1983) teljes egészében Parsons életművéről szól. A másikat, a gyakran idézett három kötetes *Theoretical Logic in Sociology*-t (Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press 1982–1983) a szociológia klasszikusairól (K. Marx, M. Weber, E. Durkheim) írta, illetve arról a kérdésről, hogy miként kapcsolódott Parsons hozzájuk, s hogyan teljesítette ki kezdeményezéseiket.

A *Húsz lecke* is főként Parsons elméleteiről szól. Az áttekintő jellegű, terminológiai, fogalmi és történeti kérdésekben eligazító 1. előadás után *Parsons szintéziseinek* szentelte a 2–6. leckét. A 7. lecke összefoglalja a *Parsonsszal szemben fellépő irányzatokat*, illetve azt, hogy miért kellett felbomlania ennek a „többdimenziós elméletnek”. Ezután a 8–9. leckében a *konfliktuselméleteket* (főként J. Rex koncepcióját), a 10–11.-ben G. Homans *csereelméletét* tárgyalja a szerző. Ezt követi a 12–13. leckében a *szimbolikus interakcionizmus* (G. H. Mead, H. Blumer, E. Goffman), a 14–15. leckében a *fenomenológia* (E. Husserl és társadalomtudományi követői) és az *etnometodológia* (főként H. Garfinkel) elemzése. A 16–17. leckében a „*kulturális szociológiának*” nevezett irányzatot, a *hermeneutikai* megközelítéseket, elsősorban pedig Clifford Geertz kultúraelméletét tárgyalja. A 18–19. lecke a *marxizmussal* foglalkozik, azon belül H. Marcuse életművét, főként pedig az „Egydimenziós ember”-t elemzi. Végül a 20. lecke rövid áttekintést ad a *nyolcvanas évek közepétől kialakult irányzatokról*.

E gazdag tematika ismertetését nem érdemes elaprózni. A Parsons utáni elméletekről szóló leckéket csak a szerző tudománytörténeti koncepciójának keretében említem. Némileg részletesebben méltatom viszont a mű első, Parsons elméleteiről szóló részét, illetve a „többdimenziós elmélet” jellegéről és felbomlásáról szóló elemzéseket.

A nagy elmélet keletkezése

„1937-ben megjelent egy rendkívüli könyv. Akkor kevesen figyeltek fel rá, pedig a legfontosabb és legnagyobb hatású szociológiai publikáció lett azt követően, hogy a húszas évek közepén kiadták Weber *Gazdaság és társadalom* című művét. Ez a könyv a *The Structure of Social Action* volt” (22. old.).

Így kezdődik Alexander könyvének 2. fejezete. De — kérdezi a szerző — vajon ki tudja, hogy miről szól ez a „rendkívüli könyv”, amely sosem volt népszerű Európában, még szűkebb, szakmai körökben sem, s tegyük hozzá: Magyarországon alig ismerik. „Ki olvassa ma Parsonst?” — ismétli műve utolsó fejezetében a kérdést a szerző. Fejtegetéseiből és leírásaiból addigra megérthetjük, miért volt mégis annyira jelentős ez a munka.

1937-ben Európa nagyobb részét diktátorok, a társadalomról való gondolkodást pedig szélsőséges elméletek uralják. Parsons erre a korszellemre reagált cselekvéseméletével. Művét a liberális társadalomelmélet, de nem az utilitarista eszmék védelmében írta. Ellenkezőleg. Az utilitarizmust s a rajta alapuló gazdaság- és társadalomelmélet torzításait tette felelőssé az európai liberalizmus elgyengüléséért. Ezért tekintette saját feladatának azt, hogy a szociológia alapzatául szilárdabb s egyúttal modernebb elméletet dolgozzon ki.

Úgy látta, hogy e munkálatokat több irányból veszély fenyegeti. Először is a materializmus felől (ezt mások inkább empirizmusnak nevezik), mert az figyelmen kívül hagyja a célokat, értékeket, normákat, tehát az „idealista” tartalmakat. Azután egy torz individualizmus irányból, amely atomoknak látja az egyéneket és véletlenszerűnek a társadalmi rendet. Végül pedig az olyan kollektívizmus felől, amely nem érzékeli az egyéni és társas cselekvéseknek, a társadalmi rend alapegységeinek a jelentőségét. E tévutakat, s főleg az utilitarizmus és a szociáldarwinizmus zsákutcáit kikerülve próbálta megújítani a liberalizmus angolszász hagyományait.

Alexander történeti háttérreljárásban ott látjuk Európa gyengülését és az amerikai fellendülését, a szociológia amerikanizálódását. Amerika azonban nemcsak az empirikus társadalomkutatásnak lett a terepe. A szociológiai elmélet elé is feladványként állította — főként a világgazdasági válság és a „New Deal” után, tehát az 1930-as évek második felétől — a modernitás, növekedés és stabilitás közös problémáit, összefonódó folyamatait. Parsons több mint harminc éven át, újabb és újabb fogalmakat és elméleti változatokat dolgozott ki e feladványok megoldására.

A *Húsz lecke* bőségesen idéz e változatokból és szívesen népszerűsíti őket. Alexander munkájának egyik fő erénye éppen ez: a pontos összefoglalás, tömörítés, az ezoterikusan hangzó szövegek „lefordítása” ismertebb nyelvre, tehát az elméletek pedagógiája. Közben pedig felvillantja a kortörténet és az eszmetörténet érdekes összefüggéseit.

Jó példa erre Parsonsnak a fasizmusról szóló két rövidebb tanulmánya (mindkettő újraközölve az 1954-es *Essays in Sociological Theory* című gyűjteményes kötetben — New York, The Free Press). Az eredetileg 1942-ben megjelent első mű — a *Democracy and Social Structure in Pre-Nazi Germany* — a nemzeti-szocialista diktatúra keletke-

zésének okait, a „Weimar–jelenséget” vizsgálja. Egyik tézise szerint a német társadalom kettészakadt egy progresszivistá (munkásokból, értelmiségiekből, tudósokból, baloldaliakból álló) és egy tradicionalista (arisztokratákból, az alsó középosztályból, vallási vezetőkből és az új középosztálynak velük szövetségre lépő csoportjaiból álló) tömbre, s a két irányzat harcából 1932-től a tradicionalisták kerültek ki győztesen. A másik tanulmányt — a *Certain Primary Sources and Patterns of Aggression*-t — már a háború után írta Parsons (1947-ben jelent meg). Ebben az agresszió eredetét magyarázva a modern társadalmak egyik szervezeti feszültségére hívja fel a figyelmet. Arra, hogy milyen egyenlenségek tapasztalhatók a hivatásszerű munka és a család világa között. A foglalkozás, a pénzkereső munka mindinkább személytelenné és instrumentálissá s egyre inkább a férfiak tevékenységi körévé lett a modernizáció során. Ezzel párhuzamosan a családi élet és a nevelés visszahúzódott a termelés, a forgalom és az igazgatás szféráitól, s mindinkább a nők területévé vált. A felnövekvő fiúgyerekek azonosulási tárgya így szükségképp az anya, a nagymama, a nevelőnő, az óvónéni lett, s ez a körülmény később, a kamaszkor idején súlyosan akadályozta fejlődésüket.

Parsons szerint tehát a férfiak agresszivitásának kimeríthetetlen forrását táplálja az integrációnak a modern társadalmakra jellemző szervezeti formája. Arra pedig már 1942-ben is utalt, hogy a német családok rendkívüli mértékben zártak és nő-központúak voltak. Még hangsúlyosabb volt bennük a „férfiasság kigyenlítő kultusza”, s még nehezebben lehetett feloldani a nemi azonosulás feszültségeit. Az így adódó „frusztrációs többlet” azután szükségképpen vezetett a romantikus fantáziaképek elburjánzásához és a múltba vágyódáshoz. Ehhez járult a hierarchikus személyközi viszonyok és formalizmusok tisztelete. Az „agressziós többlet” előbb befelé irányult, bűnbakot keresve, „gleichschaltolva” a progresszivistá csoportokat, majd a modernista Nyugat felé fordult s azt próbálta ugyanígy megsemmisíteni.

Az ilyen tanulmányok szélesebb körű ismerete talán változtatna a Parsonsról kialakult sematikus képen is. Parsons igazi jelentőségét azonban nem ezekkel, hanem „többdimenziós elméletével” magyarázza a *Húsz lecke*.

A „többdimenziós” elmélet

A szociológiai elméleteket Alexander szerint két kérdés foglalkoztatja: *a cselekvés és a rend*. A cselekvés mindenfajta társadalmi jelenségnek, struktúrának és intézménynek a forrása, a rend („order”) pedig a kollektív viszonyok megjelenését, szervezettségét, a társadalmak létformáinak szabályszerűségeit foglalja magában. *A cselekvésre vonatkozó fogalmak nélkül nem látjuk az erdőben a fákat, ha viszont a kollektív renddel nem, csakis a cselekvő egyénnel foglalkozunk, akkor nem látjuk a fáktól az erdőt.*

Az individualizmus–kollektívizmus dilemmája mellett azonban egy másik nehézséget is át kell hidalnia a teoretikusnak: az *objektivistá* („materialista”) versus *szubjektivistá* („idealista”) szociológiai nézőpontok egyoldalúságait. „Az idealista hagyományokon belül a normákra összpontosítottak a kollektivisták és az egyéni

erőfeszítésekre az individualisták. Ezzel szemben a materialista hagyományt követő kollektivisták a létfeltételekre, az individualisták pedig az eszközökre fordították figyelmüket. Parsons úgy alkotta meg a cselekvési egység modelljét, hogy magába foglalja mindezeket a hangsúlyokat, s teszi ezt anélkül, hogy áldozatául esnék egyoldalúságainak” (24–25. old.).

A *Húsz lecke* tehát azzal magyarázza Parsons elméleti munkásságának rendkívüli jelentőségét, hogy *szintetizálta a cselekvés és a rend problémakörét, illetve a materializmus (empirizmus) és idealizmus (normativizmus) elemzési szempontjait*. Ez a „többdimenziós elmélet” azonban maga is többször változott. Az 1937-es első változatot még döntően a voluntarizmus és normativizmus jellemezte, míg a középső korszak nagy műveit főként az „egyensúly” követelményeinek megfogalmazására tett kísérletek.

E középső korszakot a strukturalista funkcionalizmus kibontakozását leginkább az 1951-ben megjelent két nagy monográfia, a *The Social System* és az E. Shilsszel közösen írt *Toward a General Theory of Action* fémjelzi. Parsons társadalomelméletének ekkor lesz kulcsfogalma a *differenciálódás, a bevonás („inclusion”) és az érték-általánosítás*. Mindhárom fogalom a társadalmi változás egy-egy mozzanatára vonatkozik s olyan tendenciákat jelöl, melyek a modernizáció során váltak hangsúlyosakká és átütő erejűvé. Persze „modernizációról” szólva is arra kell gondolnunk itt, amire Parsons a negyvenes évek végétől utalt: az integrációját fejlesztve és egyensúlyozva megőrizni tudó fejlődésre, a stabilitás és növekvő bőség amerikai társadalmára. A *Húsz lecke* itt is tömören és pontosan tanít meg a „nagy elméletre”. Például az „érték-általánosítás” („value generalization”) fogalmát így ismerteti: „A demokratikussá és individualistává váló társadalomban széles körű érték-általánosításra van szükség, mert nem mardhat közvetlen kapcsolat egyfelől egy bizonyos érték, másfelől egy bizonyos tevékenység között. Ha ilyen kapcsolat fennmarad, ha konszenzuális értékek közvetlenül ellenőrzik a tevékenységet, akkor nincs helye a különbözősnek, racionalitásnak és változásnak. Az általános értékek viszont forrásai lehetnek az egyezkedéseknek, de nem szabályozzák részletekbe menően a mindennapi életet” (78. old.).

Az érték-általánosítások hatásai a differenciáció és a bevonások trendjeinek hatásaival együtt az „intézményesített individualizmusban” („institutional individualism”) összegeződnek. Ez megakadályozza az embereket központilag szabályozó hatóság működését, s fenntartja a cselekvéskoordináció, illetve az értelmezés és értékelés esetlegességeit („kontingenciáit”). A nyitott döntési helyzetekbe lépő egyének lehetőségei azonban nagyon is korlátozottak, hiszen egyikük sem határozhatja meg egyedül a döntési tényezőket, s mindegyiküknek figyelembe kell vennie a partnerek elvárásait.

Ezek bemutatásából is érdekes részletekre derül fény. Például arra, milyen nagy hatással volt Freud, s főként a „felettes én” fogalma Parsonsnak a személyiségfejlődésről és szocializációról kidolgozott elméletére. Sőt, arra is, ahogyan megfogalmazta a páros interakciók mint alapegységek sajátos kétoldali nyitottságát, az „egymást kiegészítő elvárások” egyensúlyát és a „kettős kontingenciát”. Ugyancsak érdekes a szociális rendszerekről, az integrációról és az allokációs mechanizmusokról szóló fejtegetés. Alexander itt is szívesen hivatkozik társadalomtörténeti összefüggésekre, azok-

ra a kérdésekre, melyek a jóléti állam kiépítésével kapcsolatban foglalkoztatták a modernizáció mintaállamává lett Amerikát. Ilyen történeti háttér előtt a *Húsz lecke*-ben sokkal élettelibbé válnak a funkcionalista rendszerelmélet konstrukciós problémái is.

Elméletek és dilemmák a parsonsi „birodalom” után

A hatvanas évek közepétől megváltozott az amerikai társadalomfejlődés és a szellemi élet. A vietnami háború és a békemozgalmak, a jóléti állam válsága és a diáklázadások új fényben láttatták Amerikát, a gazdagságot, a növekedést, a fogyasztói társadalmat, a műszaki haladás és felhalmozás értelmét. A változások új kérdéseket indukáltak a szociológiában is. *Parsons elmélete ettől kezdve konzervatívnak bizonyult és dimenzióira bomlott — akárcsak az az értékrendszer, amelyet megörökített és kifejezett.*

„A szociológiai elmélet története a második világháború után bizonyos értelemben nem más, mint a »parsonsi birodalom« felemelkedésének és hanyatlásának története. Parsons »hanyatlása« azonban maga is egyfajta felemelkedéssel járt, nevezetesen új elméleteket eredményezett, melyek azután maguk tettek szert intellektuális népszerűsége és tekintélyre. Ezek az elméletek mind szembenálltak a funkcionalizmussal, mégis mind kötődtek, meghatározó módon, Parsons elméletéhez” (281. old.).

A „nagy elmélet” tehát elkerülhetetlen felbomlásában is kivételesen tanulságos volt. Legfőbb tanulságát éppen a belőle származó „utódelméletek” szolgáltatták, amelyek mind a strukturalista–funktionalista elvek kritikájából formálódtak. Ezek nyomán ugyanis világosabbak lettek a szociológiai elméletképzés „alaproblémái”, általános érvényű ismeretelméleti és módszertani követelményei. Az új elméletek együttese, az elkülönült szemléleti dimenziók halmaza értette meg a „több dimenzionalitás” jelentőségét is. Erre próbálja szakadatlanul figyelmeztetni olvasóját a *Húsz lecke*.

Alexander tudományképében sokféle elméletképző dimenzió található. Ezek egyik, metaelméleti tengelye az individualizmus–kollektivismus, a másik pedig racionalizmus–normativizmus. E „változók” permutációi révén csoportosíthatók az elméletek. A racionalista individualizmus csoportjába kerül a csereelmélet és a racionális döntésemélet; a racionális kollektivismus csoportjába a marxizmus; a normativista individualizmus csoportjába tartozik a szimbolikus interakcionizmus és az etnometodológia, míg a normativista kollektivismushoz a hermeneutika és a „kulturális szociológia”.

Ezekhez az elmélettípusokhoz sajátos dilemmákat rendel Alexander. A *Húsz lecke*-ben ezek közül háromról olvashatunk: az individualista, interpretációs és marxista dilemmáról.

Az individualista társadalomelméletek dilemmája az, hogy a cselekvési és döntési helyzetek, az előfordulások (kontingenciák) nyitottsága miatt nem tudják a „rendet” értelmezni. Mégis szociológiai keretben kell gondolkodniuk, ezért aztán csak két rossz között választhatnak: vagy a véletlennel, vagy pedig egy rejtett kollektivista kategóriával magyarázzák az integrációs és társadalomszervezeti formákat, a csoportszolidaritást,

a magatartás normatív szabályozását, s minden más, elméletükből kimaradt jelenséget. Az „individualista dilemma az, hogy választani kell egyfelől a maradványkategóriák meghatározatlansága, másfelől a tiszta kontingencia véletlenszerűsége között” (223. old.).

Ugyancsak megoldhatatlan az *interpretációs dilemma* (327. old.), amely előtt a hermeneutika és a „kulturális szociológia” találja magát. Ezek az irányzatok feltételezik a jelentések és kontextusok kollektív elrendezettségét. De szakítván a szociológiai determinizmussal, kénytelenek minduntalan kontingens szerkezetekre, illetve olyan tényezőkre hivatkozni, amelyek nem állhatnak össze „kulturális rendszerré”. Fel kellene adniuk az igényüket, hogy általános érvényű szabályszerűségeket fogalmazzanak meg — s Clifford Geertz ezt meg is tette a *The Interpretation of Cultures* című kötetében.

A *marxista dilemma* a determinizmus és voluntarizmus megoldatlan kettősségéből fakad. A marxisták vagy feladják az utópizmust és a forradalmi radikalizmust (ezt tette a szociáldemokrácia) — s akkor alig lehet megkülönböztetni őket a liberálisoktól —, vagy pedig a hiperaktivizmust és voluntarizmust választják (mint Lenin a „Mi a teendő?”-ben, mint Mao és mint a nyugati „spontik” és mások) — ez a választás azonban eltávolít az „objektív feltételektől” és a „törvényszerűségek” figyelembevételétől.

E dilemmák is jelzik, hogy Parsons, a szintetizáló mennyire abszolút, már-már mennyei magasságokba emelt tekintély Alexander elemzéseiben. A leckéket olvasva egy idő után már nem is csodálkozunk azon, hogy Parsonst több helyütt Hegelhez hasonlítja, ahhoz a gondolkodóhoz, aki ugyancsak az ész és egyéniség földi megvalósulását, testet öltését fedezte fel saját országában. Az „új Hegel” után jöttek tehát az utódok, az „új neohegeliánusok”, J. Rextől, G. Homasntól és R. K. Mertontól kezdve H. Garfinkelen át C. Geertzig. Az általuk képviselt elméleti irányokból most a *szimbolikus interakcionizmus*ról szóló leckéket emelem ki példaként a *Hűsz lecke* tanulságaira.

Alexander szerint G. H. Meadnek sikerült egyesítenie az individualizmus és a kollektívizmus társadalomelméleti követelményeit, míg a későbbi interakcionistaik eltávolodtak ezektől a követelményektől. Meadet — noha már ő sem tudta teljesen kikerülni az individualizmus buktatóit — még az a kérdés foglalkoztatta, hogy miként válnak szociális intézményekké az individuális gesztusok, és erre adott választ a „szerepátvétel”, az „általánosított másik” fogalmával, az „én” két minőségének („I” és „Me”) megkülönböztetésével. Mead követői azonban, s közülük főként H. Blumer, még mélyebb csapdába jutottak amiatt, hogy elvonatkoztattak az érdekviszonyoktól, a társadalmi kényszerektől és a szociális meghatározottságoktól, hatalomtól és tulajdontól, szolidaritástól és konfliktustól.

Alexander itt, a „*self-indication*” („énjelzés”) fogalmának elemzésekor igen aprólékosan nyomon követi azt, hogyan fordult visszájára az interakcionizmus eredeti szándéka. H. Blumer műveiben a cselekvő személy már nem együttműködések folyamánként és egy dialógus keretei között, hanem mint „meghatározatlan meghatározó”, afféle demiurgoszként dönti el, hogy a „dolgok” mit jelentenek. Az interakciós partnerek így múlttalanná, történetietlenné válnak, hasonlóvá azokhoz az elvonatkoz-

tatásokhoz — ez Alexander egyik legérdekesebb megfigyelése —, amelyekből a csereelméletben formálnak szereplőket (220. old.).

Négy irányzatról olvashatunk, amelyeket annak alapján különböztet meg a szerző, hogy az 1950-es évektől az interakcionistaak mennyire zárkóztak el a „kollektivista szempontoktól”, tehát mennyire követték H. Bulmert, illetve próbálták visszatérni G. H. Mead eredeti eszméihez. Eszerint térnek el egymástól:

— a „tisztá blumeriánusok” (ide sorolja a „címkézés”-elmélet híveit, főként H. Becker),

— R. Turner és a „kollektív magatartás”-elmélet más hívei,

— az ún. „iowai iskola” tagjai (M. Kuhn) és Sheldon Stryker, akik a strukturalizmussal próbálták egyesíteni az interakcionizmust,

— E. Goffman és a „dramaturgiai metafora” művelői.

A nyolcvanas évekkel új korszak köszöntött nemcsak a szimbolikus interakcionizmusra, hanem a szociológiai elméletek egészére is. Új témák jelentek meg — mint például a mikro- és makroszint közötti összefüggések, a pragmatista hagyomány felélesztése, illetve a társadalom kommunikációs alapjai —, s velük az elméleti tájékozódás is új irányok felé halad. Ezzel lett vége a Parsons elleni „lázádnak” is, s ekkor kezdtek körvonalazódni egy radikálisan új szintézis igényei.

„Pótleckék” kellenek

Könnyen csalódhat, aki komolyan veszi a *Húsz lecke* alcímét és a második világháború utáni szociológia „teljes” történetét várja J. Alexander munkájától. E történet fontos részletei közül sok minden fog hiányozni a magyar olvasó számára. Nem talál „téma-történetet” (a legfontosabb elméleti témák alakulásának, vitáinak s jelen állásának bemutatását); nincs benne „szociológus- és intézménytörténet”; alig esik szó az elméletek tudományos hatásairól (a filozófiától kezdve a pszichológián és etnológián át a történettudományig), illetve alkalmazásairól az empirikus kutatásokban, „szakszociológiákban”, módszertanokban; nem tárgyalja a szociológiai elméletek szerepét a modern gazdaságban, politikában, iskolaügyben, a társadalmi tervezésben, reformizmusban, az előrejelzésekben és próféciaikban; végül hiányzik annak bemutatása is, hogyan váltak szociológiai fogalmak és koncepciók az értelmiségi vagy (főként Amerikában) középosztályi „közbeszéd”, tömegkommunikáció, tömegkultúra stb. jellegzetes részévé és tartalmaivá.

A szerző maga hangsúlyozza, hogy a szimbolikus interakcionizmus volt az egyetlen olyan szociológiai elmélet, melynek kereteit Amerikában — a pragmatikus filozófusok — dolgozták ki. Ennek ellenére a „parsonsi birodalom felbomlásáról” szóló történetek valamennyi főszereplője amerikai teoretikus, s J. Alexander csak melleleg említi az európai elődöket és kortársakat. (Eléggé feltűnő, hogy például P. Bourdieu neve elő sem fordul a könyvben.) A *Húsz lecke* igen kurtán bánik az osztályelméletekkel, szót

sem ejt a vilárendszer-elméletekről stb., stb. S tovább folytathatnánk a „teljességi” hiányok felsorolását és a pótleckeigényeket.

De hát ez a munka nem monográfia, hanem bevezetés — az amerikai szociológiai elméletekbe. Magyar nyelven nem talál hasonló tárgyú művet az olvasó. Ezért is érdemes lenne lefordítani és kiadni nálunk. Ami pedig kimaradt, azt máshonnan kell megismerni. Valószínűleg nehezen talál majd az olvasó ilyen körültekintő, világosan érvelő és jó tankönyvet, mint a *Húsz lecke*.

HANS JOAS „DIE KREATIVITÄT DES HANDELNS” CÍMŰ KÖNYVÉRŐL

Frankfurt A. M.: Suhrkamp 1992

A szociológia cselekvésemlélete — elsősorban az angolszász és német nyelvterületen — mozgalmas évtizedeket tudhat maga mögött. A nyolcvanas években ugyan az a látszat alakult ki, hogy a racionális döntésemélet (RDE) előbb-utóbb minden vetélytársát le fogja söpörni az elméleti piacról, de ez ma már egyre kevésbé valószínű. Tulajdonképpen az RDE diadalmenetének tűnő nyolcvanas években is rengeteg ellentendencia létezett; egy részük korábbi elméleti törekvéseket folytatott (például Műnch viszonylag ortodox parsonsiánus elmélete), volt azonban több újító szándékú kezdeményezés is. Végeredményben Jeffrey Alexander és a köréje csoportosulók „neofunkcionalizmusa” is ezek közé számítható, a megtévesztő önmegjelölés ellenére. Giddens „konstitúciós” társadalomelmélete is tartalmaz egyfajta cselekvéseméletet. Termékenynek bizonyultak a Habermas kommunikatív cselekvéseméletéhez kapcsolódó törekvések¹, nem utolsósorban azért, mert erőteljesen bírálták is Habermas javaslatait.

Joas ebbe az utóbbi csoportba tartozik. Már korábbi írásaiban is² a pragmatizmus hagyományaihoz kapcsolódva kívánta korrigálni a „frankfurti iskola” gyengéit. A pragmatizmus szerinte az a nagyjából elfeledett tradíció, amelyhez (elsősorban Dewey-hoz és Meadhez) visszatérve a szociológiai cselekvésemélet krónikus problémái feloldhatók. A pragmatista hagyomány elfelejtése (vagy elfojtása) szempontjából a kulcsfigura Parsons. Ebből a klasszikus, a szociológiaelmélet későbbi alakulását döntően befolyásoló munkából ugyanis sajátos módon éppenséggel a jellegzetes amerikai elméleti hagyomány, a pragmatizmus hiányzik.

Parsons, aki közgazdászként indult, az institucionalista és neoklasszikus gazdaságtani elméletek közti vita által kijelölt térben próbálja a szociológia diszciplináris helyét meghatározni oly módon, hogy az az utilitarizmus kritikája formájában hasznosíthassa az institutionalisták belátásait, de ezt összekapcsolhassa a neoklasszikus hagyomány szigorúbb elméleti igényeivel. Ezzel a parsonsi kodifikáció kijelöli azt a teret, amelyben a szociológiai cselekvéseméleti vita még sokáig mozog: ennek jellemzője a normativista cselekvésemélet szembenállása az utilitarizmus valamely kései leszármazottjával. A maguk módján Giddens, Habermas és persze Joas is ebből a térből akarnak szabadulni.

Joas könyvét Parsons-interpretációval indítja: az 1937-es nagy művet, a klasszikusok parsonsi reinterpretációját (*The Structure of Social Action*) veszi elő. Parsonshoz hasonlóan ő is a hagyományok interpretációjával épít elméletet. A parsonsi tézist, hogy ti. a szociológia klasszikusainál az ún. voluntarista cselekvésemélet irányába mutató „konvergencia” figyelhető meg, természetesen elutasítja (elsősorban Weber és Durkheim parsonsi interpretációját kritizálva). De ennek az elméletépítési technikának szinte kikerülhetetlen következménye nála is egyfajta „konvergencia-tézis”, perspek-

tivikus torzulás, noha Joas természetesen nem Parsons naiv brutalitásával kezeli a történeti anyagot. A horizontnak azt a megfigyelőtől függő pontját, ahol az elméleti párhuzamos vonalak találkoznak, a könyv címe jelezni.

Ezt a címet félrevezetőnek érzem, noha értem a szándékot, amely Joas a címválasztásban vezette. E szándék nem az, hogy a kreativitás kérdését mint valamely specifikus cselekvéseméleti (ne adj isten szociálpszichológiai) problémát tárgyalja. Ezt az is jelzi, hogy hiába keresnénk a kreativitás valamelyest kielégítő vagy tartalmas szaktudományi jellegű definícióját. Például a kreativitás eredményeinek felsorolása (létrehozott cselekvési eszközök, új cselekvési stratégiák, kulturális innovációk és kulturális tartalmak kötődést kiváltó hatásai — 342. l.) meglehetősen banálisra sikerül. Joas szándéka az, hogy a normativista és racionalista cselekvéseméletekkel szemben a Parsonsnál elveszett alternatívát kidolgozza. A „cselekvés kreativitása” mint címke ezt a szándékot jelzi; a cselekvés számításba nem vett vagy letagadott aspektusaira utal.

Miután a parsonsi konvergencia-tézis bírálataival az általános elméleti hátteret kialakította, Joas azokat a metaforákat elemzi, amelyekkel a társadalmi gondolkodás története során a „kreativitást”, vagyis az emberi cselekvésnek a haszonelvű vagy normavezérelt modellekkel meg nem ragadható aspektusait próbálták kifejezni. Ezek közül több a magyar társadalomelméleti és filozófiai gondolkodásban is jól (koronként természetesen eltérő mértékben és értékhangsúllyal) ismert és használt metafora. Ilyen az „akarat” (Schopenhauer) és az „élet” (Nietzsche) metaforája, „a kreativitásnak a cselekvéseméleti alapoktól elszakított metafizikája”, amely „megőrzi, még ha nem kielégítő formában is, az alkotás reflexió előtti alapjainak és a kollektíve elfogadott értelmén túlmenő egyéni értelemadás gondolatát” (186. l.). Ilyen a „termelés” metaforája Marxnál, mindenekelőtt a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban*, ahol a szellemfilozófia önteremtési és önlétrehozási eszmét a feuerbachi antropológiai indíttatással kapcsolja össze, mindenesetre azon az áron, hogy a cselekvés kreativitását egy meghatározott típusú termelőmunka kreativitására redukálja. Ilyen a „forradalom” metaforája, amellyel kapcsolatban Joas elsősorban arra mutat rá, hogy Marx (a *Louis Bonaparte Brumaire 18-ájában*) a politikai cselekvés kreatív jellegét a politikai pártokat konstituáló gazdasági és osztálystruktúra relativizálja. Marxszal szemben Joas többször hivatkozik Castoriadisra, ő ugyanis képes arra, hogy „az emberi cselekvés intézményeket teremtő képességét mint a kreativitás sajátos módját vegye tekintetbe” (170. l.). A forradalom-metafora értelmezésében azonban az igazán használható hagyományt Arendt jelenti, ő ugyanis ezt a politikai kreativitást a Castoriadisra jellemző túlfokozott változtatási elvárások nélkül gondolja el.

Kevésbé ismert a Herder példáján szemléltetett „kifejezés” (Ausdruck) metafora, az alapját képező kifejezés-antropológia. Az emberi szabadság ugyanis Herdernél nem a természetes hajlamok feletti uralomban, hanem a spontán hajlamok autentikus önkifejezésében mutatkozik meg. Herdernél, mondja Joas, nem egyszerűen arról van szó, hogy valami eleve készen meglévő „belső” fejez ki az ember észlelhető külső formában: „az önmagát kifejező ember újra és újra meglepődik attól, amit kifejez”; ennél fogva a szándékolt jelentéstartalmak az alany számára is csak a kifejezés által

válnak világossá. Másfelől ez az önkifejezés eleve a másik számára való kifejezés (119. l.). Joas Herderben nem a romantikát, hanem a Meadet (és Wittgensteint) előkészítő gondolkodót látja.

Azokat a metaforákat, amelyek a legközelebb visznek a Joas által elképzelt cselekvésemélethez, előre láthatóan a pragmatikus hagyományban találja meg: az „értelem” (Intelligenz) és a rekonstrukció metaforáit. A cselekvést ugyanis a pragmatikusok a nem-reflektált cselekvési szokások és a kreatív teljesítmények közti feszültség szemszögéből nézik: a világ a nem-reflektált elvárások kudarcának a forrása, s ebből a megszakított összefüggés rekonstrukciója vezet ki. Ez a rekonstrukció a cselekvő kreatív teljesítménye (190. l.). Joas ezt a gondolatot követi végig Peirce, James, Mead fejtegetéseiben. Korábbi írásaihoz képest most sokkal nagyobb figyelmet szentel Dewey-nak, benne ismeri fel végül is azt, aki a legtermékenyebben bontotta ki a pragmatizmusban rejlő lehetőségeket. Dewey művészet- és valláseméletének elemzése zárja a „metaforákkal” foglalkozó fejezetet. „A művészi teremtés a prekognitív tapasztalatokat új alakba formálja át; az alkotói folyamat arra irányul, hogy a valóság új oldalait hódítsa meg, új tapasztalási lehetőségeket tárjon fel, amelyek aztán új jelentésségűvé válnak” (208. l.).

A könyv központi, 3. fejezete hivatott a cselekvés kreativitása elméletének az alapjait felvázolni. Joas nem arra törekszik — ez az eddigiekből is világos volt —, hogy a szokásos cselekvéstípusokat (normavezérelt, kommunikatív, vagy cél- és értékracionális stb.) újabbal szaporítsa (ti. a kreatív típussal). Újfajta cselekvésemélet alapvetésére vállalkozik. Ezt nem annyira a mára már agyonbírált normativista koncepciótól kell elhatárolnia, sokkal inkább az RDE-től. A három kulcsprobléma: az intencionalitás, a testiség és a szocialitás (-inkább társiasság, mint társadalmiság) kérdése.

Az intencionalitás elemzése kapcsán olyan kulturális magától értetődőségekbe botlunk, amelyeket ugyanakkor a nyugati filozófia is szentesített — pontosabban szólva aligha lehet tudni, hogy itt magától értetődővé vált filozófiai tézisekről vagy átfilozofált kulturális ősformákról van-e szó. Joas ezeket karteziánus dualitásoknak nevezei — noha valószínűleg sokkal mélyebben gyökereznek a nyugati kultúrában. Az én és a világ, a szellem és a test elválasztásáról van szó, jelen esetben abban a formában, hogy a megismerő szubjektum kontemplatív beállítottságban *először* megismeri a világot és kialakítja orientációit, majd a cselekvése során ezeknek az ismereteknek és orientációknak megfelelően jár el. Az intencionalitás teleológiai értelmezése a megismerés és cselekvés elválasztásával jár együtt (231. l.). „Az intenciók, motívumok, értékek mint egy belső világ tartozékai jelennek meg, amelyek csak az elhatározás sajátos aktusa révén hathatnak a külvilágra” (232. l.). Joas szerint a pragmatikus hagyomány ezzel (de nemcsak ezzel) az értelmezéssel szemben alternatívát kínál, mert a céltételezést és a cselekvést választja el. „A célok tételezése nem a tulajdonképpeni cselekvés *előtt* történik, egy szellemi cselekvés során, hanem a cselekvésünkben *mindig is* hatékony prereflexív törekvésekre és irányultságokra való reflexió eredménye” (232. l.). Az intencionalitás ebben az értelemben a folyamatban levő viselkedésünk önreflektív szabályozása — Joas megfogalmazása itt szinte szó szerint egyezik a Giddens által

javasolttal. Minthogy így a cselekvésnek a *situáció* nem pusztán kerete, hanem konstitutív eleme, ezért Joas szerint a cél/eszköz séma helyét a situációnak kell elfoglalnia.

A karteziánus dualizmusok formáját öltött kulturális magától értetődőségek kritikája elvezet a testiség problémájának átértelmezéséhez. Már a cél/eszköz séma kritikája is szükségessé teszi ezt, hiszen az intencionalitás mint a viselkedés önreflektív szabályozása feltételezi a testi jelenlétet a situációban (míg a hagyományos cselekvéseméletben az intenciók a tiszta szellemi világ szülöttei). Könnyű kimutatni, hogy a test a hagyományos cselekvéseméletekben az intenciókká transzformálódó vágyak forrása ugyan, de aztán vagy szóba sem kerül, vagy szerepe a pusztá instrumentuméra korlátozódik. Joas kísérletet tesz arra, hogy felvázolja azt az elméleti anyagot, amely révén lehetséges ennek a — most már látható — abszurditásnak a felszámolása. Gehlent emeli ki, valamint a testsémára és a „testképre” (Körperbild) vonatkozó kutatásokat — ez utóbbiakat azért, mert a testséma elméleti igényű kutatása már önmagában kétségessé teszi a karteziánus dualizmust. Szerinte Merlau-Ponty jutott legtovább, amikor azt fejtette ki, hogy az intencionalitást „testiként” kell elképzelnünk, amikor a konstitúciót mint a test tudat előtti teljesítményét értelmezi, nem pedig, mint Husserlnél, a tudat általi konstitúciót. Joas ebben az alfejezetben inkább a tovább folytatható hagyományok elősorolásáig jut el, érdemi megfogalmazásokig kevésbé, ami érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy a hagyományos cselekvésemélet által befolyásolt szociológia jellegzetesen „testetlen” módon képzelel el tárgyat, szűrőjén áthullik mindaz az információ, amely nélkül az elméleti reflexió sem élhet meg.

Nem ez a helyzet a szocialitással, mondja Joas; már csak azért sem, mert hiszen „szocio”lógiáról van szó, s csak az RDE legszűklátókörűbb változatai tételezik eleve adottnak a cselekvő individualitását. A normativista cselekvésemélet vagy Habermas kommunikatív cselekvésemélete is sokat foglalkozik az interszubjektivitással. Joas szerint azonban Mead az, aki a legkövetkezetesebben próbálkozott a társadalmi cselekvés nem-individualista cselekvésben eleve feltételezett és individuális cselekvésekre nem redukálható szocialitásnak a felfedezésével (278.1.). Joas ezzel kapcsolatban hivatkozik Mead egy kiadatlan kéziratára, amelyben a nyelv előtti, testi kommunikáció problémájával foglalkozik (magától értetődően az anya és gyermek kapcsolatában). Ez az „eszlődleges” szocialitás, amely szorosan kapcsolódik a testiség problémájához, már sokkal ritkábban fordul elő a társadalomelméletben.

Elmélete kidolgozása során Joas nem kerülheti meg a szocialitás kérdésének a felvetését: ha ugyanis a szocialitás problémáját elsődlegesen a szerepelvárások kölcsönössége (Parsons) vagy a nyelv mint interakció (Habermas) szintjén ragadná meg, akarva-nem-akarva a karteziánus dualizmusok rabja maradna. Ahhoz tehát, hogy e csapdákat kikerülje, a szocialitásnak is meg kell találnia a „primér” formáit. Hogy visszatérjen a munka marxi metaforájához (amely a munkamegosztás fogalmával kínált egyfajta megoldást e problémára) Joas számára nem járható út. Mead e vonatkozásában töredékes megjegyzésein túl Joas a szocialitás „düonizikus” alapjait keresi — s e tekintetben az alapvető szociológiai „elmélet” mindmáig Durkheim fejtegetése az „effervescence collective”-ról: a kollektív rítusok (az ausztrál intichiuma, a korrobori)

során történik meg a kollektivitás újraélesztése az énhatárok ideiglenes feloldódása révén, egyben Durkheim ezzel magyarázza az intézmények és a kollektív hiedelmek keletkezését is. Durkheim impresszív szövege nem feledtetheti, hogy egyrészt nála több elméleti állítás hallgatólagos összeolvasztásáról van szó, másrészt az egyes állítások elméleti érvényessége is enyhén szólva kérdéses. Durkheim fejtegetései (Mead vázlatai mellett) legfeljebb annyit jelezhetnek, hogy a primér szocialitás nem álprobléma. A probléma kielégítő elméleti felvázolásához nem adnak elegendő segítséget.

Látható, hogy cselekvésemélete felvázolása során Joasnak egyre több nehézséggel kell megküzdenie, s egyre nehezebb tartalmas állításokhoz eljutnia, mert egyre kevesebb és töredékesebb anyag áll a rendelkezésére. Ugyanakkor az intencionalitás hagyományos felfogásának a kritikája megkívánja a cselekvésemélet eme „sötétebb” régióinak a feltárását: az intencionalitás problémájában rejlő „magátólértetődő” kar-teziánus dualizmus csak akkor haladható meg, ha a testiség kérdését az elmélet nem teszi zárójelbe, ezt viszont csak akkor oldhatja fel hihető módon, ha a társiasságnak is tud új, a hagyományos interszubsjektivitást módosító értelmet adni.

A könyv lezáratlan, mert több lényeges elméleti probléma tekintetében csak pragmatikus kijelentésekre juthat. A 4. fejezet persze lezárja a fejtegetéseket, de csak irodalmi értelemben: Joas e részben olyan makroszociológiai problémákat tekint át, amelyek elemzésébe egy igényes, az ismertett értelemben „kreatív” cselekvésemélet értelmes módon bele tudna szólni. Ilyen a kollektív cselekvés elmélete (ahol a chicagói hagyományt folytató szerzők és A. Touraine munkáit emeli ki), a társadalomkonstitúciós elmélet és a „kockázattársadalom” körüli viták, vagy a posztmodern kérdése. Ezeknek a fejezeteknek már függelék jellege van: rendkívül tanulságosak, tele gondolatébresztő megjegyzésekkel, de az első három fejezetben, egyre emelkedő elméleti színvonalon és egyre merészebben kifejtett gondolatokat nem tudják tovább vinni, a 3. fejezet végén ágaskodó kérdőjeleket nem tudják feloldani. Ez egy következő könyv dolga lesz.

Jegyzetek

¹ Német nyelvterületen az Axel Honneth és Hans Joas által szerkesztett *Kommunikatives Handeln* című kötetben (Frankfurt a. M., 1986) jelentkeztek. A kötet szerzői azóta sorra adják ki már nem polemikus, hanem koncepciójukat monografikusan kifejtő műveiket: Johann P. Arnason: *Praxis und Interpretation*, Frankfurt a. M. 1988, Hans-Peter Krüger: *Kritik der kommunikativen Vernunft*, Berlin, 1990, Axel Honneth: *Kampf um Anerkennung*, Frankfurt a. M. 1992 és a jelen ismertetés tárgyát képező könyv.

² Lásd elsősorban nagyszerű Mead-életrajzát: *Praktische Intersubjektivität. Die Entwicklung des Denkens von G. H. Mead*. Frankfurt a. M. 1980 (angolul: *G. H. Mead A Contemporary Re-examination of his Thought*. Cambridge, 1985), valamint az ismeretett könyvvel egyidőben megjelent tanulmánygyűjteményét: *Pragmatismus und Gesellschaftstheorie*. Frankfurt a. M.

SZAMUELY LÁSZLÓ „VÁLTOZÓ STRUKTÚRA, VÁLTOZÓ IPARI TÁRSADALOM” CÍMŰ KÖNYVÉRŐL

KOPINT-DATORG Rt. Budapest 1992

Szamuely László új könyve — a szerzőtől megszokottan, ezúttal is — izgalmas problémákkal foglalkozik és olyan témákat tekint át, amelyek nemcsak gazdasági fejlődésünk jövőbeli útvonalát jelölik ki, hanem hiánycikknek számítanak a magyar szakirodalomban. Jó lett volna, ha az elmúlt évtizedben több hasonló színvonalú tanulmányt, könyvet olvashattunk volna a jóléti társadalomról, az ipari demokráciákról, és bizony jó lenne, ha Szamuely könyve nyomán a szakemberek sokkal több figyelmet szentelnének ezeknek a témáknak. A könyv éppen jókor, jó időben jelent meg: fontos kérdések összefoglaló áttekintésével hozzásegíti a szakembereket és az érdeklődőket is, hogy közelebb kerüljenek ahhoz az elmülethez, amelynek gyakorlati problémáit egyre kevésbé kerülhetjük meg.

A szerző az ipari társadalmak címszó alatt a modern gazdaságok fejlődésének néhány fontos kérdésével foglalkozik. Áttekintést ad a szolgáltató szféra növekedésével, gazdasági túlsúlyának kialakulásával kapcsolatos fejlődési tendenciákról és elemzésekről, majd a szorosán vett ipari demokrácia kérdéseit, a vállalati döntések demokratizmusának, a dolgozói részvételnek a problémáit taglalja, végül a jóléti állam szerepét elemzi.

Az első fejezetben azt fejti ki a szerző, hogy a szolgáltatások arányának növekedése a modern gazdaságban elkerülhetetlen tendencia. Ez azonban közel sem jelenti azt, hogy az ipar fontossága, jelentősége háttérbe szorul. Sokkal inkább arra mutat rá, hogy termelékenységének növekedésével az ipar egyre kevesebb munkaerőt foglalkoztat, miközben a szolgáltatások termelékenysége nem, vagy csak igen lassan növekszik. Itt egyre több ember dolgozik, s egyre nagyobb a költség. A fejlődés a szolgáltatásoknál inkább a minőség terén jelentkezik. Azt is megtudhatjuk, hogy ezt az átrendeződést számos egyéb strukturális folyamat (pl. a nők nagyobb arányú foglalkoztatása) is kíséri.

A második fejezet bizonyos mértékig elkerülhetetlen folyamatként mutatja be az ipari demokrácia kialakulását, a vállalaton belüli demokratizálódást. Ennek persze számos változata, megoldása létezik a világban, a felső szintű döntési pontokon való részvételtől a kollektív szerződésen keresztül az üzemi tanácsokig. Egyik megoldás sem tökéletes, mindegyiknek vannak előnyei és hátrányai, és az egyes országok, országcsoportok történelmi helyzetük folytán és a politikai irányzatoktól függően is más és más megoldásokat fejlesztettek ki.

A harmadik fejezet témája a jóléti állam, amely fogalmilag nálunk a szociális piacgazdaság címszó alatt jelenik meg. Ez az egyik legellentmondásosabb fogalom, hiszen a szociális és a piaci részben egymásra szorul, részben pedig egymás ellen hat.

A piaci folyamatok a gazdaság kiépítését szolgálják, hozzájárulnak a növekedéshez. A kiéleződő szociális feszültségeket azonban csak a jóléti állam redisztribúciós mechanizmusai tudják kompenzálni. A túlzott redisztribúció fékezi a gazdasági növekedést, sőt, magának a jóléti költségeknek a gazdasági alapját ássa alá. Miközben a jóléti állam működtetése megkérdőjelezhetetlen, irreverzibilis, a konkrét megoldások szokszor változnak, és olykor ciklikusan, hol a piaci, hol a szociális elemek javára történik az elmozdulás.

A könyvnek konkrét tartalmán túl üzenete is van számunkra. Például az első fejezet arra figyelmeztet, hogy hiába történt a gazdaságban elmozdulás a szolgáltatási szféra irányában, az a típusú termelési leépülés és szolgáltatási fellendülés, ami az elmúlt években nálunk végbement, nem ugyanaz, mint amit tőlünk nyugatra látunk. Az ipar leépülése nem a termelékenység növekedése miatt következett be. A szolgáltatások súlyának növekedését, a vállalkozások megjelenését a szolgáltatási szférában pedig olyan, szintén konjunkturális feltételek és motivációk serkentették, mint a kisbefektetés és az aktuálisan realizálható nagyobb haszon, valamint kisebb kockázat összefüggése. Eközben azonban a nagy állami szolgáltató rendszerek, amilyen a közlekedés, az oktatás, az egészségügy, felélik saját bázisukat. Azt mondhatjuk tehát, hogy a látszatra korszerű tendencia mögött rejlő valóságos tényeknek nem sok köze van a magyar gazdaság kívánatos fejlődési irányához.

A második fejezet üzenete számomra az volt, hogy a különböző demokratizálási megoldások nagyon komoly politikai tartalommal bírnak. Így talán nem értelmetlen elgondolkodni arról, hogy miért kap ma preferenciát a munkavállalói részvényprogram, miközben a szakszervezetek hatalmi pozíciója kedvezőtlen. Lehet, hogy azért, mert egy szakszervezet mindig ellenhatalmi pólushént működik, ezzel szemben a részvényprogramoknak igen gyakran a meglévő struktúrát erősítő, legitimáló hatásai is felfedezhetők.

A harmadik fejezet üzenete pedig az, hogy a jóléti állam kiépített intézményeit és redisztribúciós mechanizmusait lehet változtatni, egyes elemeit visszább szorítani, az állampolgárok hozzájárulását lehet növelni, de magát a rendszert nem lehet alapvetően megváltoztatni vagy leépíteni. Ezt a társadalom nem tűri el, és igen nagy a veszélye annak, hogy a drasztikus lépések a gazdaságot is destabilizálják.

Végül megjegyezném, hogy a mű kifejtése némileg egyenetlenül sikerült. Mintha a három, jellegében eltérő fejezetet a szerző nem tudta volna megfelelően összehangolni.

Az első fejezet talán túlságosan sok adattal, száraz statisztikával lát el bennünket, az érvek—ellenérvek és elemzések itt visszafogottabbra sikerültek.

A második fejezet első része inkább tankönyvi jellegűre sikeredett, felsorol, ismertet. A második részében aztán elkezdi a szerző az igazi elemzéseket. Talán itt ismertem rá leginkább arra a Szamuely Lászlóra, akinek műveit szeretem és élvezettel olvasom.

A harmadik fejezet számomra túlságosan elmélkedő—filozófáló jellegű, egyes helyeken kifejezetten hiányoltam a tényeket és az érveket.

Összességében azonban a könyvet érdemes elolvasni, és feltétlenül ajánlom érdeklődőknek, szakembereknek egyaránt.

ABSTRACTS

Karády Viktor

Stratum-mobility, status-mobility and denominational mixed marriage in Budapest between the two world wars

The study aims to assess the social significance of the mixed marriages on the basis of analysing statistical sources of extraordinary value. The mixed marriage is analysed as a way of social mobility through marriage. Significant results are obtained primarily from the analysis of mixed Jewish-Christian marriages; the study investigates the social distance between the denominations, the effects of secularization, the status mobility, the inequalities in the position of men and women and also the unequal share of „investing” in the marriage.

The author draws the conclusion that the conditions, determined by forced assimilation and class-status exert a decisive influence on choosing marriage-partners, though of course these decisions are always subjective decisions which can never be fully rationalized.

József Hegedűs—Katherine Mark—Raymond Struyk—Iván Tosics

The dilemmas of privatization in the sector of rented flats in Budapest

The local self-governments face a very difficult dilemma when they have to choose between selling or retaining the rented flats, between raising the prices or squandering the flats, in one word, when they work out the details of how to manage the local flat-stock. What should the role of the rented flats be, how should those households be defended which are characterized by a low level of income and how should the decayed flats be restored? At the same time a similarly difficult dilemma is to be faced by the households themselves: they should decide upon whether to buy their flats from the self-governments at the present cheap price (while they have only very meagre information concerning the real condition of the building or the necessary expenses of maintenance or full restoration); if they decide not to buy the flats, they are bound to face as tenants unforeseen problems in the future. The authors try in this paper to survey the situation and the alternatives of the two main actors of the privatization process, i.e. of the local self-governments and the tenants, on the basis of empirical questionnaires concerning the privatization of flats in Budapest in 1992.

Did socialist reforms make a difference? Class differences in educational attainment in Hungary

Did socialist reforms have an impact on the Hungarian educational system? And if so, were the effects in the desired direction?

The article answers the questions on the basis of a 24.829-strong empirical survey, restricted to respondents who were born between 1911 and 1960. According to the results of the cohort analysis the expansion of the mass education commenced before the transition to socialism, as well as the convergence between the levels of schooling of men and women. It follows that a more complex explanation, one which combines „socialist reform effects” with the thesis of industrialisation and social modernization arguments, might have to be invoked in order to explain the observed pattern of change.

On the other hand the class based quotas of the first twenty years of socialism produced little in the way of results. Quotas were abandoned too soon to have a lasting influence on educational opportunities. The authors think that the quota system was also undermined while it was in place.

Gedeon Péter

Luhmann’s and Polányi’s interpretations of the economy and the „dual rationality”

In the system-theory of Luhmann the separation of each sub-system is effected by the symbolically generalized media of the respective sub-system. This view is called in question by Béla Pokol who introduced the concept of „double rationality”, stressing that the independence of the social sub-systems requires not only their own media, but also the presence of the financial medium. Consequently, he thinks that the independence of each sub-system (such as science, arts, etc.) can be secured if the activities within these spheres are financed by the market. In this paper, trying to assess this standpoint, we compare the original theory of Luhmann with the „double rationality” thesis of Pokol, utilizing the concept of Polányi regarding the „dual economy”. According to our findings it is not the sphere of economy itself, but rather the separation of the economic *and* political sub-systems that serves as the basis for the process whereby the other social sub-systems become gradually independent. These two sub-systems have crucial significance in the formation and preservation of the structure of modern society. Financing each separated — non-economic and non-politic sub-system — poses such a dilemma that cannot be solved on the theoretical basis of those macro-sociological concepts which have been elaborated to depict the differentiation of the social sub-systems: the answers concerning the problems of financing cannot be deducted with constraint from the network of macro-sociological concepts.

E számunk szerzői

Aschaffenburg, Karen E.
Department of Sociology
Stanford University

Gedeon Péter
BKE Elméleti Közgazdaságtani Tanszék

Hadas Miklós
BKE Szociológia Tanszék

Hegedűs József
MTA Szociológiai Intézet

Jávor István
BKE Vállalkozás Kutatási Csoport

Karády Viktor
Centre de Sociologie
De L'Education et de la Culture, Paris

Némedi Dénes
ELTE Szociológiai Intézet

Somlai Péter
ELTE Szociológiai Intézet

Szelényi Szonja
Department of Sociology
Stanford University

Tosics Iván
Városkutató Kft

Nyomás és kötés a NEOTIPP BT-ben készült
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5. – Felelős vezető: dr. NASZÁLYI GÁBOR

CONTENTS

STUDIES

- Karády, V.: Stratum-mobility, status-mobility and denomanational mixed marriage in Budapest between the two world wars 3
- Hegedűs, J.–K. Mark–R. Struyk–I. Tosics: The dilemmas of privatization in the sector of rented flats in Budapest 45
- Szelényi, Sz.–K. E. Aschaffenburg: Did socialist reforms make a difference? Class differences in educational attainment in Hungary 71
- Gedeon, P.: Luhmann's and Polányi's interpretations of the economy and the „dual rationality” 93

ORIENTATION

- Hadas, M.: The conference of the Arab Sociological Society 105

BOOK REVIEWS

- Somlai, P.: A history of the grandeur of the Parsonsian empire and its successors 111
- Némedi, D.: On the book of Hans Joas „Die Kreativität des Handelns” 119
- Jávor, I.: On the book of László Szamuely „Változó struktúra, változó ipari társadalom” 125

- ABSTRACTS 127

